ਸਰਕਾਰੀ

ਕਤਲੇਆਮ

ਇਨਸਾਫ਼

"ਨਵੰਬਰ 84"

ਤਤਕਰਾ

ਲੜੀ ਨੰ :	ਤਤਕਰਾ	ਪੰਨਾ
1.	ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ	1
2.	ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਕਲੰਕ ਦਾ ਕਾਲਾ ਟਿਕਾ	5
3.	ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਆਪਬੀਤੀ	11
4.	ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਅਨ	39
5.	ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼	55
6.	ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ	71
7.	ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ	103
8.	ਚਸ਼ਮਦੀਦਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ	109
9.	ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ	123
10.	ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ	135
11.	ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਦੰਗਾ ਫ਼ਸਾਦ	141
12.	ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ?	153
13.	ਨਵੰਬਰ '84' ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਚੱਕਰਵਿਊ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਣਧਾਰ-ਰਾਓ	165
14.	ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ	171
15.	ਯੋਜਨਾਬਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ	179
16.	ਸਬੂਤ ਮਿਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ	183
17.	ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ	185
18.	ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ	189
19.	ਮਿਸਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਚੀਰਫਾੜ	193
20.	696 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਲੇਕਿਨ ਨਿਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ 'ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ'	217

Babbar Publications Pvt. Ltd.

A-8-9, Ansal Building, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi - 110009.
Phone No. : 7258475, 7651938, 7651645.

Copyright © Gurcharan Singh Babbar, 2000.

Author : Gurcharan Singh Babbar.

Rs. : 300/-

PRINTED IN INDIA

Published by Gurcharan Singh Babbar for Babbar Publications Pvt. Ltd.

ਭੂਮਿਕਾ

'ਨਵੰਬਰ 1984' ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬੜੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਇਆ । ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਊ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਰਹੂਮ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ, ਅਰੁਨ ਨਹਿਰੂ, ਭਜਨ ਲਾਲ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ, ਤਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸੈਕਟਰੀ ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਪੀ. ਜੀ. ਗੱਵਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਸਨ ।

ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿਚ 5000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, 50,000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਣੇ, 20,000 ਲੋਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ, ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਲਾਏ ਗਏ ।

ਸਰਵਜਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਬੱਚੇ ਯਤੀਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬਣੇ । ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛਾਤੀ ਠੋਕ ਕੇ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ

"ਜਬ ਕੋਈ ਬੜਾ ਪੇੜ ਗਿਰਤਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਤੋ ਹਿਲਤੀ ਹੀ ਹੈ ।"

ਇਸ ਦਿੱਲ ਦਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸਮੇਤ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੀਆਂ ।

ਕੀ ਬੋਫੋਰਸ ਕਾਂਡ, ਹਵਾਲਾ ਕਾਂਡ, ਯੂਰੀਆ ਕਾਂਡ, ਲੱਖੂ ਭਾਈ ਪਾਠਕ ਕਾਂਡ, ਡੇਂਗੂ ਬੁਖ਼ਾਰ, ਚਾਰਾ ਘੋਟਾਲਾ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਹੈ 5,000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ?

ਜਦ ਉਪਰਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਪ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ—

'ਨਵੰਬਰ 84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀ?

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ

"ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ"

"ਮਾਰੋ–ਮਾਰੋ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਜਲਾ ਦੋ, ਖਾਕ ਮੇਂ ਮਿਲਾ ਦੋ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਏਕ ਭੀ ਬਚਨੇ ਨਾ ਪਾਏ, ਸਾਂਪ ਕੇ ਬੱਚੋਂ ਕੋ ਕੁੱਚਲ ਦੋ, ਲੂਟ ਲੋ–ਲੂਟ ਲੋ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਸਾਲੋਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਹਮਾਰੀ ਮਾਂ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਹਮਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਹਮਾਰੀ ਨੇਤਾ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ । ਇਨਕਾ ਬੱਚਾ–ਬੱਚਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦੋ। ਜਲਾ ਦੋ ਇਨਕੀ ਪਗੜੀਆਂ ਭੀ ।

ਜਬ ਤਕ ਸੂਰਜ ਚਾਂਦ ਰਹੇਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ ।
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ
ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਜੈ, ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਜੈ
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ

"ਨੀਲੀ ਪੀਲੀ ਰਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ।"

"ਕੱਛਾ, ਕੜਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ, ਭੇਜ ਦੇਂਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ"

ਕੋਈ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਸਭ ਕੋ ਜਲਾ ਦੋ, ਲੂਟ ਲੋ ਇਨਕੀ ਔਰਤੋਂ ਕੀ, ਲੜਕੀਓਂ ਕੀ ਔਰ ਬਹਿਨੋਂ ਕੀ ਇਜ਼ਤ ਸਰ੍ਹੇ–ਬਾਜ਼ਾਰ, ਇੰਨਹੇਂ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਘੁਮਾਓ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਮੇਂ, ਸਾਲੋਂ ਕਾ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾ ਦੋ ।

ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ
ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ

ਖਤਮ ਕਰ ਦੋ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਗਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਖਤਮ ਕਰ ਦੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੇ ਏਜੰਟੋਂ ਕੋ ।

"ਦੇਸ਼ ਕੇ ਗਦਾਰੋ ਕੋ, ਜੂਤੇ ਮਾਰੋ ਸਾਲੋਂ ਕੋ"

ਇਹ ਨਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਰ ਗਲੀ–ਕੂਚੇ, ਹਰ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਲਗ ਰਹੇ ਸੀ । ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾ–ਹਾਕਾਰ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਰੋਣ ਦੀਆਂ, ਚੀਕਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਚਹੁੰ ਪਾਸੇ ਧੂੰਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਹੀ ਅੱਗ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਮਕਾਨ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਗਡੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ–ਚੁਣ ਕੇ, ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚ–ਖਿੱਚ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸੀ ਥਾਂ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

Widows of Nov. 1984 victims demonstrating outside the Supreme Court

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਟਾਇਰ ਪਾਕੇ, ਪੈਟਰੋਲ ਪਾਕੇ, ਜਿੰਦਾ ਸਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੁੱਢੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੱਤਿਆਰੇ ਉਥੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਂਦੇ ਡਿਸਕੋ ਡਾਂਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦੇ "ਜਬ ਤੱਕ ਸੂਰਜ ਚਾਂਦ ਰਹੇਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ।" ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹੱਲਿਆ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਤਿਆਰੇ ਸਰ੍ਹੇਆਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਸਿੱਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੱਤਿਆਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਝੂਮ ਉਠਦੇ ਜਿਵੇਂ ਲਾਟਰੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹਜੂਮ ਕਹਿੰਦਾ "ਕਿ ਦੇਖੋ ਵੋ ਆ ਗਿਆ ਸਰਦਾਰ," ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਂਦੀ 'ਕਿ ਇਧਰ ਦੇਖੋ ਵੋ ਆ ਗਿਆ ਸਰਦਾਰ।' ਜਦੋਂ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲੋ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਰਾਊਂਡ ਵਿੱਚ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆਰੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਬੇਸਹਾਰਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਚਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਜਨੂੰਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਜਨੂੰਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਇਤਨੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਲਮ, ਕਿਰਪਾਨਾਂ, ਛੁਰੇ, ਸਰੀਏ, ਪੈਟਰੋਲ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ੇਦ ਕੈਮਿਕਲ ਪਾਊਡਰ ਸੀ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰਨ ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਫੈਲਾ-ਫੈਲਾ ਕੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੱਤਿਆਰੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਾਰਿਆ-ਕੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਜਰਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਤੇ, ਕਾਂ, ਸੂਰ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਇੰਨਸਾਨੀ ਮਾਸ ਨੂੰ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ, ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਤੇ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ, ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਲਾਸ਼ਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕਠਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਉਡਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣਾ ਆਦਿ।

ਇਸੀ ਦੌਰਾਨ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਕੇ ਨਾਰੇ ਲਗਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ' ਯਾਨੀ ਦੂਜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੋ। ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੁਪਣ (ਬਚਾਅ) ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰਦਾ।

Sardarni Pritam Kaur, Wife of the late Sant Jarnail Singh Bhindranwale, Who released the boook presenting the Punjabi edition of Sikh leader Sardar Simranjit Singh Mann.

""ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਕਲੰਕ ਦਾ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ""

'31' ਅਕਤੂਬਰ '1984' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ '4' ਨਵੰਬਰ 1984' ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਤਾਲਾ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ।

ਇਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਸਾਂ, (ਉਮੀਦ) ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਰਟ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਥੰਮ ਹੈ ।

ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਰਾਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ । ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੀ ਗਰੀਬ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੋਸਟ ਕਾਰਡ ਤੇ ਮਿਲੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਕੇ ਫ਼ੌਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਈ ਜਨਹਿੱਤ ਕੇਸਾਂ ਤੇ ਆਪ (ਸੋ ਮੋਟੋ) ਐਕਸ਼ਨ ਲਏ ਹਨ । ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਲਤ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਸਖਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਿਲੀ ਭਗਤ, ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਾਂਚ ਏਜੰਸੀ 'ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ.' ਦੀ ਨਕਾਰਾ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਜੰਮ ਕੇ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਖਤ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ । ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਬਰ ਪੜੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਾਂਚ ਏਜੰਸੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਕਦਮੇ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਦਕਿ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦੀ ਕਈ ਸੰਗੀਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਜਾਂਚ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਖਬਰ ਪੜਦੇ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ

TIMES OF INDIA

ITAL

An attempted protest march of widows of those killed in the November 1984 massacre of Sikhs in Delhi ended with the police arresting them for defying the current ban on assembly in the city on Tuesday.—TOI photo by T. Narayan.

ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਨੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਮ ਕੇ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਚੀਫ਼ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੇ ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਵੇ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਦਇੰਤਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵਾਰ ਡੇਂਗੂ ਬੁਖਾਰ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਤੇ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦਸੇ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਡੇਂਗੂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀ-ਕੀ ਉਪਾਅ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯਮੁਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਸੀ ਅਬਲਾ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਤੇ ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿਚਕਿਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਬਰ ਜਦੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਆਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਪੰਡਤ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ 'ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿੱਚ '31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ' ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ "ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ" ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਆਂਮੂਰਤੀ (ਜੱਜ) ਨੈਸ਼ਨਲ ਅੱਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਪੜਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੱਗਭਗ 30 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਹੀ ਅੱਗ, ਧੂੰਆਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ, ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੋਰ, ਹਾਹਾਕਾਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਨਿਪੁੰਸਕਾਂ (ਹੀਜੜਿਆਂ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵੀ ਜੱਜ ਨੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਕੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਿੱਲੀ।

ਇਨ੍ਹਾ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਤਾਂ 'ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ' ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਰ ਦਿਨ ਤੱਕ ਤਾਲਾ ਲਗਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਜਦਕਿ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਗਾਕੇ ਸਰਕਾਰ, ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ। ਫਿਰ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈਆਂ?

THE HINDUSTAN TIMES

Members of the All India Sikh Conference on dharna at Gole Methi Chowk in support of their demands in Delhi on Tuesday. — HT photo by Arun Jethe

Riot victims begin stir

NEW DELHI, [illegible] (HTC)

[illegible]

ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਇਨਸਾਨੀ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ?

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਜੱਜ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਸਨ ਜਾਂ ਇਹ ਗੁੰਗੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕੁੰਭਕਰਨ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੱਤਿਆਰੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ (ਸੰਪਤੀ) ਲੁੱਟ ਤੇ ਜਲਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਤਾਲੇ ਖੋਲ ਕੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਨੇ ਵੀ (ਸੋ ਮੋਟੋ) ਆਪ ਐਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਕਿਸੀ ਜੱਜ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਇਸਦਾ ਕੌਣ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀਆਂ? ਪੁਲਿਸ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਸਰਕਾਰ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਮਿਲਟਰੀ ਕਿਥੇ ਸੀ?

ਪਰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੀ ਜੱਜ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੇ 'ਨਵੰਬਰ 84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਤੇ ਇੰਝ ਖਾਮੋਸ਼ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਨਵੰਬਰ '84' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਰੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੈਂਕੜੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਾਮੀ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ "ਬਲੈਕ ਕੈਟ" ਵੀ ਦੇ ਰਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਾਰਨ ਵਜਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ-ਬੱਤੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰ੍ਹੇਆਮ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਖਬਰਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਨਾ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ "ਨਵੰਬਰ '84" ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ? ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇਤਨੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਡਾਂਟ ਲਗਾਈ? ਕੀ ਹਵਾਲਾ ਕਾਂਡ, ਚੰਦਰਾਸਵਾਮੀ ਕਾਂਡ, ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਤੇ ਲੱਖੂ ਭਾਈ ਪਾਠਕ ਕਾਂਡ, ਚਾਰਾ ਘੋਟਾਲਾ, ਬੋਫੋਰਸ ਤੋਪ ਦਲਾਲੀ ਕਾਂਡ, ਸੁਖਰਾਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਯੂਰੀਆ ਘੋਟਾਲਾ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, 5000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਇੰਨਸਾਨੀ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ (ਜਾਇਦਾਦ) ਦਾ ਸਰ੍ਹੇਆਮ ਲੁੱਟ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸਾੜ ਦੇਣਾ?

QUAMI AWAZ

"ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਆਪ ਬੀਤੀ"

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮ ਕੌਰ :– ਅਸੀਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ (ਚੰਦਰ ਨਗਰ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ । 1976 ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ 'ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ । ਇੱਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੀ–ਪੂਰਬੀਏ (ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਬਿਹਾਰੀ ਵਗੈਰਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਭੰਗੀ (ਜਮਾਂਦਾਰ), ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ । ਕਦੀ ਕਿਸੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਧੂੰਆਂ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਛੱਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ੋਰ ਮੱਚ ਗਿਆ–"ਸਰਦਾਰੋਂ ਨੇ ਹਮਾਰੀ ਮਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕੋ ਮਾਰਾ ਹੈ, ਅਬ ਉਨਹੇਂ ਪਤਾ ਚਲੇਗਾ ।" ਸਭ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚੱਲੋ ਥੱਲੇ ।" ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਇਸੀ ਦਰਮਿਆਨ ਲੋਕ ਇੱਟਾਂ–ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗੇ । ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ । ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਸ਼ੋਰ ਮੱਚਿਆ ਤਾਂ 2–3 ਵਜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ (ਮੇਰੇ ਪਤੀ) ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਛੁੱਪ ਗਏ । ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਗਏ । ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਘਰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਕੁੱਝ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਕੇ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੁਮਹਾਰਾ ਘਰ ਜਲਾ ਦੀਆ ਗਿਆ ।" ਹੰਗਾਮਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਰੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ । ਕੁੜੀ ਦੌੜੀ–ਦੌੜੀ ਗਈ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਡੈਡੀ ਸਾਡਾ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।" ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਘਰ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗਾ ।"

ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਘਰ ਸੜ ਗਿਆ ਹੈ ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਸਲਾਮਤ ਹੋ, ਘਰ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।" ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਰਾਤੀਂ ਓਥੇ ਹੀ ਸੁੱਤੇ ਰਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਛਿਪੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੇ ਵਾਲ ਵੀ ਉਦੋਂ ਕਟਵਾਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ? ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ ਨਾ ? ਦੇਖੋ, ਮੇਰੀ ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣਾ ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ ।" ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣਾ । ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਵੀ ਸਭ ਵਾਲ ਕੱਟ ਕੇ 'ਮੋਨੇ' ਹੋ ਗਏ ਸੀ । ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸਵੇਰ ਕਰੀਬ 8 ਵਜੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰਜੀ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ–ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਆਦਮੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਚਲੇ ਜਾਓ । ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉੱਤੇ ਛੱਤ ਤੇ ਜਾਕੇ

THE HINDUSTAN TIMES

l-India Sikh Conference (Babbar) activists and 1984 riots victims holding a demonstration
tside the Supreme Court on Monday.—HT photo

ਨਾਲ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ । ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ । ਸਲੀਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਚੀਖਣ ਲੱਗਾ, "ਦੇਖੋ, ਦੇਖੋ ਯੇ ਸਰਦਾਰ ਵਾਲ ਕਟਵਾਕਰ ਯਹਾਂ ਛੁਪਾ ਬੈਠਾ ਹੈ ।" ਅਤੇ ਸਲੀਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਹੱਥ ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਰਹੇ । ਇਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਲੀਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਥੱਲੇ ਬੱਜਰੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ । ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਛੁਰੇ ਲਾਠੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਟੀਨ ਲਏ ਖੜੀ ਸੀ । ਸਲੀਮ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸੀ ਵਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚੀਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, "ਬਹਿਨ ਜੀ, ਜੀਜਾ ਜੀ ਕੋ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ।" ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਨੇ ਤੇ ਜਾਕੇ ਖੜੀ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸੀ । ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਲਾਠੀ-ਬਲੱਮਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਕੇ, ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ । ਮਾਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਲੀਮ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਡੇ ਉੱਥੇ ਖੜੇ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ- ਸਲੀਮ (30/499), ਓਮੀ, ਵੇਦੀ, ਡਾਕਟਰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ (ਬਲਾਕ 31) ਅਤੇ ਲੰਬੂ ਡਾਕਟਰ (ਬਲਾਕ 32) ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਕਲੀਨਿਕ-ਦੁਕਾਨਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਰਾਮਸ਼ਰਨ (30/426) ਅਤੇ ਮੁੱਲਾ (30/493) ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਤੇ ਦਾਮਾਦ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਧੇ (ਬਲਾਕ-19 ਝੁੱਗੀ), ਰਾਮਕਿਸ਼ਨ (19/452), ਗਵਾਲਨ (19/447) ਤੇ ਮੋਟੀ ਪੰਡਤਾਨੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਹੇਂਦਰ (19/445) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ । ਲਲਿਤਾ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਖੁਦ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਛਿੜਕਕੇ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜਨ ਲਈ ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭੀੜ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ । ਲੋਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ, ਜਲਾਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੀਖ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸੀ । ਰਾਮਸ਼ਰਨ ਨੱਚਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਚੀਖ ਰਹੇ ਸੀ, "ਕਹਾਂ ਹੈਂ ਹਮਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ? ਕਹਾਂ ਹੈ ਤਾਜੇ ਚੂਹੇ? ਨਿਕਲੋ ਹੋ ਤੋ ਬਤਾਓ ।" ਪੁਲਿਸ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਝਾਂਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਕਿ "ਬਾਹਰ ਵੋ ਲੋਗ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਹਮੇਂ ਬਚਾਓ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਕਹਿੰਦੀ "ਫਿਕਰ ਮਤ ਕਰੋ, ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ।" ਲੇਕਿਨ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਪੁਲਿਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, "ਉਸ ਘਰ ਮੇਂ ਜਾਓ, ਅੰਦਰ ਸਰਦਾਰ ਛਿਪੇ ਹੈਂ, ਨਿਕਾਲ ਬਾਹਰ ਕਰੋ ।" ਇੱਟਾਂ-ਪੱਥਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਗਾਲ੍ਹੀ ਗਲੋਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ, "ਔਰਤੋਂ-ਲੜਕੀਓਂ ਕੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰੇਂਗੇ ।" ਲੜਕੀਆਂ ਜੋ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, "ਭੈਯਾ ਹਮੇਂ ਕਿਉਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਤੇ ਹੋ" ਤੇ ਵੋ ਕਹਿਤੇ, ਹਮ ਤੁਮਹਾਰੇ ਭੈਯਾ ਨਹੀਂ ਖਸਮ ਹੈਂ, ਸ਼ਾਮ ਕੋ ਤੁਮਹੇਂ ਲੇ ਜਾਏਂਗੇ ।" ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਕੇ ਹੋਮਗਾਰਡ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।

ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਿਲਟ੍ਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਔਰਤਾਂ ਪੈਰੀ ਪੈਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਰੋਣ ਲਗੀਆਂ-"ਭੈਯਾ ਹਮਾਰੇ ਆਦਮੀਓਂ ਔਰ ਬੇਟੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਔਰ ਜਲਾ ਦੀਆ, ਅਬ ਹਮਾਰੀ ਔਰ ਲੜਕੀਓਂ ਕੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੋ ਬਚਾ ਲੋ ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, "ਤੁਮ ਲੋਕ ਅਬ ਮਤ ਘਬਰਾਓ, ਹਮ ਆ ਗਏ ਹੈਂ ਔਰ ਯਹਾਂ ਸੇ ਤੁਮਹੇਂ ਗਾੜੀਓਂ ਮੇਂ ਥਾਣੇ ਲੇ ਚਲੇਂਗੇ ।" ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਸਕੇ ਗਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਰਾਤ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜਾਰੀ ।

INDIAN EXPRESS

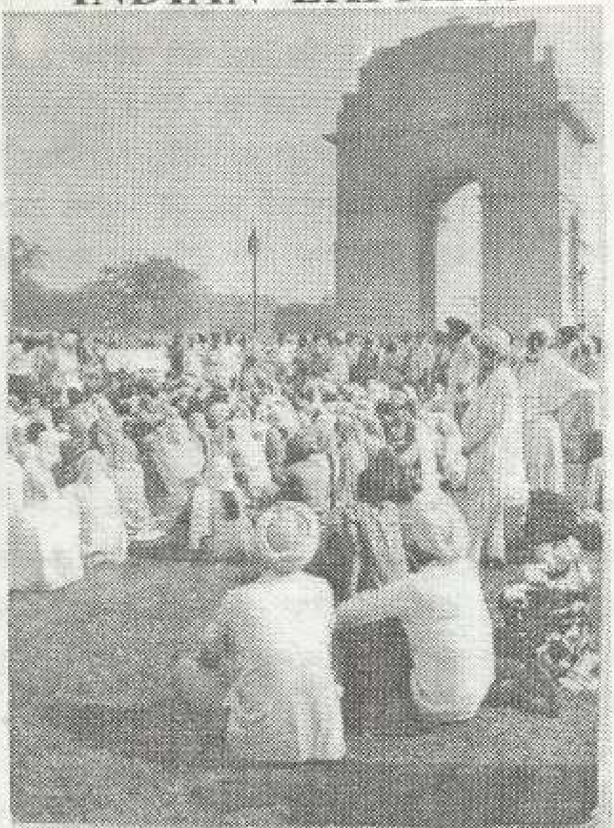

500 riot victims court arrest

Express News Service

[illegible]

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਭਗਵਤੀ ਕੌਰ :-ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਕਰੀਬ 8 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 500 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਾਡੇ ਬਲਾਕ ਵੱਲ ਆਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਤੇ ਛੁਰੇ ਆਦਿ ਸੀ । ਕੁਝ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਾਮਾਦ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਸੀ । ਕੁਝ ਲੋਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ । ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੜ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟਿਆ । ਫਿਰ ਉਸ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ । ਦੂਜੇ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਭੈਣ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਪਾਰਕ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਉਸ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ । ਮੇਰਾ ਦਾਮਾਦ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਭੱਜਿਆ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੁੱਪ ਗਿਆ । ਦਰੋਪਦੀ ਦੀ ਭੈਣ ਤੱਲੋ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਖ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਭੱਜਕੇ ਛੁਪਿਆ ਹੈ। ਭੀੜ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਖਿਰ ਉਸਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕਰੰਟ ਲਗਾਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਬਲਾਕ 32 ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਤਾਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰੰਟ ਲਗਵਾਕੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ।

ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਛਿਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ-ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਣਗੇ । ਇਸ ਖਿੱਚਤਾਨ ਤੇ ਮਾਰਪੀਟ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹੱਡੀ ਟੁਟ ਗਈ । ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਖਿੱਚਣੇ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨੰਗੀ ਖੜੀ ਸੀ । ਇਸਦੇ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਇੱਜਤ ਲੁੱਟੀ । ਇਸੀ ਵਿੱਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚੀਖਿਆ, "ਇਸ ਲੜਕੇ ਕੋ ਜੱਗਾ ਕੇ ਯਹਾਂ ਲੇ ਚਲੋ ।" (ਜੱਗਾ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੁੰਡਾ ਤੇ ਤਸਕਰ ਹੈ) ਉਹ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਜੱਗਾ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਰਿਆਨੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਲੁੱਟ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਨੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਇਆ ।

ਦੰਗਾ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੌ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ । ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ 8 ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 32 ਬਲਾਕ ਦੇ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ, ਜਿਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ, ਉਹ ਹਨ-ਤੱਲੋ, ਮਨੂ (ਤਸਕਰ ਦਾ ਧੰਧਾ ਕਰਣ ਵਾਲਾ), ਜੱਗਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਰੋਪਦੀ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਜਮਾਂਦਾਰ (ਸੂਰ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ), ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ (ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰ ਤੇ ਗੁੰਡਾ) ਰੂਪਲਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਜੋ ਚੋਰ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੇਡੀਓ, ਟੇਪਰਿਕਾਰਡਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜਾਂ ਜੱਗਾ-ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਨ ।

ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ

PIONEER

JUSTICE: Widows and relatives of the 1984 riot victims demonstrating outside the Supreme Court on Monday

B B Yadav/Pioneer

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਕੋਈ ਡਰਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਅਪਣੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦਾ ਇਹੀ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗੱਦਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਏ। ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਿਖਾ ਕੇਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਿਲਟਰੀ ਆਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ :– ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਯਾ ਤੋ ਬਾਲ ਕਟਵਾ ਲੋ, ਯਾ ਯਹਾਂ ਸੇ ਭਾਗੋ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ 16 ਬਲਾਕ ਦਾ ਜਮਾਂਦਾਰ ਤੇ 18 ਬਲਾਕ ਦਾ ਬਨੀਆ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। 18 ਬਲਾਕ ਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਕੇ ਗਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਧੋਬੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਕੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਇਆ ਕਿ ਧੋਬਣ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਛੁਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਛੱਤ ਤੇ ਚੜ ਗਏ . ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਛੇਦ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ–ਚਾਰ ਫ਼ਾਇਰ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਮਹਾਰੇ ਪਾਪਾ ਕੋ 18 ਬਲਾਕ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਹੈ।" ਉਸੀ ਦੇ ਨਾਲ 18 ਬਲਾਕ ਦਾ ਸੋਲਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਤਲਵਾਰ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਾੜੀ ਤੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾ ਲਏ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਅੱਗੇ ਉਹ ਲੋਕ ਆਏ। ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰਜੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਸਰਦਾਰ ਕਾ ਲੜਕਾ ਇਸੀ ਜਲੇ ਹੁਏ ਮਕਾਨ ਕੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾ ਹੈ," ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ (ਬਲਾਕ 18) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਇਸਕੋ ਘਸੀਟਕਰ ਬਾਹਰ ਲੇ ਆਓ।" ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੀ ਸੜੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਮਨੇ ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਤੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਇਸ ਬੱਚੇ ਕੋ ਛੋੜ ਦੋ, ਯਹੀ ਮੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ।" 16 ਬਲਾਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁੰਡੇ, ਖੂਨੀ, ਜਮਾਦਾਰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ) ਸਭ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਡੰਡੇ ਮਾਰੇ, ਉਹ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 16 ਬਲਾਕ ਦੇ ਜਮਾਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਝ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘਸੀਟ ਕੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਵੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ

One of the 500 widows of the 1984 anti-Sikh riots demonstrating outside the High Court. [illegible] Bhagat this evening. They had come to the court to submit a petition to the Chief Justice.
Express photo by Harish Tyagi.

Darshan Kaur identifies Bhagat as one of rioters

EXPRESS NEWS SERVICE

NEW DELHI, Nov 15: Darshan Kaur, the second complainant in the riot case against former Union Minister H.K.L. Bhagat, today identified [illegible] case that Bhagat had instigated a mob in Trilokpuri in East Delhi on November 1, 1984.

The other complainant in the case, Satnami Bai, had on Wednesday failed to identify the minister saying she had never seen him before.

During the cross-examination, Kaur told additional district and sessions judge S.N. Dhingra that though she had not seen Bhagat before the riots, the people of her area during the riots had said "Neta aaya hai, Bhagat aaya hai" (A leader has come, Bhagat has come).

When the prosecution counsel asked her to identify the leader among the persons present in the court room, Kaur, pointing towards Bhagat said, "[illegible] bilkul aisa hai" (He was like this, he is the same man).

Kaur was then cross-examined by Bhagat's counsel for about an hour and the matter was later adjourned for November 23.

Meanwhile, the ACMM of Karkardooma court issued summons against Satnami Bai for [illegible] for giving false evidence in the court.

She has been found prima facie to have committed offence punishable under section 193 (giving false evidence) of the Indian Penal Code.

While Satnami Bai had testified on January 15 that Bhagat was among the rioters who killed her husband, she had [illegible] on Wednesday.

ਮੇਰੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਪੁਆਲ ਪਾ ਕੇ ਮਾਚਸ ਲੈ ਕੇ ਜਲਾਣ ਲਗੇ । ਇਸੀ ਵਕਤ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਪੰਡਤ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਗੱਲਾ ਦਬਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਖੜੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਤੁਮਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਇਸਕੇ ਦੋ ਆਦਮੀ (ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਪਤੀ) ਮਾਰ ਦੀਏ ਹੈਂ, ਅਬ ਬੱਚੇ ਕੋ ਛੋੜ ਦੋ । ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਨੱਸ ਗਏ। ਪ੍ਰੇਮ (ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਖਬਰ) ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਇਆ ।

ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ 18 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ । ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਮਹਾਰੇ ਪਾਸ ਦੋ ਦਿਨ ਹੈਂ, ਇਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰਨਾ ਹੈ ਯਾ ਜੋ ਭੀ ਕਰਨਾ ਹੋ ਕਰ ਡਾਲੋ ।" ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਾਡੇ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾਏ । ਸਾਡੇ ਕੁੱਝ ਗੁਆਂਢੀ ਜੋ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਂਹਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ।

ਅਸੀਂ 10 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਆਕੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸੀ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਜਲਦੇ ਸੀ ਤੇ 18 ਬਲਾਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ । ਮਗਰ ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲਟਰੀ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ 18 ਸਾਲ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਸੀ, ਡਰਾਈਵਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਬਨਾਣ ਦਿੱਤਾ । ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਤੇ ਮੈਡਲ ਵੀ ਮਿਲੇ 71-72 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ।

ਸ੍ਰੀ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ :-ਅਸੀਂ ਅਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਬਾਦ 1976 ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ, ਆਦਿ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ । ਮੈਂ ਮੰਜੀ ਬਨਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੰਮ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਇੱਕ ਮੰਜੀ ਬਣਾਕੇ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 36 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ 27 ਬਲਾਕ ਤੋਂ ਕੰਮ ਛੱਡਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਭੱਜਿਆ । ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਜਲਾਕੇ 36 ਬਲਾਕ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਸਵੇਰ ਦੇ ਕੋਈ 10 ਵਜੇ ਹੋਣਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਂਦੇ ਹੀ ਪੱਥਰਬਾਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟੇ । ਅਸੀਂ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ (32 ਬਲਾਕ) ਦਾ ਨਹੀਂ ਜੱਲਣ ਦਿਆਂਗੇ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ 200 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਝਗੜਾ ਮਤ ਕਰੋ, ਅਪਣੇ ਘਰ ਜਾਓ, ।" ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਫਿਰ ਭੀੜ ਨੇ ਆਕੇ ਘਰ ਸਾੜਨੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਬਿਜਲੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰੰਟ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਜਲਾਕੇ ਮਾਰਿਆ । ਔਰਤਾਂ, ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ । ਇਸੀ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਵੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਰਾਤ ਨੂੰ 12 ਵਜੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਆਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ । ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 200 ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਬੱਚੇ ਚੀਖਣ ਲਗੇ । ਮਰਦ ਓਥੇ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸ਼ੇਰਖਾਨ (ਜੋ ਮੇਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੀਮੇਂਟ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹੈ) ਨੇ ਚੀਖ ਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸਮੇਂ ਦੋ ਕੁੱਤੇ ਹੈਂ, ਅੰਦਰ ਮਾਲ ਭੀ ਹੈ, ਅੱਛੀ-ਅੱਛੀ ਔਰਤੇਂ ਉਠਾ ਕੇ ਲੇ ਜਾਓ ।" ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ੇਰਖਾਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ । ਦਰਵਾਜਾ ਸੜਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਪਲੰਗ ਦੇ ਥੱਲੇ ਛੁਪਿਆ ਸੀ । ਸ਼ੇਰਖਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚਾਕੂ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਪਲੰਗ ਦੇ ਥੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁਪਿਆ ਦੇਖ ਭੀੜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ

THE ILLUSTRATED
WEEKLY
OF IND
WANTED!
Gurcharan Singh Babbar is the latest
government's misguided campaign against
The young social activist has fought long and

ਪਲੰਗ ਚੁੱਕ ਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਮਾਰਣ ਲਗੇ। ਮੇਰੀ ਔਰਤ ਦੇ ਉਪਰ ਸ਼ੇਰਖਾਨ ਚਾਕੂ ਲੈ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ "ਤੇਰਾ ਬੇਟਾ ਕਹਾਂ ਹੈ?" ਮੈਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰਣ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਔਰਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਕੇ ਆਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬਣੀਆ ਜਿਸਦੀ 27 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਹੱਟੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਿਆ ਦੇਖ ਚੀਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ-"ਪਾਪੀਓ, ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਕੋ ਤੁਮਨੇ ਕੈਸੇ ਮਾਰਾ, ਯਹਾਂ ਸੇ ਭਾਗੋ" ਤਾਂ ਲੋਕ ਹਟ ਗਏ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਦੋਨੋਂ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੜਵਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਡਿਪੂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਪੜੋਸੀ 32 ਬਲਾਕ ਦੇ 318 ਨੰਬਰ ਮਕਾਨ ਦੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ 4-5 ਵੱਡੇ ਡਰੱਮ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਵਾਸਤੇ।

ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ 2 ਤਰੀਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਚਿੱਲਾ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਵੱਧੇ। ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੁੱਜਰ ਲਾਠੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ-"ਇਧਰ ਮਤ ਆਓ ਨਹੀਂ ਤੋ ਜਲਾ ਦੇ ਗੇ, ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਕਿਸੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉੱਥੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਫੇਰ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜੋ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਲਈ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਝਾੜੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪ ਗਏ। ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੁਪੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ, ਦੋ ਤਰੀਖ ਦੀ, ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹੇ। ਭੀੜ ਵਾਪਸ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸੀ ਰਾਤ 2 ਵਜੇ ਸਾਡਾ ਆਦਮੀ 32 ਬਲਾਕ ਦਾ, ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਫੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ :-31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 2.30 ਵਜੇ ਆਪਣਾ ਆਟੋ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਕਸਤੂਰਬਾ ਨਗਰ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਕਾਨ ਉਤਾਰਨ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਇੱਕ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਚਾਹ ਮੰਗਾਈ। ਬਸ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਚਾਹ ਦੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਘੁੱਟ ਪੀਤੇ, ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਣ ਵਾਲਾ ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਤੋਂ ਸਵਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਜਵਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਤਦੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਆਓ ਭੈਯਾ ਚਾਹ ਪੀ ਲਓ"। ਉਹ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਸਵਾਰੀ ਛੋੜ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮਜੇ ਲੇ, ਮੈਂ ਅਭੀ ਆਯਾ।" ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਕਹਿ ਗਿਆ, "ਕਹੀਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਕਹੀਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ।" ਮੈਂ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਜਲਦੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਚੱਲ।" ਮੈਂ ਮਜਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਜੋ ਵਹਾਂ ਖਿਲਾਨਾ ਹੈ, ਵੋ ਯਹੀਂ ਖਿਲਾ ਦੇ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਯਾਰ ਤੂ ਐਸੇ ਨਹੀਂ ਮਾਨੇਗਾ।" ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਕਸ਼ਾ ਉੱਲਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਰਿਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਿਕਸ਼ਾ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਚਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਚਲ"। ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਰਿਕਸ਼ਾ ਅਸੀਂ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਅੰਦਰ ਜਾਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭੈਯਾ, ਆਜ ਜਲਦੀ ਕਿਉਂ ਆ ਗਏ? ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋ ਤੂੰ 6 ਬਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਆਤਾ ਥਾ ਘਰ।" ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹਲਵਾਈ ਸਭ ਕੀ ਦੁਕਾਨੇਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਰਹਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, "ਕਿਉਂ ਕਿਆ ਹੂਆ?" ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਝੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਭੈਯਾ" ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, "ਏਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ ਹੈ।" ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਅਚੰਭੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ, "ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ। ਅਗਰ ਐਸਾ ਕੁਛ ਹੂਆ ਹੈ ਤੋ ਭਗਵਾਨ ਉਨਹੇਂ ਜਲਦੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇ।"

ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭੈਯਾ, ਬਾਲ ਉਤਰਵਾ ਲੇ, ਸਭ ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ।" ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ।" ਤੇ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕੱਲਣ ਲਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਪਕੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ ਬੈਠ ਜਾਓ ਨਾ, ਮੈਂ ਤੁਮਹਾਰੇ ਭਲੇ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਈ, ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਗਾ।"

-नवभारत टाइम्स-

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਭਗਵਾਨ–ਵਗਵਾਨ ਗਿਆ ਕੂਏਂ ਮੇਂ। ਅਗਰ ਅਪਨੇ ਬੱਚੋਂ ਕੋ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹਤਾ ਹੈ ਤੋ ਬਾਲ ਉਤਰਵਾ ਲੇ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਥੋੜਾ ਰੁਕ ਜਾਓ, ਜਰਾ ਸੋਚ ਲੇਣੇ ਦੋ।'' ਦੋਸਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਗੂੰਗੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ''ਏਕ ਬਲੇਡ ਲੇ ਆ।'' ਦਰਵਾਜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਲਾ ਖੁੱਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਪੀ ਮੇਹਤੇ ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਆਟੋ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ''ਬਾਜਾਰ ਮੇਂ ਸਭ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੀ ਦੁਕਾਨੇਂ ਜਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਔਰ ਸਭ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਅਭੀ–ਅਭੀ ਸਰਦਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ (ਹਲਵਾਈ) ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਕਰਤੇ ਹੂਏ ਬਾਹਰ ਮਿਠਾਈ ਫੇਂਕ ਰਹਾ ਥਾ, ਲੋਕ ਉਠਾ–ਉਠਾ ਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਥੇ ਔਰ ਘਰ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਖਾਤੇ ਹੁਏ ਜਾ ਰਹੇ ਥੇ।'' ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮਾਂ ਆ ਗਈ। ਤਦੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋਸਤ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬਲੇਡ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਪ ਕਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ''ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਕੇ ਬਾਲ ਜਰਾ ਕਾਟ ਦੇ।'' ਦੋਸਤ ਦੀ ਗੂੰਗੀ ਮਾਂ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਭਾਈ ਯਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਓ, ਲੋਕ ਤੁਮਹੇਂ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰ ਚੌਰਾਹੇ ਪਰ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਂਗੇ।'' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ''ਬਾਲ ਤੋ ਉਤਰ ਹੀ ਗਏ ਹੈਂ, ਅਬ ਮਰਨਾ ਹੋਗਾ ਤੋ ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।'' ਤੇ ਮੈਂ ਚਲ ਪਿਆ।

ਨਿਊ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਗਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਗਰ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰੂਟ ਨੰ. 312 ਦੀ ਬੱਸ ਆਂਦੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੱਸ ਵਿਚ ਤਾਬੜਤੋੜ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਤੇ ਕੰਡਕਟਰ ਕੋਲੋਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਗਰ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲਿਆ। ਬੱਸ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ''ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?'' ਲੋਕ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਲੈਕੇ। ਇਹ ਸੀਨ ਮੈਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਕਸ਼ਮੀਨਗਰ ਤੋਂ ਆਟੋ–ਰਿਕਸ਼ਾ ਕਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਦੇਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਲੀਮ ਨਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ 25–30 ਆਦਮੀ 32 ਬਲਾਕ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਏਹ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ''32 ਬਲਾਕ ਕੀ ਤਰਫ ਆਓ'' ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਣ ਲਗਾ। ਇਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ 3–4 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਟੀਨ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਠੀ ਤੇ ਇੱਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੱਲਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ 32–33 ਬਲਾਕ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲੂ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਕੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਤਦੀ ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਵਾਰ, ਜੋ ਹਰਦਮ ਉਸ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਸਲੀਮ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਅਤੇ ਤਦੀ ਕਣਕ ਸਿੰਘ, ਬੁਦਰਾਮ ਭੰਗੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਲਾਠੀ, ਭਾਲੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਆਦਿ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਨੂੰ ਕਣਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਗੱਧੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ? ਮਰਵਾ ਸਾਲੋਂ ਕੋ।'' ਇਸ ਦਰਮਿਆਨ ਮਕਾਨ ਜਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੱਚੇ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਦੀ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ (32 ਬਲਾਕ ਦਾ, ਦਿੱਲੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਸਮੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਲਾ ਦੀਏ ਮਕਾਨ? ਅਬ ਚਲੋ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਕੀ ਤਰਫ਼।'' ਲੋਕ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵੱਲ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ' ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦੇ ਹੋਏ ਚਲੇ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਦੇ ਠੀਕ ਬਾਹਰ ਸਾਡੇ ਨਵਯੁਵਕ ਸਿੱਖ ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੜੇ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਚੀਖਿਆ, ''ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕੋ, ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕੋ।'' ਤੇ 5–7 ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜੇ

6 The Indian **EXPRESS**

LONG WAIT FOR JUSTICE: Families of the 1984 riots victims protest outside Bangla Sahib Gurudwara in New Delhi on Sunday demanding justice from the Union government. A photograph by Vijay Tyagi.

ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ । ਤੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਜਲਦੇ-ਜਲਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਦੀ ਲੋਕ ਭਾਲੇ, ਤਲਵਾਰ, ਲਾਠੀ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਗੇ । ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਭੱਜਿਆ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵੱਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੌਕ ਤੇ ਜਵਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕਾਕਾ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤਾ ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹਰੀਰਾਮ ਪਕੋੜੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਭਾਣਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ । ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਚਾਰੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਮੀ-ਡੈਡੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਨ । ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਸੁੰਨ-ਜਿਹਾ ਖੜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਗਿਆ । ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਗੋਰਖਾ ਔਰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਲੇ ਨੂੰ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਫਿਰ ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਉਥੋਂ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਦੇਖਣ । ਉੱਥੇ ਜਦੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਖੜੇ ਸੀ । ਇਕ ਭਾਈ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਕੁੱਛ ਪਤਾ ਹੈ?" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਪ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਏ ਹੈਂ?" ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਲਾਲਾ ਦੀ ਔਰਤ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਯੇ ਤੋ ਬਰਫ਼ੀ ਕਾ ਚਾਚਾ ਹੈ ।" ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਪਾਸ ਕੇ ਘਰ ਮੇਂ ਏਕ ਲੜਕੀ ਅੰਦਰ ਸੇ ਤਾਲਾ ਲਗਾ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਆਪ ਆਵਾਜ਼ ਦੋ।" ਮੇਰੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਾਲੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ ।

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ :-31 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੋਰਗੁਲ ਦੇ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਢੇ 11 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਉਸੀ ਵਕਤ ਸ਼ੋਰਗੁਲ ਸੁਣਿਆ । ਕਾਫੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਆ ਰਹੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ । ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।" ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਆਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਨੀਲੂ ਸੀ । ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਛੁਰਾ ਸੀ ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੋਟੇ ਸਰੀਏ ਸੀ । ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਵਾਨ ਖੋਖਰ ਤੇ ਰਾਧੇਸ਼ਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸਨ । ਬਲਵਾਨ ਖੋਖਰ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਇਸ ਗਲੀ ਮੇਂ ਕੋਈ ਭੀ ਸਿੱਖ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ ।" ਰਾਧੇਸ਼ਾਮ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਹੈ, ਅੱਗ ਲਗਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ "ਜੋ ਲੇਨਾ ਹੋ ਜੇਵਰ, ਰੁਪਏ ਲੇ ਲੋ, ਮਗਰ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕੋ ਛੋੜ ਦੋ ।" ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ । ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖਿੱਚ ਲਈਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗਹਿਣੇ ਲੈ ਲਏ ਪਰ ਭਰਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ । ਅਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚੋਟਾਂ ਲਗੀਆਂ । ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ । ਮੇਰੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਣ ਤੇ ਬੋਲੇ, "ਹਮ ਲੂਟੇਂਗੇ ਭੀ ਔਰ ਮਾਰ ਕਰ ਭੀ ਜਾਏਂਗੇ । ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਕਾ ਹੁਕਮ ਹੈ । ਇਸਕੇ ਲੀਏ ਹਮੇਂ 500-500 ਰੁਪੈ ਮਿਲੇ ਹੈਂ ।" ਘਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ । ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਨੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਲਾਠੀਆਂ-ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ।

ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਹਮਾਰੀ ਲਿਸਟ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਕਾਨ

AJIT (PUNJABI)

ਟਾਈਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ

[illegible]

ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ

[illegible]

[illegible]

ਮੇਂ ਦੋ ਬੰਦੇ (ਆਦਮੀ) ਔਰ ਹੈਂ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਡਿਊਟੀ ਪਰ ਮਦਰਾਸ ਗਏ ਹੈਂ, ਲੜਕਾ ਭੀ (ਜੋ ਫੈਕਟਰੀ ਮੇਂ ਕਾਮ ਕਰਤਾ ਹੈ) ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਹੋਂਗੇ ਤੋ ਆਪ ਹੀ ਜਲਕਰ ਮਰ ਜਾਏਂਗੇ।" ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਇਸ ਲਾਸ਼ (ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ) ਕੋ ਬਾਹਰ ਫੈਂਕ ਦੋ।" ਮੈਂ ਸੁਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਟੁੱਟੇ ਦਰਵਾਜੇ ਦੀ ਲਕੜੀ ਜਲਾਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦਾਹ-ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕਲੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਲੋਕ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਏ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਣ।

ਫਿਰ ੩ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਗੱਡੀ ਆਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ।

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ :– ੩੧ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਗਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੰਗਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬੇਟੇ ਯਹਾਂ ਤੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ, ਐਸਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਪਰ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਛੱਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੂਰੋਂ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ, ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੋੜਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਭੱਜ-ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਮਾਰੇ ਪਾਸ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈਂ, ਕਹੀਂ ਔਰ ਗਏ ਹੈਂ।" ਫਿਰ ਉਸੀ ਲੜਕੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ, "ਆਂਟੀ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ਔਰ ਘਰੋਂ ਕੋ ਆਗ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹੈਂ।" ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜਫੋੜ ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੀ ਛੱਤ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੀੜ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜਰਿਆ। ਉਸੀ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਛੁੱਪ ਗਏ। ਰਾਤ ਭਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜਾਗਦੇ ਰਹੇ। ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਜਲਾਇਆ। ਲਗਭਗ ੧੨-੧ ਵਜੇ ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੋ ਹੋਣਾ ਥਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਬ ਤੁਮ ਲੋਕ ਅਪਣੇ ਘਰ ਮੇਂ ਆ ਜਾਓ, ਔਰਤੋਂ ਕੋ ਕੋਈ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ।" ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇੰਝ ਨਿਕਲਿਆ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਭਿਜਵਾਇਆ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਘਰ ਕਿਉਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈਂ?" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕੋ ਤਾਈ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੈ।" ਮੈਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ) ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਹਮਾਰੇ ਘਰ ਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਇਸੇ ਤੁਮ ਅਪਨੇ ਘਰ ਕੇ ਭੀਤਰ ਛੁਪਾ ਕਰ ਤੁਮ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹੋ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੋਲ ਛੁਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ੧੧ ਵਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹ ਵਗੈਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੀ ਵਕਤ ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ ਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਯਹਾਂ ਕੋਣ ਹੈ?" ਅਸੀਂ ਔਰਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, "ਕੇਵਲ ਹਮ ਲੋਕ ਯਹਾਂ ਹੈਂ, ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਛੱਤ ਦੇ ਉਪਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਟਾਰਚ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੈਲਰੀ

जनसत्ता

दिल्ली में १९८४ के दंगों में मौत की सजा पाने वाला किशोरी लाल। सोमवार को उसे कड़कड़डूमा अदालत में पेश किया गया। (फोटो: जनसत्ता, रेणुका पुरी)

ਦੀ ਤਰਫ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦਿਸਿਆ, ਉਹ ਬੋਲੇ ਕਿ, "ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਹੈ।" ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਮਗਰ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਲੜਕੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੋ ਭਾਗਕਰ ਆਇਆ ਹੂੰ, ਮੇਰੇ ਪੀਛੇ ਸਰਦਾਰ ਲਗੇ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਤੋ ਹਿੰਦੂ ਹੂੰ" ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਯੇ ਤੇਰਾ ਲੜਕਾ ਹੈ ਤੋ ਹਮ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹੇਂਗੇ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਯੇ ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ ਹੈ, ਡਰ ਕੇ ਮਾਰੇ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਹਮ ਇਸੇ ਮਾਰੇਂਗੇ ਨਹੀਂ, ਮਾਰਨਾ ਹੋਤਾ ਤੋ ਤੇਰੇ ਸਾਮਨੇ ਮਾਰ ਦੇਤੇ, ਹਮ ਇਸੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇਂਗੇ।" ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਸੁਬਹ ਦੇਖੇਂਗੇ।" ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੂਰ ਗਏ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਲੜਕੇ ਲਈ ਓੜਣ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਖੇਸ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਾ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਜਾਕੇ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਨਾ (ਜਿਸਦੀ ਟੀ. ਵੀ. ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਤੇ ਪੱਪੀ (ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਾਹਮਣੀ ਦਾ ਲੜਕਾ, ਗਲੀ ਨੰ : 21-22 ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਫਿਰ 30-40 ਆਦਮੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਤੋ ਨਿਕਾਲੋ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਕਰ ਦੇਖ ਲੋ।" ਇਸੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਰੱਖੇ ਸੀ। ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਬੰਬਈ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਛੁਪਿਆ ਹੈ।

3 ਤਾਰੀਖ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਸਾਨੂੰ ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਿੱਲੀ ਕੈਂਟ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਈ।

ਸ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਜੀ :- ਅਸੀ ਤਾਰੀਖ 1-11-84 ਨੂੰ ਰਾਤ ਫਰੰਟੀਅਰ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਸਾਡੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯਾਤਰੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਅਸੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀ ਇੱਕ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਡੱਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਡੱਬੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਅਗਰ ਤੁਮ ਲੋਕ ਗਾੜੀ ਕੇ ਡਿੱਬੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਖੋਲੋਗੇ ਤੋ ਹਮ ਗਾੜੀ ਕੇ ਡਿੱਬੇ ਕੋ ਆਗ ਲਗਾ ਦੇਂਗੇ।" ਪੂਰੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਰਦਾਰ ਲੋਕ ਸੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ-"ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ ਵੋ ਡਿੱਬੇ ਸੇ ਨੀਚੇ ਉਤਰ ਆਓ।" ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਗਏ। ਦਿਨ ਦੇ 10-11 ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਟੱਟੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਛੁਰੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੂੰਹ ਤੇ ਇੰਦਰੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦਾੜੀ ਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਜਮਨਾ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲਿੱਖ ਦਿੱਤਾ-'ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਤੋਹਫ਼ਾ'।

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਆਂਦੀ ਗਈ, ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੜਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਹੋਰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਗੱਡੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਅਸੀ ਲੋਕ ਡਰ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਤੋਂ ਅਸੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਦਰ ਦਿੱਲੀ ਕੈਂਟ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਆਏ ਉਸੀ ਰਾਤ ਦਿਨਾਂਕ 2-11-84 ਨੂੰ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਜਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਕੀਤੀ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ

THE HINDUSTAN TIMES

HE HINDUSTAN TI
WEEKLY

Vol LXII No. 304 New Delhi Sunday November 3 1985

Who'll care for us? : Children of last year's riot hit families who marched from India Gate on Saturday seeking relief. HT photo by N. Thangarajan.

ਪਹੁੰਚਾਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ੫–੬ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਆਸ–ਪਾਸ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਲਮ ਕਾਲੋਨੀ, ਸਾਗਰਪੁਰ, ਸਾਧਨਗਰ, ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ, ਉੱਤਮ ਨਗਰ, ਰਾਜਨਗਰ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਦੇ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਆਦਮੀਆਂ (ਸਰਦਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਦੇ ਦੇਖਿਆ ।

ਮੈਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਜ਼ੋਰ–ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਉਹ ਔਰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰ, "ਵੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ, ਬੇਟਾ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਵੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਵੇ ਮੇਰੇ ਬੇਟਾ ਹੁਣ ਦੱਸ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਵੇ?" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਮਤਾ ਨਾਲ, ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਥੱਪਥੱਪਾਣ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮਾਂਜੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰੋ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਭ ਚੰਗਾ ਕਰਨਗੇ । ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ–ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗੀ । ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਔਰਤ ਤੋਂ ਪੁਛਿੱਆ ਕਿ ਮਾਂਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਇੰਝ ਆਪਣੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸੁਨਾਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇ । ਜਾਂ ਕੋਈ ਜੱਜ ਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਬੜਾ ਸ਼ੋਰ ਆਣ ਲੱਗਾ । ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ–ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਣ ਲਗੀਆਂ । ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਇੱਕਠੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਕਿੱਧਰੇ ਮੈਂ ਲੇਟ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ । ਇਹ ਰੌਲਾ–ਰੱਪਾ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਅਜੇ ਮੈਂ ਪਤੀਲੇ ਚੋਂ ਚਾਹ ਨੂੰ ਕੇਤਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ । ਤਦੀ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਬੀਬੀ ਕਹੀਂ ਛਿਪ ਜਾਓ, ਵਰਨਾ ਆਪ ਸਭਕੋ ਸੱ: ੲ ਕੁਮਾਰ ਕੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦੇਂਗੇ ।" ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਹਮਨੇ ਕਿਆ ਕੀਆ ਹੈ ? ਔਰ ਹਮੇਂ ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਮਾਰੇਗਾ ਔਰ ਵੈਸੇ ਭੀ ਹਮ ਤੋ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲੇ ਹੈਂ ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ "ਬੀਬੀ ਮੈਨੇ ਆਪਕੋ ਬਤਾ ਦੀਆ ਹੈ, ਕਹੀਂ ਭਾਗ ਜਾਓ । ਅਜੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਵੀ ਅੰਦਰ ਕਮਰੇ ਚੋਂ ਉਠਕੇ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ । ਤੇ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ–ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਾਰੇ ਲਗਾਣ ਲੱਗੀ । "ਸਜਣ ਕੁਮਾਰ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ । ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ । ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ, ਗਦਾਰੋਂ ਕੋ ਬਾਹਰ ਨਿਕਾਲੋ ।" ਇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਚਾਰੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੋਨੋਂ ਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਵੱਡੇ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੋਨੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਰ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਗਾ–ਲਗਾ ਕੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ–ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਇਜ਼ੱਤ ਲੁਟਦੇ ਰਹੇ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ੱਤ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਰੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਜਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਹੁਣ ਦੱਸ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ, ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ । ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ–ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਨੋਚਣ ਲੱਗੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫੜੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ । ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ । ਅਗਰ ਤੁਸੀ

जनसत्ता

मुंह पर पट्टी और हाथ पीछे बांधे ले संसद तक मार्च

ਹਿੰਮਤ ਛੱਡ ਦਿਓਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਉਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਸੀ ਲਗੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਪੁੱਤਰ ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਏਗਾ?

ਸ੍ਰੀ ਜੀਤ ਸਿੰਘ :-ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਕਿਸੀ ਖ਼ਾਸ ਕੰਮ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਜਾਣ ਲਈ ਚਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪੈਦਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਤਰਫ਼ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਘੂਰ-ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੰਝ ਹੀ ਮੈਂ ਜਿਸ ਲੋਕਲ ਬਸ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ (ਇੰਟਰਸਟੇਟ) ਮੇਨ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਮੈਂ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਲਈ ਬੱਸ ਫੜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਬੱਸ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਸ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ?

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੋਸਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ "ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ। ਇੰਝ ਕਰ ਅੱਜ ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਾ ਜਾ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕਿਉਂ ਭਾਈ? ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਘਰ ਇਕਲੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਕਰਣਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਹਨ। ਸਭ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੋਏਗਾ।"

ਮੇਰੇ ਘਰ ਜਾਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਜਿੱਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲ ਪਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟ੍ਰੇਨ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਟ੍ਰੇਨ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਹਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਲਟਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਡੱਬਾ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ੭੦ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਸਿਵਲ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਟਕਿਆ ਦੇਖਕੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਤੁਗਲਕਾਬਾਦ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਠੀਆਂ, ਸਰੀਏ, ਪੈਟਰੋਲ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਚਾਕੂ, ਛੁਰੇ ਆਦਿ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸੀ "ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਸਿੱਖ ਮੁਰਦਾਬਾਦ।"

ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਡੱਬੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ ਤੇ ਹਰ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਿਚ-ਖਿਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ

THE HINDU

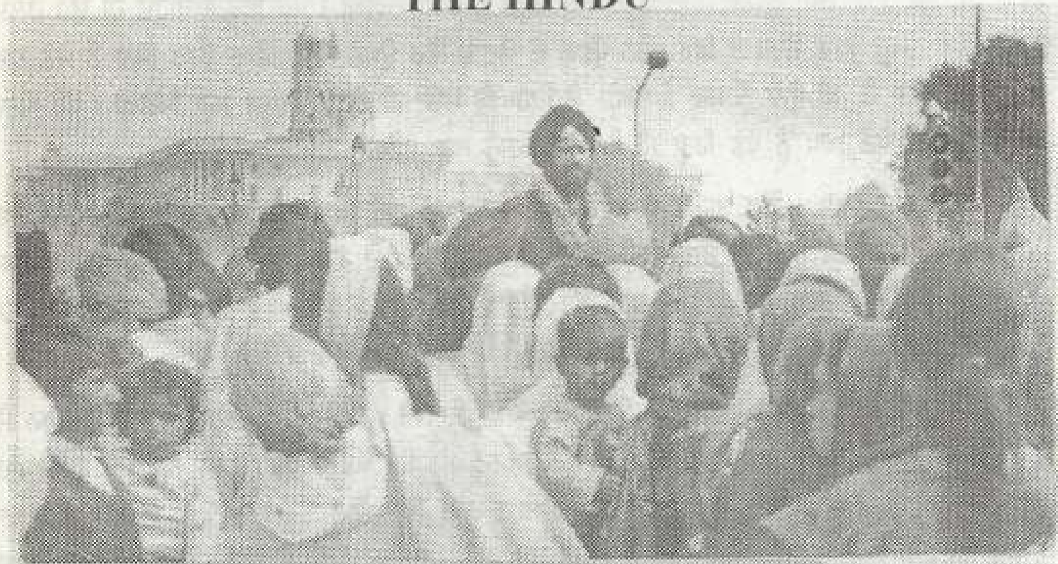

THE HINDU, Saturday, August 13, 1988

Demonstration by widows of 1984 riots

From Our Staff Reporter

ਰਹੇ ਸੀ। ਤੇ ਉਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੁਰਿਆਂ ਤੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੋਦ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੁੱਪ ਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਪਈ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜੋ ਮਿਲਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੈਪਟਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ (ਟਾਇਲਟ) ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਿੱਖ ਇੱਕਠੇ ਟਾਇਲਟ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੌਤ ਸਾਡੇ ਸਾਮਣੇ ਖੜੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਕਿਉਂ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ?

ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਗੱਡੀ ਫਿਰ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਚੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਟ੍ਰੇਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭੀੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੁੱਕ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਭ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਲਗਾਈ ਕਿ "ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਟਾਇਲਟ) ਵੀ ਚੈਕ ਕਰੋ, ਕਹੀਂ ਸਿੱਖ ਟਾਇਲਟ ਮੇਂ ਨਾ ਛੁੱਪੇ ਬੈਠੇ ਹੋਂ।" ਇਤਨਾ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਸੀਨੇ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਬੱਚ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਹੋਏਗਾ। ਇਤਨਾ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਭੀੜ ਨੇ ਸਾਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਚਟਕਣੀ ਲਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਟ੍ਰੇਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਖੋਹੇ ਤੇ ਕਪੜੇ ਖੋਹੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਪਟਨ ਦੀ ਸਰੀਏ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ "ਆਪ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਹੋ ਮੁਝੇ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਤੋ ਫੌਜੀ ਹੂੰ। ਮੈਂ ਤੋ ਦੇਸ਼ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕੇ ਲੀਏ ਏਕ ਸਾਲ ਸੇ ਸੀਮਾ ਪਰ ਥਾ। ਮੈਂ ਤੋ ਛੁੱਟੀ ਪਰ ਆਇਆ ਹੂੰ। ਘਰ ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੀ ਰਾਹ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਂਗੇ।" ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ, ਘੜੀ, ਪਗੜੀ, ਕਪੜੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਵਰਸਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਸੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਲੰਘਦੇ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿੱਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਗਿੱਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੀ। ਤੇ ਤਦੇ ਦੂਜੀ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ। ਤੇ ਭੀੜ ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਈ।

ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੁੱਝ ਅੰਧੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਟ੍ਰੇਨ ਆਈ। ਮੈਂ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੇਟ ਕੇ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਸਿਰ ਤੇ ਪਗੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਨ ਤੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੈਂਟ ਪਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

Tension runs high in Tilak Vihar

Express News Service

NEW DELHI, June 28

Tension continued to run high in Tilak Vihar on Wednesday. The relatives of Rampal Singh, the 35-year-old hospital chowkidar who was stabbed to death in Tuesday night's group clashes, have refused to take charge of his body from the police till the Lt Governor visits them, promises his widow a job and grants them a compensation of Rs 1 lakh.

The scene of Tuesday's action, block-B and street No. 33, a place situated in between the Harijan and Punjabi basti and the local gurdwara, lay littered with the broken bricks that were freely used.

There was a heavy deployment of the Delhi Police, the Delhi Armed Police and the CRPF in both Tilak Vihar and Harijan basti. Apart from the damage to houses and property in Tilak Vihar, those involved set fire to two houses in Harijan basti and looted a television set and other valuables which those living in the houses had.

Residents of Tilak Vihar alleged that the police force had taken no action yet on the number of rioting suspects who began the violence which they witnessed. According to the police, the names were given only in the morning by which time the night had disappeared.

Though cases of rioting have been registered by the police from both sides, there have been no arrests. Several people have, however, been detained for questioning.

While the police maintain that the incident was sparked off by a minor accident between two Sikh youths on a scooter and a sweeper on a cycle, residents of Tilak Vihar which houses the largest number of 1984 riot victims, alleged that the entire clash had been "carefully pre-planned."

The lights in Tilak Vihar went off few minutes after news of the clash spread at 9.30 pm. According to the police, residents of Harijan basti armed with lathis and with their faces covered and residents of Tilak Vihar armed with swords and kirpans converged near Valmiki Mandir. After this, the whole thing got out of hand. Some residents even alleged that shots were fired.

Parman Singh, a worker in the Campa Cola factory, was returning home from work just then. As he was walking along the dark streets of the colony, around 25 men surrounded him. "I could not see anyone's face, there were no lights. They stabbed me in the legs," he said, lying in his home with both his thighs bandaged.

For Lakhan Kaur, the widow of Rampal Singh who died in Tuesday's clash, this is not the first time a member of her family has met such a violent end. In the '84 riots, goons killed her father and three brothers.

Now, she has to support six minor children—five daughters and two sons. Her husband's body was found two streets away from. She was informed about his death around 1 am.

Mr Gurcharan Singh Babbar, president of the All-India Sikh Conference, said, "We want to ask the Lt Governor how long will we be subjected to this kind of slaughter. Whatever happens in Punjab, the repercussions are felt in Tilak Vihar. It's now time either to make the Harijan colony out of bounds or it may be possible to move us out of this colony."

INDIAN EXPRESS

ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਪ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਕਿਥੋਂ ਪੀਵਾਂ। ਪਿਆਸ ਇਤਨੀ ਜੋਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇੱਕ ਔਰਤ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਬਹਿਨ ਜੀ ਮੁਝੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪਾਣੀ ਦੇਦੋ, ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ।" ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਨ ਲਗੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਔਰਤ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ "ਅਗਰ ਤੁਝੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਹੈ ਤੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੇ ਮਾਂਗ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਹੀ ਭੁਲ ਗਿਆ।

ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਜੋ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ), ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਈਰਵਨ ਹਸਪਤਾਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁਰਦਾਘਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਮੁਰਦਾ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਅਚਾਨਕ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਦੇ ਬਾਦ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਬਹੁਤ ਗਿੜਗਿੜਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੋਂ ਪਰ ਕਿਆ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੋਗੀ, ਭਾਈ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ।" ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਈਰਵਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਭਦੇ-ਲਭਦੇ ਮੁਰਦਾਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਪਹਿਚਾਨ ਲਿਆ, ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲੱਗੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਮੌਸਮ ਬਹੁਤ ਠੰਡਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਦਨ ਤੋਂ ਨੰਗਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਛੁੱਪਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲਗਭਗ 6 ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।

THE PIONEER

THE PIONEER

WEDNESDAY APRIL 8, 1998

Author of the book Govt Organised Carnage '84 Riots, Gurcharan Singh Babbar, protesting against the Government's attempt to suppress freedom of speech and expression, on hunger strike outside the Prime Minister's residence in the Capital on Tuesday. *Pioneer*

THE HINDU, Wednesday, April 15, 1998

Lift ban on book on '84 riots'

By Our Staff Reporter

[illegible]

"ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ ਅਧਿਅਨ"

1. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ :-

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ (ਤਥਾ ਕਥਿਤ) ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਆਦਿ ਬਨਾਣ ਵਾਲੇ ਸੀਕਲੀਗਰ੍ਹ ਅਲਵਰ ਦੇ ਮੰਜੀਆਂ ਬੁਨਣ ਵਾਲੇ, ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਣ ਵਾਲੇ ਟੀ. ਵੀ. ਮਕੈਨਿਕ, ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਫੇਰੀ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਨਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀਰਵਾਰ (1 ਨਵੰਬਰ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵਕਤ ਆਕਰਮਕ ਭੀੜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਜਾਟ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੀ। (ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਕਾ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ) ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੁੱਝ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ। ਇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜਨੇਤਾ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਲ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਬੱਚੇ, ਭਿਖਾਰੀ, ਮੈਕੈਨਿਕ, ਡਰਾਈਵਰ, ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹਿਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਪ੍ਰਧਾਨ' ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਲਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਨ ਅਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜਿਨਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ

THE HINDU

India's National Newspaper

DELHI, MONDAY, NOVEMBER 2, 1998

Victims of the 1984 riots organised a rally in New Delhi on Sunday to demand justice and punishment of the guilty.

ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ, ਉਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਚੌਹਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਬਾਗੜੀ, ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਾਂਸਦ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਰੋਪ ਲਗਾਇਆ, ਉਹ ਹੈ, ਇੰਕਾ ਦੇ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭਗਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸ੍ਰੀ ਭੱਟੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਬਲਕਿ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ 'ਖੁਦ ਮਾਰਾ ਹੈ, ਮਿਲੇ ਹੂਏ ਥੇ।'

ਜਿਨਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਉਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬਉਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਦੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਗੁਪਤਾ, ਥੇਰਾਨੰਦ, ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਵੇਦਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਣ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਟ ਡਾਕਟਰ ਚੰਗਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਗਜਾਨੰਦ, ਗੋਦਾਮ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਚਾਲਕ ਓਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਨਾਂ ਸਭ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੋ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਗਭਗ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੋਪਹਿਰ ਤੱਕ (ਨਵੰਬਰ 1-2) ਬਿਨਾਂ ਰੁੱਕੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਭੀੜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ 'ਪੁਰਸ਼ੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਡਾਲੋ ਤਥਾ ਇਸਤਰੀਓ ਕੀ ਇਜ਼ੱਤ ਲੂਟ ਲੋ।" ਦੰਗਾਈਆਂ ਕੋਲ ਲਾਠੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹੱਥਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਰਕਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੋਂ ਬੱਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਸਮੂੰਹ ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਟੀ. ਵੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਠੇਲੇ, ਰਿਕਸ਼ਾ ਆਦਿ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਸਮੇਤ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਪੂਰੇ ਕਰੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰਾਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੇ ਇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਮਹਿਲਾ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰਿਆ। ਕਈ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁੱਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨਾਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਬਿਉਰਾ ਸਾਡੇ ਦਲ ਦੇ ਉਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਣੀਬਾਗ ਸ਼ਕੂਰਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਗਏ ਸੀ।

ਸ਼ਕੂਰਪੁਰ ਕੈਂਪ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਦੁਬਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਆਘਾਤ ਦੇ ਚਿੰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਕਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੂੰਹ ਵਿਚ 10 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਲੜਕੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। ਹਰ ਸਮੂੰਹ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧੇੜ ਔਰਤ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਕੁੱਝ ਕਿਸ਼ੋਰ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚਿਆਂ

Gurcharan Singh Babbar talking to a window at her home

ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 18 ਮੈਂਬਰ ਹਨ, ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਜਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਮਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 6 ਦਿਨ ਹੈ (ਉਹ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ 10 ਦਿਨ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੀ ਬਸ ਸੁੰਨ ਹੋਈਆਂ ਰਹੀਆਂ-ਨਾ ਰੋ ਸਕੀਆਂ, ਨਾ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕੀਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਜਿਸਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸੋਕ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ 'ਅਬ ਤੋ ਅੱਛਾ ਹੋਗਾ ਕਿ ਆਪ ਹਮ ਸਭ ਕੋ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੇਂ, ਅਬ ਤੋ ਹਮ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ, ਕੈਸੇ ਜੀਏਂਗੇ ? ਕਿਸਕੇ ਲੀਏ ਜੀਏਂਗੇ ?

ਉਹ ਉੱਥੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟੇ ਜਾਂਦੇ, ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਜਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਜ਼ਾਲਮ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਐਸਾ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ?

ਜਿਹੜੇ ਬਲਾਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਉਹ ਹਨ-ਏ-4 (65 ਮਰੇ, 15 ਲਾਪਤਾ), ਪੀ-1,2,3, (31 ਮਰੇ, 5 ਲਾਪਤਾ) ਅਤੇ ਸੀ-3 ਤੇ 4। ਕੈਂਪ 2 (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਤੋਂ ਆਏ ਲਗਭਗ 2000 ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ), ਦੇ ਆਂਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹੀ 157 ਲੋਕ ਮਰੇ ਹਨ, 25 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ 52 ਲਾਪਤਾ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਔਸਤਨ ਹਰ ਦੂਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਭੀੜ ਦੇ ਹਜੂਮ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰ ਭੀੜ ਅਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1 ਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ (ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਤੇ ਐਤਵਾਰ-3,4 ਨਵੰਬਰ) ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਨਾਈ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲ ਕਟਵਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ) 21-21 ਰੁਪਏ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨਾਈ ਨੇ 500 ਰੁਪਏ ਕਮਾਏ।

ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਦ ਸੈਨਾ ਨੇ ਆਕੇ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ। ਤੱਦ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੂਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ ਤੱਕ ਵੀ ਵੀਰਵਾਰ 8 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਅਜੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਜੁਟਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

2. ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ :-

ਪੱਛਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

AJIT

1984 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ [illegible] ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।
ਤਸਵੀਰ: ਯੂ. ਐਨ. ਆਈ.

ਇੱਥੇ ਦੰਗਾ 1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਜੀ-1 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਹੋਰ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਵੀ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ-ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਭਾਵਿਤ ਦੰਗੇ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਗਏ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕੂਰਪੁਰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ, ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਦ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਗਈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਹਮ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੇ, ਤੁਮ ਅਪਨੇ ਆਪ ਭੁਗਤੋ।' ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੰਗਾਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਜੀਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡੀਜ਼ਲ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਲਾਕ ਐਕਸ ਦੇ ਜੋ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਪਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਕੇ ਭੀੜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਟ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਇਕ ਜਨੂੰਨੀ ਭੀੜ ਦਾ ਇਹੀ ਰੂਪ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਇੰਕਾ ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਜੀਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇਤਾ ਮਾਲਾਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜੋ 300 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਮਾਰਕਾਟ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਆਪ ਅਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ 'ਚ ਕਰਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ) ਤੇ ਵਕਫ਼ ਕਲਬ ਦੇ ਇੰਕਾ ਵਰਕਰਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ, ਸਲੀਮ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਂਦੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਿਖਾਂਦੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਦੋਹਰਾਇਆ, ਉਹ ਸੀ, ਇੰਕਾ ਦੇ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ। ਸਭਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਉਸੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸੌ-ਸੌ ਰੁਪਏ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਜਦ ਉਹ 4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇੰਕਾ ਦੇ ਇਸ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਆਪ ਤੋ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕੇ ਸਮਰਥਕ ਹੈਂ, ਭਲਾ ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਆਪਕੋ ਕਿਉਂ ਮਾਰੇਗੀ ?" ਉਲਟਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ (ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) ਉੱਥੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭੁਖ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦਵਾਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਛੂਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਲਾਵਰ ਭੀੜ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਬਾਬਰਾਨਾ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਨ ਲਈ

ILLUSTRATED
WEEKLY
OF INDIA

ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਰੀਏ ਨਾਲ ਕੁੱਟਕੇ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ 26 ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਜਵਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ 9 ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਕੇ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਸਹੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਘੱਟ ਕਰਣ ਦੀ ਜੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝੂਠੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ.) ਨੇ ਕੁੱਝ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ, ਉਸੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 51 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿੱਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਨਾਲਾ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਈ ਸੌ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ।

3 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੁਕੁਰਪੁਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸੱਜਣ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਭੀੜ ਨੇ ਉਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮਿਲਟਰੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਆਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਧਰੇ ਸ਼ਰਨ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨਾਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾਇਆ ਤੇ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਨਾਂਗਲੋਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਯੁਵਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਬੰਦਿਆਂ, ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪਕੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਨਿਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਸੀ. ਲਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਇਸ ਲਈ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ।

3. ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿਰਮਮ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਕਾਂਡ ਸੀ। ਕੇਵਲ 48 ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 500 ਸਿੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ, ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਂਡ ਇੱਕ ਟਿੰਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਗਰੋਹ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀਭਗਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜਾਣੀ-ਪਹਿਚਾਣੀ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਣ ਆਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕੱਢਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਭੀੜ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਪਥਰਾਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਦੰਗਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਣਬੀਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਵੀ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ

TIMES OF INDIA

ELHI, SUNDAY OCTOBER 9, 1988

The Jan Morcha leader, Mr V. P. Singh, offering a glass of juice to Mr Gurcharan Singh Babbar, who went on hunger-strike in Delhi demanding stringent steps to curb violence against the Sikh community. — TOI photo

ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਣ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਧਮਕਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ।

ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚੇ ਲੋਕਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਬਰਾਨਾ ਕਾਂਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸਭਾ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਇੱਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਦਵਾਖਾਨਾ ਇੱਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਕਲਿਆਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਸਭਾ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਭੜਕੀ ਹਿੰਸਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਨਾਲ ਦੇ ਚਿੱਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਜੱਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ) ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਕ 28, 32, 33, ਤੇ 34 ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚੇ ਹੋਏ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਘਸੀਟਿਆ, ਮਾਰਿਆ, ਜਲਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤੇ।

ਮਾਰਕਾਟ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਖਿਆਤ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਸੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਲਾਕ 32 ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੰ : 90 ਦਾ ਸੋਮਨਾਥ ਹੈ ਜੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸਪੁਤਰ ਮਿਲਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। (ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਲਿਸਟ ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ 4 ਵਿੱਚ ਹੈ)

ਇਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗਜਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਸਮੇਤ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਧੰਧੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਮਕੈਨਿਕ ਤੇ ਸੀਮੇਂਟ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸੀ-ਮਕੈਨਿਕ, ਦਿਹਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਸਤਕਾਰ।

ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਥੇ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹੀ। ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਆਂਦਾ ਹੈ, 113 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤੈਨਾਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਜੋ ਹੁਣ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਹੈ) ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 90 ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ 2.30 ਵਜੇ ਉਸ ਵਕਤ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਦੋਂ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਉੱਥੋਂ ਹੈਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬੱਚ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਦੌਰ ਬਗੈਰ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਦੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 14 ਤੋਂ 50 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੋਂ 7 ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਫਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਗਏ।

Widows demonstrating outside Mr. Buta Singh's home
(Mr Singh was home minister in the Rajiv Gandhi government)

ਇਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਵੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। 2 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ 5.30 ਵਜੇ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ "ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਾਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।" ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਜਦੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 2 ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਲਾਕ 28 ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਕ ਭੀੜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਰ ਤੇ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟੇ। ਜਦ ਉਹ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸੁਰਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਥਾਣੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਪੁੱਲ ਦੇ ਕੋਲ ਲਗਭਗ 70 ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਉੱਥੇ ਖੜੇ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਾ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਤੋਂ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਆਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਆਈ. ਟੀ. ਓ. ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਉਹ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਰ ਉਸੀ ਸ਼ਾਮ ਦੋਬਾਰਾ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਖੇ- ਜਲੇ ਹੋਏ ਘਰ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਹੀ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਦੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 500 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਚਾਣੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕਦਮ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

2 ਨਵੰਬਰ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਦੋਂ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ ਖੁਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲਗਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਈ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਰਸ਼ਦ ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੋ ਦਿਨ ਤੱਕ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਗਈ।

हम सब एक है।
दंगा करने वाले देश के दुश्मन

ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਇਤਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ । ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਜਲੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼, ਫ਼ਰਨੀਚਰ, ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸੁਆਹ ਦੇ ਢੇਰ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਸੀ । ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕੁੱਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਲਭ ਰਹੇ ਸੀ । ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚੂਹੇ ਕੁਤੱਰ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਉਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ । 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਲੇਕਿਨ ਉੱਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਕਤਵਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਲਈ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ । ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਤੰਤ੍ਰ ਨੂੰ 48 ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਿਆ ।

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਗਭਗ 25 ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਯਾ-ਪੂਰਵਕ ਭੋਜਨ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ । ਪੀੜਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਉਸੀ ਰਾਤ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਡਾਕਟਰੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ।

ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮ 7.30 ਵਜੇ ਤੱਕ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ **ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪੇ** ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਡੀ. ਸੀ.) ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਬਚਾਇਆ **ਗਿਆ** । ਡੀ. ਸੀ. ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ।

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਵਗੈਰਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਜਦਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਫਰਾਸ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਮ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਜਨ ਉਸ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੰਮ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

1984 riots widows demonstrating against the accused during a hearing, in the Delhi High Court, on Monday.— *EXpress photo by Ravi Batra*

"ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼"

ਅਲੱਗ–ਅਲੱਗ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਪੀੜਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ–ਰੇਖਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਜਿਸ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਸੋ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸੀ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੂੰ 'ਮੈਥਡ ਇਨ ਦ ਮੈਡਨੇਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਕਥਨ ਹੈ ।

(ੳ) 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਬੈਠਕਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ :–

(1) ਪੂਰਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਚ ਗਏ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਨਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਈ । ਇਸ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ –,–(ਮੰਜਾਂ ਵਾਲਾ), – –(ਇੱਕ ਜਾਣਿਆ–ਪਛਾਣਿਆ ਸਮਗਲਰ) ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਮੀਟਿੰਗ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ । ਮੀਟਿਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਦੇ 200–250 ਬਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ–ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ (ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ) ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ । ਇਸ ਤੇ—ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਇਨ ਪਰ ਮਿੱਟੀ ਕਾ ਤੇਲ ਉੜੇਲ ਦੋ ਔਰ ਇਨਹੇਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲ੍ਹਾ ਡਾਲੋ (ਇਸ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਗ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾਨ ਖਿਚ ਲਈ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁੱਦ ਪਿਆ । –ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭੱਜ ਗਏ । ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਦੌੜਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ।

ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਵੇਰੇ–ਸਵੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ । ਸੋ ਉਹ ਤਾਂ ਬੱਚ ਗਏ ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇਜ ਕੋਰ ਤੇ ਬੇਟੀ ਮੀਨੂ (ਉਮਰ 9 ਸਾਲ) ਤੇ ਦੋਸਤ ਨਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ 1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਅੱਧੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

Mrs. Darshan Kaur : Main witness against Former Union Minister H K L Baghat

(2). ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੇ ਗਾਮੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਜੂਰੀ ਭਜਨਪੁਰਾ (ਸੀ ਬਲਾਕ) ਵਿਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ—ਨੇ, ਜੋ ਗੁੱਜਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਈ। ਇਸ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ–, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿਪੋ ਦਾ ਮਾਲਕ—ਅਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ—ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਈ। ਨਾਨਕਸਰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੀ ਬਾਬਰਤਾ ਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਨਕਸਰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 166 ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਢਾਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 166 ਦੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੈਂਪ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾਫ਼ਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਨੰਦ ਨਗਰੀ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਲਾਕ ਏ–1/3, ਪੰਜਾਬੀ ਮਹੱਲਾ ਤੇ ਬਲਾਕ ਈ ਦੇ ਸਨ। 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਗਾਮੜੀ ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਲਾਕ ਸੀ ਦੇ ਸਨ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ 72 ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਵਾ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਵਿਚ 72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਉਮਰ 20–45 ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੀ।

(3). ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਾਲੇ ਖਾਨ ਬਸਤੀ ਵਿਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੰਕਾ ਦੇ ਇੱਕ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੁੱਜਰਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮੰਨੇ–ਪਰਮੰਨੇ ਵੈਦ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੰਕਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਚਾਹ ਦੇ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਲਈ 'ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ' ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

(ਖ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ :–

ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਸੀ :–ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਨਾਣ ਵਾਲੇ, ਦੂਜੇ ਕਤਲ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਭੀੜ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਪੈਟਰੋਲ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਆਦਿ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਇਹ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਕੌਣ ਸੀ ? ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਤੇ ਕਤੱਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬੱਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾਵਾਂ (ਕ) ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ ਤੇ ਛੋਟੀ–ਵੱਡੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਗੁੰਡੇ (ਖ) ਰਾਸ਼ਨ ਦੁਕਾਨਦਾਰ (ਗ) ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿਪੋ ਵਾਲੇ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿਪੋ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇੰਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ (ਨਾਨਕਸਰ ਰਿਪੋਰਟ)

ਸਰਵੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ (19 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ (20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇੰਕਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ (42 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇੰਕਾ ਸਮਰੱਥਕ ਸੀ।

ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੜਕਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇੰਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ......ਦਾ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗੀ......ਸੀ। ....ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮ–ਘੁੰਮ ਕੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਾਣੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਤੰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜ਼ਮਾਂਦਾਰ.......,ਇੱਕ ਗਾਂਜਾ, ਚਰਸ ਆਦਿ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ......ਤੇ..........ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸੀ।

The Sunday Statesman

Riot widows want justice

Mr Gurcharan Singh Babbar, [illegible] secretary of the All India Sikh Conference (Babbar), [illegible] Press conference in Calcutta on Wednesday. — The Statesman photo.

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਣ ਲਈ ਭੀੜ ਇੱਕਠੀ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਟਾਡੋਰ ਟੈਂਪੋ, ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਧੀਆ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਯੁਵਕ, ਇੰਕਾ ਦੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਇੰਕਾ ਦੇ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਨੇਤਾ ਦੇਖੇ ਗਏ। ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਟਪੜਗੰਜ, ਖਿਚੜੀਪੁਰ ਤੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ—ਕੀ ਮੱਖਨ ਰੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਮੈਟਾਡੋਰ ਗੱਡੀ ਗਨੇਸ਼ ਨਗਰ (ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਕਾਂਪਲੈਕਸ) ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀ। ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ 12 ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੰਕਾ ਕੌਂਸਲਰ—ਵੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਇੱਕਠਾ ਭੀੜ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ, ਰਿਵਾਲਵਰ ਤੇ ਰਾਈਫ਼ਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ 'ਇਨਕਾ ਸਰਦਾਰੋਂ ਪਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੋ।'

ਮੈਟਾਡੋਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਆਏ 12 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਇੰਕਾ ਮੈਟ੍ਰੋਪੋਲਿਟਨ ਕੌਂਸਲਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਤਾਜਦਾਰ ਬਾਬਰ ਅਤੇਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਵੇਦੀ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ—ਤੇ ਇੰਕਾ ਸਮਰਥਕ ਮਿਠਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ—ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੋਗਲ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਐਂਬੇਸਡਰ ਕਾਰ ਫਲਾਈ ਓਵਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆਕੇ ਰੁੱਕੀ। ਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇੰਕਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨਕਾਬ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਇੰਕਾਈ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਏ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਆਈਆਂ। ਇਨਾਂ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕਠੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ-ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੂਰਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਮੇਧ ਯੱਗ ਖਤਮ ਹੋਇਆ।

ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਇਲਾਕਾਈ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ—ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਚਮਚੇ—ਦਵਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨੇਤਾ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਜਲਾਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਉਕਸਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੀ ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ ਦੇ ਹਲਫ਼ਨਾਮੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ-'ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 500 ਲੋਕ ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਤਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ 8 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਭੀੜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਚਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਹਨ :- ਤੇਲੋ, ਮੰਨੂ (ਤਸਕਰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਜੱਗਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਰੋਪਦੀ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਜਮਾਂਦਾਰ, ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਵੇਚਦਾ ਹੈ), ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ (ਇੰਕਾ ਗੁੰਡਾ, ਜਿਸਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹਿਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ

Hundreds of widows met former prime minister V P Singh at his residence demanding justice

ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ), ਰੂਪਲਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟੇ (ਜੋ ਚੋਰ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ)। ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਡਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਰਾਮਪਾਲ ਦੀ ਧੋਖਾਧੜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੀੜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਚਾਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਏ। ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਦੇ ਪੰਜ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਗੁੰਡੇ ਲੇ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ।

(ਗ) ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ :–

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੇ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।–(1). ਸਕੂਟਰਾਂ, ਮੈਟਾਡੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਜਾਂ ਪੈਦਲ ਗੁੰਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਰਵੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। (2). ਸਕੂਲ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤੇ ਮਾਲੂਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। (3) ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤੇ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। (4.) ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਏ ਗਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਲਗਾਂਦੇ ਸੀ,—ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਮੇਨ ਮਾਰਕੀਟ ਦਾ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ—ਖਜੂਰੀ ਕਾਲੋਨੀ, ਗਾਮੜੀ ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਖਕੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

(ਘ) ਦਾਹਕ (ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ) ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ :–

ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ :–(1) ਝੁੱਗੀ ਨਿਵਾਸੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਵਿੱਚ) ਨੂੰ ਧਮਕਾ ਕੇ। 2 ਰਾਸ਼ਨ ਦੁਕਾਨ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ 3 ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿੱਪੂਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ—, —.—ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ —ਨੇ—ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਾਸਫੋਰਸ ਵੀ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ('ਚਿੱਟੀ ਚੀਜ਼'–ਫਾਸਫੋਰਸ) ਬਾਲਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ 'ਸਫ਼ੈਦ ਪਾਊਡਰ' ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿਚ ਨਰਮੇਧ ਵਿੱਚ ਬੱਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਲਨਸ਼ੀਲ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਜਾਂ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਪਾਊਡਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਡੀਜ਼ਲ ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੋਟਰਾਂ, ਲਾਰੀਆਂ, ਤੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

'Bhagat, Tytler behind stay on riot pa

Riot panel stay

(ਡ) ਭੀੜ ਦਾ ਜੁਗਾੜ :-

1. ਹਰੀਨਗਰ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ 400–500 ਗੁੰਡੇ ਲਾਠੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ, ਸੋਡਾ ਵਾਟਰਾਂ ਦੀ ਬੋਤਲਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ। ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ ਸਵੇਰੇ ਪੌਣੇ ਦਸ ਵਜੇ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਲਦਲ ਸ਼ਟਲ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜੱਥਾ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਕੁਤੁਬ ਨਰਮਦਾ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ 700 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਲਕਾਈ ਭੀੜ ਵਿਚ, ਜਿਸਦੇ ਲੋਕ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਜੇ. ਜੇ. ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ—ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ—,—ਤੇ—ਵੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭੀੜ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਈ–ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਬਸਤੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਚਲ ਪਿਆ।

2. ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੀੜ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ–ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀ ਲੋਕ ਤੇ ਭਲਸਵਾ ਰਾਮਗੜ ਤੇ ਬਾਦਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

3. ਹਰ ਇੱਕ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕ, ਅਗਰ ਉਹ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਬੱਸਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੀ ਤਾਂ ਪੈਦਲ ਆਏ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

4. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿਚ ਭੀੜ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਪੂਥ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਈ। ਬਲਾਕ ਸੀ–2, ਸੀ–3, ਸੀ–4 ਤੇ ਸੀ–6 ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਵੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਦੇ ਨਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

5. ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਗ ਤੇ ਮਾਦੀਪੁਰ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਛ–ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਐਸੇ ਲੋਕ ਸੀ, ਜੋ ਸੱਤਾ–ਰੂੜ ਦਲ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਜੁਟਾਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ 4 ਨਵੰਬਰ, 1984 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਉਹ ਐਸੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਸਤਾਰੂੜ ਦਲ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਾਨ ਰੈਲੀ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1984 ਦੇ ਬੈਂਕ ਕਰਜੇ ਮੇਲੇ ਲਈ ਭੀੜ ਜੁਟਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇੰਕਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਤੋਂ ਭੀੜ ਜੁਟਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਤਾਂ ਐਸੀ ਕਾਲੋਨੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਭੀੜ ਨੇ ਇੱਕ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1983 ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇੰਕਾ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਸਟੇਟਸਮੈਨ, 5 ਨਵੰਬਰ, 1984)।

(ਚ) ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕ :-

1. ਗੁੰਡੇ–ਜਿਸ ਵਿਚ, —, —, —, —, ਆਦਿ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਡਕੈਤੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ।

2. ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ–ਖਟੀਕ, ਚਮਾਰ, ਪੂਰਬੀਆ, ਜਮਾਂਦਾਰ, ਭੰਗੀ (ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਰੋਸ਼ ਹੈ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭੰਗੀ ਸੂਰ ਪਾਲਦੇ ਹਨ)।

THE HINDUSTAN TIMES

Swami Agnivesh addressing the riot widows at the Boat Club on Wednesday. — HT photo

3. ਪਿਛੜੀ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਜਾਟ, ਗੁੱਜਰ, ਅਹੀਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਹਾਲ ਤੱਕ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਬਨਾਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਲਿੱਤੀ ਹੈ।

(ਛ) ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮ :-

ਨਰਮੇਧ ਤੋਂ ਬਚੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜਾਟਾਂ, ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਭੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਹਦੇ ਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਆਰੋਪ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਘਮੰਡ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਕਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਹਤਿਆਰੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਹੱਤਿਆਰੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਧੁੱਤ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਭੋਗਲ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠਿਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪੁਲਿਸ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਮੇਧ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਵੀ ਪੀੜਤ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਹਨ :-ਗੁਜੱਰ, ਪੁਲਿਸ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੱਤਿਆਰੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ—ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਗਾਮੜੀ, ਭਜਨਪੁਰਾ, ਤੇ ਖਜੂਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਗੁੰਡਾ ਹੈ ਤੇ —ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗਾਮੜੀ ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਦੇ ਸੀ ਬਲਾਕ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ, ਜੋ ਨੰਦ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਫਲੈਟ ਨੰ:—ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਲੈਟ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ।

(ਜ) ਹਮਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ :-

ਭੀੜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਗਰ ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੀ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਦੀ। ਮਸਲਨ ਹਰੀਨਗਰ ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੋ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਕੇ ਇਕੋ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਮਲਾ, ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਜਿੱਥੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ–100–150 ਹੁੰਦੇ ਸੀ–ਉੱਥੇ ਹਮਲੇ ਕ੍ਰਮ-ਵਾਰ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ–ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਪਗੜੀਆਂ ਫਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਰਾਨਾ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕ੍ਰਮਬਧਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਆਪਣੇ ਫ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।

(ਝ) ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮੁਆਇਨਾ :-

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀੜ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਦੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਦੀ ਉਸਨੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੱਧਰੇ ਜਿੰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਿਨ ਦੇ 11 ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਆਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਾੜਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ 2 ਵਜੇ ਉਹ ਫਿਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਣ ਆਈ ਕਿ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

Former prime minister V P Singh talking to Mr. Babbar at Boat Club, where the latter held several dharnas in protest against the November 1984 voilence

(ਟ) ਨਾਰੇ :–

ਕੁਲ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਨਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ । ਦਿੱਲੀ ਭਰ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਨਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰਕੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਈ ਹੈ ।

ਸੋ ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇਂ' ਤੇ 'ਜਬ ਤੱਕ ਸੂਰਜ–ਚਾਂਦ ਰਹੇਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ' ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ 'ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ ਸੇ ਲੇਂਗੇ', 'ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਜਲਾ ਦੋ', ਲੂਟ ਲੋ, 'ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਦੋ', ਔਰ 'ਹਿੰਦੂ ਭਾਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈ, ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੀ ਕਰੋ ਸਫਾਈ' ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ।

(ਠ) ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ :–

ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਸੀ । ਇਹ ਕੰਮ ਤਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਪਹਿਲਾ ਚਰਨ :–31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ । ਇਸਦਾ ਇੱਕਮਾਤ੍ਰ ਮਕਸਦ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਕਸਾਣਾ ਸੀ । ਵੈਸੇ ਵੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ–ਬਾਰ ਸਿੱਖ ਅਨਾਉਂਸ ਕਰਕੇ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ–ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੱਕਠੀ ਉਤੇਜਿਤ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਨਾਰਾ 'ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ ਸੇ' ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਅਫ਼ਵਾਹ ਇਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਕੇ, ਭੰਗੜਾ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਪਟਾਖੇ ਛੋੜਕੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸੀ । ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਦੀ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਸੀ ਨੇ ਵੀ ਮਿਸ਼ਠਾਨ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ, ਭੰਗੜਾ–ਡਾਂਸ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਦੀਪਸੱਜਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ । ਪੜ੍ਹੇ–ਲਿਖੇ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਕ ਇਸ ਅਫ਼ਵਾਹ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ ।

ਦੂਜਾ ਚਰਨ :–ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ–ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਕੱਟਣ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰੁਨਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ–ਹਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ । ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਲਾਏ ਗਏ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ । ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਅਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਗਈ ਕਿ 'ਸਰਦਾਰ ਤਲਵਾਰੋਂ ਸੇ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨੇ ਆਏਂਗੇ ਔਰ ਬਸ ਮਤੇ ਹੀ ਹੋਂਗੇ ।' ਇਸ ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਤੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਡਰਾਵਣੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੁੱਟੀਆਂ–ਜਿਵੇਂ, 'ਸਰਦਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਅਪਹਰਨ ਕਰੇਂਗੇ ।' ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗੇ । ਤੇ ਕੁੱਝ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚਾ

Widows demonstaring outside the prime minister's home

ਦਿੱਤਾ । ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਨਾਰੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ-'ਰਾਤ ਹਮਾਰੀ, ਦਿਨ ਤੁਮਹਾਰਾ' । ਇਹ ਨਾਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਵੈਲਰੀ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਰਾਫ਼ਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਤੋੜਕੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਲੁੱਟੇ ਸੀ । ਇਹ ਨਾਰਾ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ-ਮੋੜਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇੱਕਦਮ ਉਲਟਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਦਿਨ ਕੋ ਵੋ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਗਏ ਹੈਂ, ਤੋ ਰਾਤ ਕੋ ਵੋ ਬਦਲੇ ਮੇਂ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਸਕੇਂਗੇ ।' ਤੀਜੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਅਫ਼ਵਾਹ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮੇਧ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਦੱਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫੈਲਾਈ ਗਈ-'ਸਰਦਾਰੋਂ ਨੇ ਪੀਨੇ ਕੇ ਪਾਨੀ ਮੇਂ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਦੀਆ ਹੈ, ਅਨਜਾਨ ਵਿਅਕਤੀਓਂ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪਰ ਯੇਹ ਖਬਰ ਦੀ ਹੈ ਔਰ ਲੋਗੋਂ ਸੇ ਕਹਾ ਕਿ ਵੋ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਕਾ ਪਾਨੀ ਨਾ ਪੀਏਂ ।' ਇਸ ਅਫ਼ਵਾਹ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਅਸਰ ਹੋਇਆ । ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੱਕ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ ।

ਤੀਜਾ ਚਰਨ :-ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰੇਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੇਲਮ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ । ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਉਲਟਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮੇਧ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਆਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ।

ਇਸ ਨਰਮੇਧ ਦੀ ਘਿਨੌਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਣ ਤੇ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਆਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਲੌਕਿਕ ਹੱਥ ਸ਼ਤਰੰਜ ਤੇ ਮੋਹਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦਕਸ਼ਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ।-ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਨੇਤਾ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚੋਣਵੇਂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀ ਵੰਡਦਾ ਸੀ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ, ਭੀੜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ-ਕਿੱਥੋਂ ਜੁਟਾਈ ਜਾਏਗੀ । ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਆਲੌਕਿਕ ਹੱਥ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਹੱਤਿਆਰੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਕੀ ਹੋਏਗਾ । ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਰਾਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਇੱਕ ਦੋਹਰੀ ਧਾਰ ਵਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ । ਇਸਦੇ ਚਲਦੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੈਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰਗਾਹ ਹਨ ਸੋ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਣਾ ਹੋਏਗਾ । ਦੂਜੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਉਸਦੇ ਧਰਮ, ਹਿੰਮਤ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ । ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੋੜਣ ਲਈ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਨਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਘੜੇ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ । ਇਹ ਸਭ ਨਰਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਸੀ ।

Mrs. Anwar Kaur : Main witness against former Congress MP Sajjan Kumar

"ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ"

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸਰਵੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਭੀੜ ਦਾ ਇਕ ਚਰਿੱਤਰ ਜੋੜ ਪਾਏ ਜੋ ਜਮਨਾਪਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ।

ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀੜ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ (ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਜਾਟ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਆਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ । ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਇਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ।

ਇਸਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਲ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ । ਇਹ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਇੰਕਾ ਦਵਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਸਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇੰਕਾ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮਰਥਨ ਆਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਹਾਲ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇੰਕਾ ਦੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇੰਕਾ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਨੇਤਾ ਨੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਬੜੇ ਤਿੱਖੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ 'ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੀਆਂ ਰਖੈਲ ਹਨ ।'

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਥਾਕਥਿਤ 'ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਿੰਡਾਂ' ਦੇ ਜਾਟ ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਦੰਗਾ, ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿਚ ਵਧੀਕੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਦੇ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਮੁਨੀਰਕਾ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ (ਜਮਾਂ) ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਇੰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਹਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਇੱਕਦਮ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਇਹ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ । ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਤੈਨਾਤ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਇਸੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਰਨਣਯੋਗ ਮਿਲੀਭਗਤ ਰਹੀ ਹੈ । ਹਾਲ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ

The victims' families protesting against the Mishra Commission Report at Boat Club

ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਚਾਈ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ।

ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਧੀਗ੍ਰਹਣ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਲਮੀਕ ਸਮੂੰਹ ਨੇ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਯੂ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਆਦਿ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ । ਭੰਗੀ ਨਿਗਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ, ਜਦਕਿ ਧਾਨਕ, ਜੋ ਕਿ ਸਭਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਨ । ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਲਮੀਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ ਤੇ ਭੰਗੀ ਇੰਕਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਮਰੱਥਕ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਇੱਕਠੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭੰਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਿਗਮ ਵਿੱਚ ਸੈਨੇਟਰੀ ਇੰਨਸਪੈਕਟਰ ਹਨ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋਣਗੇ । ਦਿੱਲੀ ਦੀ
73 ਆਬਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਹੈ । ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ (ਲਗਭਗ 8,00,000) ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ
ਲੋਕ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੀ ।

ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 8 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਅਪਣੇ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ । ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਤਾਂ (1) ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਬ ਰਹੀ, ਜਾਂ (2) ਇੱਕ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂ (3) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਰਹੀ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉਥੋਂ ਇੱਕਦਮ ਨਦਾਰਦ ਸੀ । ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕ ਤਲਵਾਰ, ਛੁਰੇ, ਭਾਲੇ, ਸਟੀਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਧਾਕ ਜਮਾਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਾਤ੍ਰ ਪਹਿਚਾਣ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਕੱਢੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਲੂਸ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ) ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ । ਜੱਦ ਜਲੂਸ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਮੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਤੇ ਧਾਰਾ 144 ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਜਦੋਂ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਦਲੇ ਇਹ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਲੂਸ ਖੁੱਦ ਖਤਰਾ ਮੁਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ' ਦਾ ਨਾਰਾ ਲਗਾਇਆ । ਜਦ ਭੀੜ ਨੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਨਣਾ ਸ਼ੁਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸੰਮੂਹਾਂ ਨੇ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ,

जनसत्ता

नगर — नई दिल्ली : सोमवार, १७ दिसम्बर १९८४ — ८० पैसे

ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੂ ਭਾਈ ਭਾਈ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਕੇ ਭਾਸ਼ਨ, ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਣ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗਏ, ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ ਜਾਂ ਪੀੜਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਜੋ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਨਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਜੇ-ਉਲਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ-ਸੁਣਕੇ ਕੋਈ ਇਹ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ।

ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀਨ ਭੂਮਿਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ -ਸਿੱਧੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿ ਆ। ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੀ ਹਵਾ ਲਗਦੇ ਹੀ ਜੋ ਆਤੰਕਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਉਹ ਪਰਸਨਲ ਤੌਰ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਲੇਕਿਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੱਸੀ ਗਈ ਗੱਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿੱਚੋਂ ਡੀਜ਼ਲ ਕੱਢਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਜਿਸਦੇ ਅੰਡਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵੀ ਆਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਭੱਟੀ ਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਭੀੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਰਖਵਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਭੀੜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

ਜਮਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਨੀ ਰੋਡ ਦੇ ਕਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲਾਊਡ-ਸਪੀਕਰ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਅਪਣੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਵੇਖੀ ਤੇ ਉਸੀ ਜੀਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪਥਰਾਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸੀ ਰੋਡ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।

ਕੋਟਲਾ ਮੁਬਾਰਕਪੁਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਹਮਨੇ ਤੁਮਹੇਂ 36 ਘੰਟੇ ਦੀਏ। ਯਦੀ ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਦੀਆ ਗਿਆ ਹੋਤਾ ਤੋ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਖਤਮ ਕਰ ਦੀਏ ਹੋਤੇ।'

ਵਿੰਗਜ਼ਵੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਦਾਵਾ ਹੈ ਕਿ 70 ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਤੋੜ-ਫੋੜ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਾਣ ਗਏ ਤਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਘਰ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਮਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ. ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਪਾਇਆ। ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ

Mr. Babbar with the families of victims

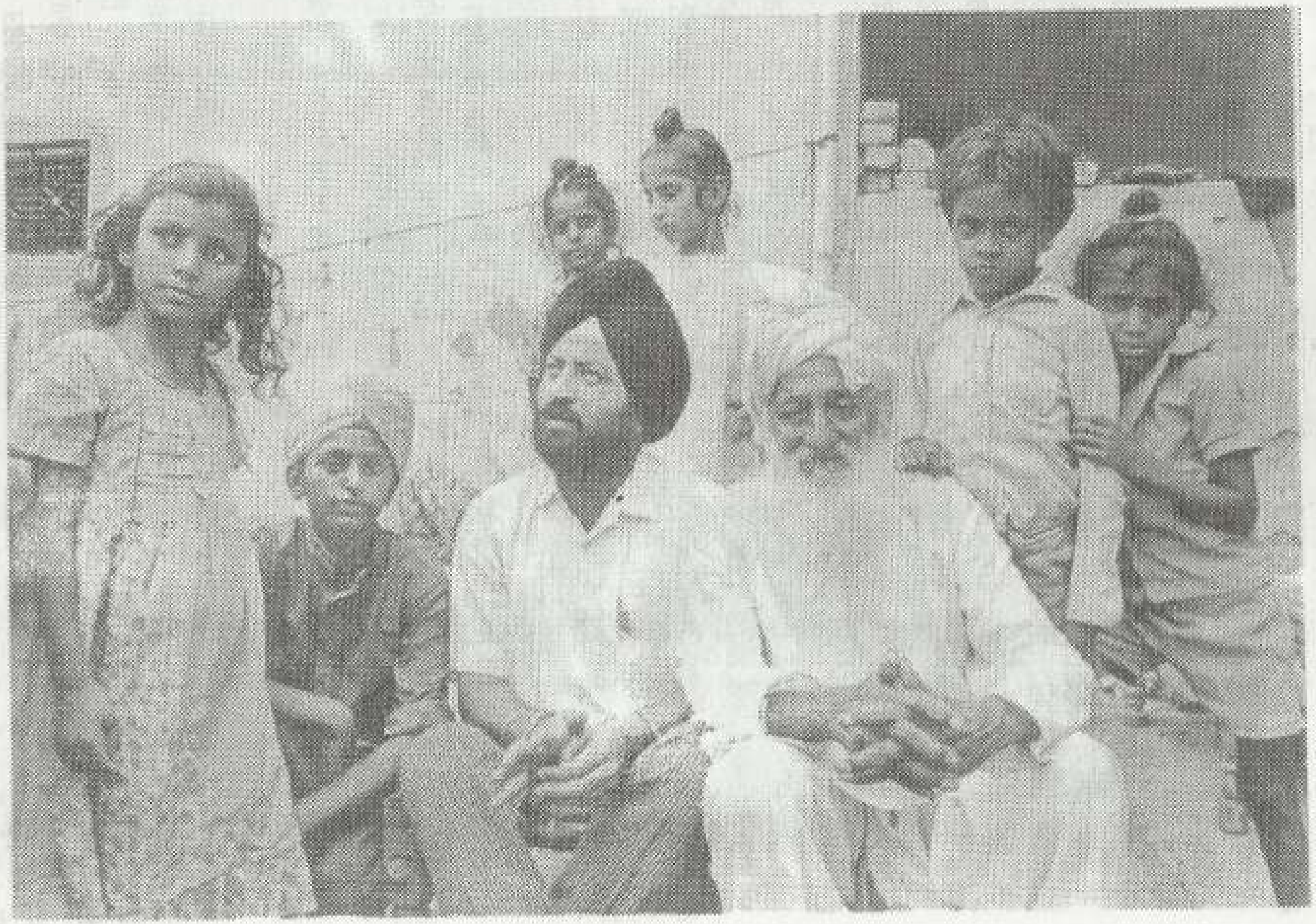

ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਦੇ ਦੋ ਨਿਵਾਸੀਆਂ, ਧਰਮਰਾਜ ਪਵਾਰ ਤੇ ਰਜਵੀਰ ਪਵਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ ਸੈਕਟਰ-4 ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ, (ਤੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕਾ ਦੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਟੋਕਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ) ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਫ਼ੀਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਤੁਮ ਜਾਟੋਂ ਕੋ ਇਨ ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਡਾਲਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਤੁਮ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਕਿਆ ਯੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕੀ ਲਾਸ਼ੋਂ ਸੇ ਭਰੀ ਹੂਈ ਟ੍ਰੇਨੇਂ ਆਈ ਹੈਂ?"

ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸਨਲ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦੰਗਾ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪੱਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਕੰਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੈਲਮੇਟ ਦੇ 2000 ਤੋਂ 3000 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਈ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਭਰੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਚ-ਪਦਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਯ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਮ੍ਹਾਰਾਓ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਮ੍ਹਾਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੈਰਾ-ਮਿਲਟਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸਨ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤਪੂਰਵ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਤੇ ਜੋ ਫੋਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੇ, ਜਿਸਤੋਂ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਊ-ਰਚਨਾ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਚ-ਪਦਾਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕੀ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿੰਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸੀ ਦਿਨ ਇਸੀ ਵਕਤ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੌਤਮ ਕੌਲ ਨੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਗੜਬੜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕੌਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

Mr. Babbar with the families of victims

ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ । ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਦੇ ਦੋ ਨਿਵਾਸੀਆਂ, ਧਰਮਰਾਜ ਪਵਾਰ ਤੇ ਰਾਜਵੀਰ ਪਵਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ । ਇਹ ਦੋਨੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ ਸੈਕਟਰ-4 ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ, (ਤੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਕੇ ਇੰਕਾ ਦੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਟੋਕਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ) ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਫ਼ੀਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਤੁਮ ਜਾਟੋਂ ਕੋ ਇਨ ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਡਾਲਨਾ ਚਾਹੀਏ । ਤੁਮ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਕਿਆ ਯੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਹਿੰਦੂਓ ਕੀ ਲਾਸ਼ੋਂ ਸੇ ਭਰੀ ਹੂਈ ਟ੍ਰੇਨੇਂ ਆਈ ਹੈਂ?"

ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸਨਲ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦੰਗਾ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਕੰਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਗਈ । ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੈਲਮੇਟ ਦੇ 2000 ਤੋਂ 3000 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਈ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ।

ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਭਰੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉੱਚ-ਪਦਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਯ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਮ੍ਹਾਰਾਓ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਮ੍ਹਾਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੈਰਾ-ਮਿਲਟਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ । ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤਪੂਰਵ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਤੇ ਜੋ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੇ, ਜਿਸਤੋਂ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਯੂ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉੱਚ-ਪਦਅਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕੀਤੀ । ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਤੁਰੰਤ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕੀ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏਗਾ । ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸੀ ਦਿਨ ਇਸੀ ਵਕਤ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੌਤਮ ਕੌਲ ਨੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਗੜਬੜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕੌਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

Former prime minister V P Singh, former union minister of state for home Subhodh Kant Sahay, former MP Tarif Singh and social activist Swami Agnivesh, at a rally in a Tilak Vihar, a rehabilitation colony for the widows. Mr. Babbar is addressing the rally.

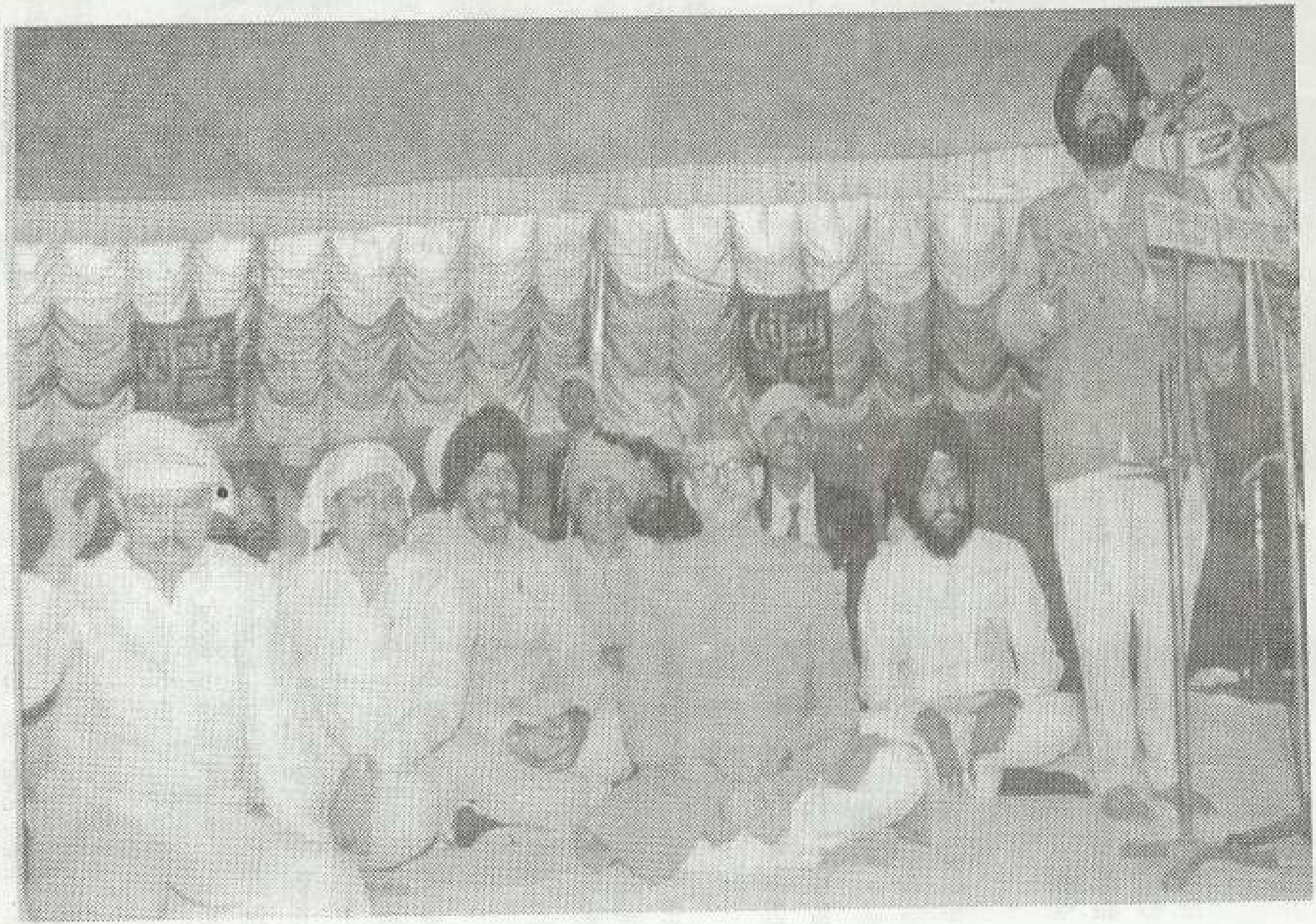

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਤੁਗਲਕਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 3.30 ਵਜੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ 2 ਸ਼ਰੀਰ ਝੁਲਸ ਰਹੇ ਸੀ, ਤੇ ਇਸਦੇ ਠੀਕ ਸਾਮਣੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਸਸ਼ਸਤਰ ਸੈਨਾ ਖੜੀ ਸੀ। 3 ਨਵੰਬਰ, 1984, ਸੈਨਾ ਜਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਹੁੰਚੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘਟਨਾ ਘਟਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਕੇ ਹੀ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ, ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਦੰਗਾ ਕਰਵਾਨ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਣ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ, ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੇ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਉਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ? ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ? ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਨੇ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਹੈ।

ਲੇਕਿਨ ਸਾਨੂੰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੱਕ ਭਰਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸੈਕਟਰੀ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 3 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ (ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਦਿਨ) ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਉਹ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਅਗੂਨੀ ਅੰਗ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਰਾਹਤ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਏ), ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਰਣਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸੀ ਦਵੇਸ਼ ਤੇ ਅਕਸ਼ਮਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੋ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ।

ਸੈਨਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੱਕ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਾਡੀ ਛਾਣਬੀਨ ਤੋਂ ਦੋ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ? ਦੂਜਾ, ਜਦੋਂ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰਣ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਸਕੀ? ਚਾਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਆਪ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਬਾਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਪਬਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਦੇ ਸੱਤ ਕੀਮਤੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

Victims of the 1984 killings on an indefinite sit-in at Boat Club to demand the restoration of their pensions. —TOI

1984 riot victims on sit-in at Boat Club

By A Staff Reporter

NEW DELHI, September 15.

IS it a case of red-tapism or official harassment? About 30 elderly Sikh men and women, most of them residents of Tilak Vihar, are on a sit-in at the Boat Club because their pension has been "abruptly stopped" by the district commissioner's office. While the authorities have a legal explanation for it, some Sikh activists see the step as another way of harassing these people -- many of whom had reportedly filed cases against "top officials" for participating in the 1984 killings.

These elderly persons were the recepients of a Rs 1,000 per month pension given to people who had lost their family members in the 1984 massacre. All of them are in their sixties and all have tales of woe to narrate. Says Mrs Mukuli Kaur, "I lost two sons in 1984. I was left behind with five grandchildren. I need this pension to survive. If the government can return my dead sons to me, then I won't ask for any pension".

Explains Mr Sugna Singh, "We were given these pensions after five years of promise when V.P. Singh came into power. But we received it only for two years. Suddenly, the pensions were discontinued last year. We were shown no order and given no prior information. When nation does not cut much ice with Mrs S. Kaur who lost a son in 1984. "They can cut off my pension, but can they return my son to me?" she asks. And what if the surviving sons of these pensioners are unable or unwilling to support their parents? Mr Verma recognises this probability. But he sets out the official view in plain words. He explains, "The decision is based of the Hindu tradition where grown-up sons are expected to support their parents. If we make exceptions in some cases, we will get a lot of claims even by people who are really being supported by their children". Evidently, in these days of economic restructuring, the government does not want to spend more than it has to.

The deprived pensioners claim that very often their surviving sons are not properly employed. Moreover, points out one wizened old Sikh, even when they earn something, they do not earn enough to feed the entire family. Mr Gurcharan Singh Babbar of the All India Sikh Conference (Babbar) claims that there have been "atleast five deaths due to lack of food or money to buy clothing and medicines since the pensions were cut off". While these deaths have probably been due to old age, the

HARASSED BY POLICE: Mr Babbar also alleges that the pensioners are being harassed by "men from different police agencies" who keep visiting them at odd hours. He states that many of these pensioners had filed cases against top police officers who were allegedly involved in the 1984 killings and adds that one such police officer occupies a senior post in the area. He also claims that while these 1984 riot victims have been deprived of their pension, they are also being threatened with eviction by the authorities. Some of the pensioners complain they are being sent "inflated electric and water bills running up to Rs 12,000".

The young men of such families in Tilak Vihar, all of whom can recall the loss of atleast one near relative, present a disturbing picture. They often lack the education or the vocational training that can help them find decent jobs. Living in poverty, they seem to have very little faith in the "system that has let the murderers of 1984 escape unpunished while the victims continue to be punished economically". Such despair and anger leaves them open to criminal influences and subversive ideas. As Mr Babbar points out, "The apathy and neglect of the government creates more militants than all the training camps of Pakistan".

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸਥਾਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹਨ । ਐਸ. ਪੀ. ਤੇ ਡੀ. ਸੀ. ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਮਨਲ ਪ੍ਰੋਸੀਜਊਰ ਕੋਡ (ਧਾਰਾ 130–131) ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ । ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਸਸਤਰ ਪੁਲਿਸ, ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ਼., ਸਮੇ ਤ ਪੈਰਾ ਮਿਲਟਰੀ ਦਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ।

ਕੌਣ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਧਾਰਾ 130. ਭੀੜ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰਣ ਲਈ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ

(1) ਜੇਕਰ ਐਸਾ ਕੋਈ ਜਮਾਵੜਾ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜੱਜ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹ ਸੈਨਾ ਰਾਹੀ ਇਸ ਜਮਾਵੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(2) ਇਹ ਜੱਜ ਕਿਸੀ ਜਮਾਵੜੇ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਦੇਂ ਸ਼ਸਤਰ ਬੱਲ ਸਮੇਤ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜੱਜ ਐਸੇ ਜਮਾਵੜੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(3) ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਸਮਝੇਗਾ, ਉਵੇਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੇਗਾ । ਲੇਕਿਨ ਇੰਝ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਕਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਾ ਜੋ ਕਿ ਜਮਾਵੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਐਸੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ।

ਧਾਰਾ 131. ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀ ਜਮਾਵੜੇ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੀ ਜਮਾਵੜੇ ਤੋਂ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਦ ਸਿੱਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਕਟਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜੱਜ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਰਾਜਪੱਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਮਾਵੜੇ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜੱਦ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜੱਜ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਜੱਜ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਐਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਰੀ ਰਖਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ।

ਸੈਨਾ ਨੂੰ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਦੋਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਅਲਰਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਮੇਰਠ ਤੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਨਾਧਿਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਾਂਖਿਅਕ ਬੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਨਿਰਣਾਇਕ-ਕਾਰਕ ਹੈ, ਮਕਸਦ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਨਿਰਦੇਸ਼ ।

ਅਖਬਾਰ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੰਗਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਭੋਗੋਲਿਕ ਹਾਲਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ । ਕੋਈ ਸੰਯੁਕਤ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

THE HINDU

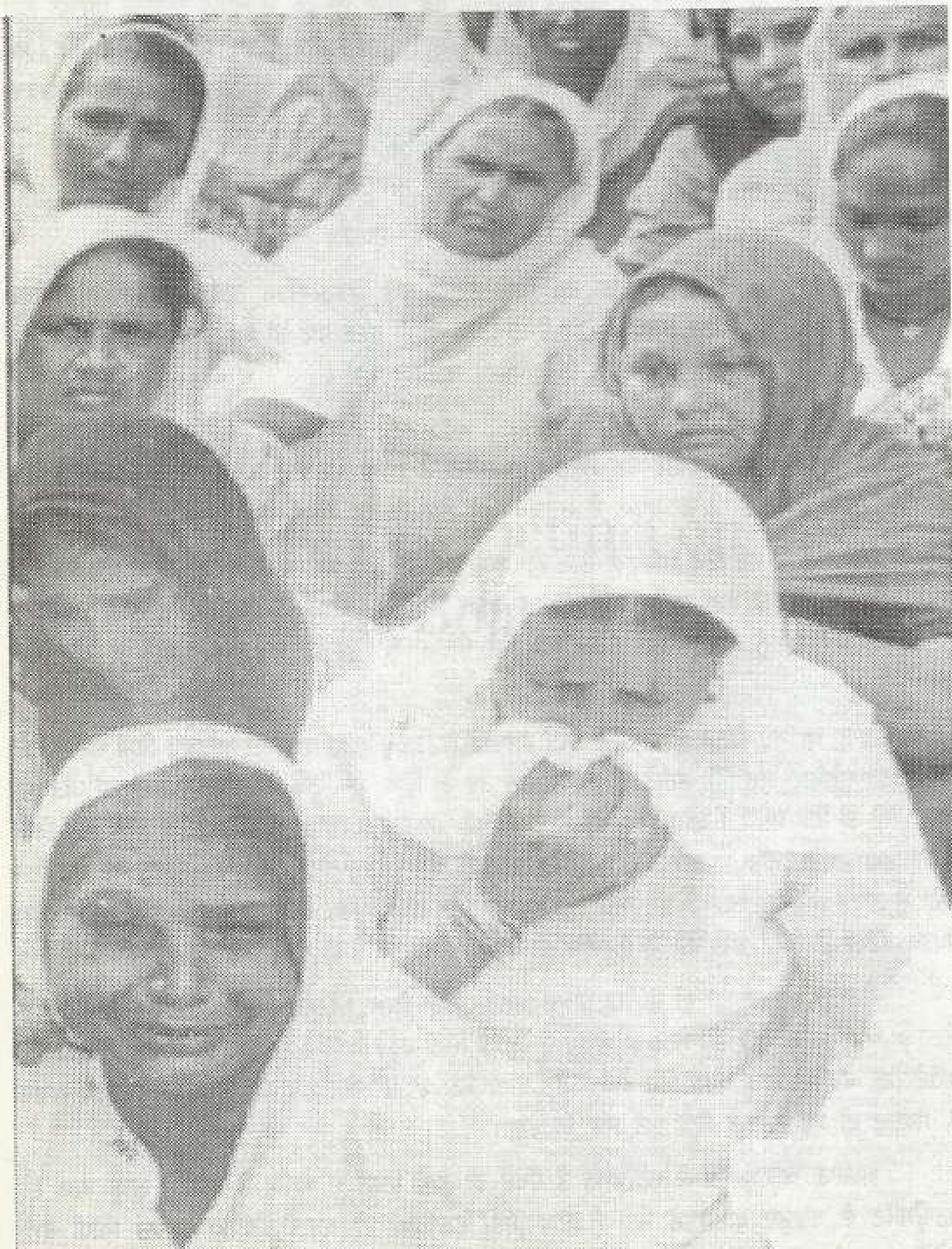

ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ 3000 ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਤੇ ਨੇਂ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਸੈਨਾ ਦੇ ਦੂਜੇ 1000 ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ। ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ (ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ) ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ-ਰਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ (ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਸੀ) ਜੋ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਦਾ।

ਸੰਯੁਕਤ ਸੈਨਾ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। 1947 ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੈਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਜਾਇੰਟ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਉਮਰ ਦਰਾਜ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜੋ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਅੱਛੇ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ। ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ (ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸਨ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 1947 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਜਾਇੰਟ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਬਨਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਆਈ. ਟੀ. ਓ. ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਰਟਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਆਰਮੀ ਏਰੀਆ ਕਮਾਂਡਰ ਧੌਲਾ ਕੂੰਆਂ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਰਿਜ਼ਲਟ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਲੋਕ ਤਨਾਅ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਰਫਿਊ ਲਗਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਮੇਜਰ ਨੇ 4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੋਈ ਸਹਿਯੋਗ ਹੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗੁੰਮਰਾਹ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੀ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੇਜਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੈਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਦੰਗਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਕਾਊਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਰਸਤੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਇੱਕ ਮੇਜਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 1974 ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ (ਜਿੱਥੇ ਸਰਵੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੱਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਸਾ ਹੋਈ ਸੀ) ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੱਕ ਸੈਨਿਕ ਸਾਧਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲਗ-ਭਗ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦ ਦੰਗਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। (ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਜੇ. ਐਸ. ਜਾਮਵਾਲ ਦਾ 7 ਨਵੰਬਰ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 8 ਨਵੰਬਰ)। ਸੈਨਾ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਬਹਾਲ ਹੋ ਸਕੀ ਜਦ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਾਹ-ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਆਰਕਸਿਤ 3000 ਸੈਨਾ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।

3 December 6-December 12, 1987 • Sunday Mail •

Losing faith in the law

Two thousand seven hundred and thirty-three people died in the November '84 riots. This is one bitter truth the Sikh community has chosen not to forget. Another is that nobody has been brought to book for the carnage. All the killers roam free; some even in the glare of publicity. SHIBI ALEX CHANDY spend an evening in Tilak Vihar, where the riot-affected have been rehabilitated, to gauge the mood of the Sikhs there. His report:

New Delhi, Dec. 5: The narrow road that bisects Tilak Nagar Market and goes west could well be leading to hell. A kilometre beyond the bright neon lights of the obviously prosperous market the road winds its way to the ill-lit and gloomy surroundings of Tilak Vihar where nearly 3,000 families affected in the infamous November '84 riots are packed into 870 LIG flats and a sprawling slum of nearly 2,000 neatly kept shacks. The residents of the slum enjoyed better lifestyles not long ago. Fear brought them together to Tilak Vihar and its squalor.

Jaswinder Kaur welcomes us graciously into her one-room cane shack, parting curtains that also double up as doors. "Remnants from our 'pucca' house in Sultanpuri," she says with unnecessary enthusiasm, stressing the 'pucca' to convey that she did not always live in the slums.

The radio, the bedspread on the cot that occupies half the shack, the curtain that demarcates the kitchen within the shack, the little shelf with a pressure cooker and other utensils in the "kitchen" and the general order and cleanliness all suggest that the inhabitants enjoyed to better living conditions not-too-long ago. "Sorry about the lack of space," she says apologetically.

Kaur is well-informed. She has heard of the Rs 50,000 relief recently announced by the government. She also knows about the Jain-Banerjee committee which recommended the arrest of former Congress(I) MP Sajjan Kumar for allegedly instigating murderous mobs in Sultanpuri. "Nothing will come of it (the committee's investigations)," she says. "There are so many eye witnesses. Why hasn't he been arrested so far?" She claims that she herself saw Kumar during those three violent days. "Yes, he was there himself. But most of the time it was his chamchas, Gupta *tentwala*, Nathu Pradhan and the ration shop owner Hatumal who were active."

"Don't forget Danny," chips in a young Sikh who entered the shack while the conversation is on. *Danny ne akele bees ko maara hoga,* he says. "The court even has the Kukri with which he killed all those people. I saw it."

A few shacks away lives Sumer Singh. He lost four sons in the riots and talks of nothing else. All his four sons were killed the same day; and two of them—Ajit and Shankar—were no a holiday from Iraq where they used to work. "They took away everything," he says in a matter-of-fact tone. He is too bewildered to ask for justice but joins the crowd as we move on.

In the LIG flats live the lucky few who got allotments from the Delhi administration. Ajay Kaur and her two sons aged eight and 12 are among them. "Look, how young he was," she says, producing a photograph of her dead husband. "They killed him before my eyes and burnt him. I recognise every person involved and so do my sons." To prove her point she quizzes the younger boy: *Boi tere baap ko kisne maara hai?* "Bhagat, Tyler, Sajjan Kumar," says the eight-year-old, smiling shyly. His brother noded in agreement.

"You might claim that they have been tutored to say such things," accepts Atma Singh, the Pradhan of the Tilak Vihar rehabilitation colony. "But the fact remains that this is the environment in which these children are growing up. At least these two are very young, the older ones, the ones in their teens, will get violent if you broach the subject. They are waiting for an opportunity to strike back at the killers of their near and dear ones. They won't be satisfied till the killers roam free."

A widow with her children: no solace. LIG photo by PRAVEEN JAIN

As we walk down the main road of Tilak Vihar that separates the slums from the bulk of the LIG flats, we encounter some of "the older ones", the ones in their teens. "We will never get total justice. But I will be satisfied even if only 1,000 people are brought to book," says one, who does most of the talking. The others maintained a hostile silence. The general attitud') what is aptly put in Punjabi as , *Ab lavanga*.

Atma Singh, who is the secretary of the All-India Sikh Conference, has been trying to "bring the Sikh youth back into the national mainstream", but does not appear too confident about the chances of succeeding in the task. "We have nothing to sustain their hopes for justice," says a dejected Singh. "In the early days, soon after the riots we told them that we must adopt legal methods to redress our grievances and seek justice. "This argument, Singh goes on, is not going down well with the Sikh youths anymore as the results are singularly absent even after three years of the carnage. "We have neither received proper rehabilitation nor justice. Even the few youth we have won over are deserting us now."

Further down the road a lathi-wielding Sikh boy greets Atma Singh, *Ki haal hai pradhanji. Sadde layak koi seva? Par mein jhalse walse vich nahin jaavanga. Koi Maru-maran da kaam ho te dasso.* Atma Singh appears embarrassed and sends the boy on his way. "things are not so bad," asserts Atma Singh, attempting to gloss over the conversation. "These are youngsters and they can be won over. Only they have to be rehabilitated properly. The government must do everything possible. It is for the good of the country."

The picture is gloomy like the surroundings. And the police check post at the entry point to the colony completes the scenario. Some Sikhs and voluntary organisations are making feeble attempts to end the feeling of alienation of the Sikhs. But the question is: "are these efforts enough?"

ਉਪਰ ਵਰਨਣ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੀ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਵੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਲੁੱਟ-ਘਾਟ ਤੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਰਹੀ।

ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਇਸ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਕਸਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਪੁੰਸਕ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇ, ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਤੇ ਐਸੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨਰਥਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਅਸੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਿਸ ਜਵਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸਤੇ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿਲਾ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਪਰੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੈਣ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।' ਐਸਾ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲੱਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਨੂੰਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਯੁਕਤ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੰਗੇ ਜਾ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਨਿਬੜਨ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਇਕਦਮ ਉਲਟ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅੜੀਅਲ ਜਾਂਚ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਵੇ ਦੇ ਟਾਈਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੈਨਾ ਦੇ ਰੋਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਐਸੇ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤਲੱਬ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀ ਤੈਅ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਮੁਤਾਬਕ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ, ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਲਈ ਰੱਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਖੁੱਦ ਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਅਸੀ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਭਾਵੇਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਜਾਂ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਭਗਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਜਾਹਿਰ ਹੋਈ (ਜੋ 1 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ) ਤਾਂ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਕੁੱਝ ਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗਵੱਈ) ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ) ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਣ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਣ ਦੇ ਆਰੋਪ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਤੱਦ ਜਦਕਿ ਦੰਗੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

HINDU

March on, Peace-Lovers

HE HINDU, Thursday, March 19, 1987.

Sikh orphans seek justice

NEW DELHI, March 18.

About 300 Sikh children orphaned during the 1984 riots participated in a procession organised by the All India Sikh Conference here to protest against the report of the Ranganath Misra Commission.

The procession started from the Boat Club and marched up to the [illegible] where they were stopped by the police. Carrying placards stating "We want justice", the children wanted to go to the Prime Minister's residence.

The police, however, permitted only [illegible] children to accompany the general secretary of the All India Sikh Conference, Mr. Gurcharan Singh Babbar, to go to the Prime Minister's house to submit a memorandum. The memorandum demanded the arrest and prosecution of all responsible for the 1984 riots. [illegible]

ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸੈਨਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਲ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਆਪਕ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਚੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਕੈਬਨੇਟ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਲੇਕਿਨ ਨਾ ਘਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਕੇ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਂਸਦਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ, ਸ੍ਰੀ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡੀਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਧੂ ਦੰਡਵਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ- ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਮੱਧੂ ਦੰਡਵਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਵਾਸ- 1, ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਅਰੁਨ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਅਰੁਨ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੰਦੇਸ਼' ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ ਗਸ਼ਤ ਲਗਾਣ ਲਈ। ਲੇਕਿਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਆਮ ਸਾਂਸਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੱਕ ਇੰਨੀ ਸੁਲਭ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਪਦਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਜਾਏ ਇੰਕਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਰਸਨਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਦੰਗਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਇੰਕਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ, ਕਿ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੰਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਸ੍ਰੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਲੋਕਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਇੰਕਾ ਦੇ ਪਾਰਸ਼ਦ ਜਿਵੇਂ ਭੈਰਵ, ਮਹੇਂਦਰ ਤੇ ਮੰਗਤਰਾਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਪਰਾਧੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਮਰੱਥਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇੰਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਵੋਟਰ ਸੂਚੀ ਲੈਕੇ ਸਿੱਖਾ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰਗਾਂਧੀ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਲੋਕਲ ਇੰਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਸੁਖਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਦੰਗੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੇ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਜਾਟ) ਨੇ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਸਾਂ ਤੇ ਲਿਆਕੇ ਮੁਨੀਰਕਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਜਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੰਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਜਗਦੀਸ਼ ਟੋਕਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੱਲ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ,

Patriot

EDNESDAY, MAY 24, 1989

Sikh widows and children, victims of the November 1984 riots demonstrating outside the residence of Lt. Governor, Romesh Bhandari on Tuesday demanding rehabilitation — Patriot Photo.

ਕਿਦਵਈ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਭ ਸਿੱਖ ਰਾਹਗੀਰਾਂ, ਬੱਸ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਤੇ ਕੰਡਕਟਰਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੰਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਅਰਜਨਦਾਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਜਦ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਕਹਿਕੇ ਖਾਰਿਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਾਠ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਹਮੇਂ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਘਰ ਦੀਏ ਥੇ। ਹਮਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨਕੀ ਪਾਰਟੀ ਕੋ ਵੋਟ ਦੀਆ। ਹਮ ਪਰ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਆ ਗਿਆ ?'

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਕੇਤ ਉਦੋਂ ਮਿਲੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੩-੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਲੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੰਪਤੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਪੁਲਿਸ ਦੇ 'ਗਲਤ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ। (ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ 6 ਨਵੰਬਰ, 1984) ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਵਕਤ ਇੰਕਾ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਈ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਸ਼ੇਰ ਪਿੰਜਰੇ ਸੇ ਨਿਕਾਲ ਦੀਆ, ਫਿਰ ਕਹਤੇ ਹੈਂ, ਪਕੜ ਕੇ ਲਾਓ।' ਕੌਣ ਉਨਹੇਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ ਅਪਣੇ ਸਮਰਥੱਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਏ ਤਾਂ ਲੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੰਪਤੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦਲ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਹ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਜਦਕਿ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਐਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਵਕਤ ਤੇ ਇਝ ਕਰਨਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਸੱਜਣਕੁਮਾਰ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ, "ਇਸ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ।" ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘ ਦੇ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਵਰਕਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਲਡ ਡਰਿੰਕਸ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਜਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

The victims' families burning effigies of Congress Leaders H K L Bhagat, Jagdish Tytler and Sajjan Kumar at a Demonstration in New Delhi

ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਨੇ ਯੇਹ ਬਤਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਭੀੜ ਹਮਾਰਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਜਲਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੁਝੇ ਕਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਵੋਹ ਕਭੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਇਹ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਥਿਤ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਜਿਨਕੇ ਪਾਸ ਲੁੱਟੀ ਹੁਈ ਸੰਪਤੀ ਹੈ, ਵੋ ਏਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇ ਅਵਧੀ ਮੇ ਇਸੇ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਦੇ ਤੋ ਉਨਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀ ਜਾਏਗੀ। ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਜਮਾਂ ਯੋਜਨਾਂ ਦੱਸਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਵਚਿੱਤਰ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨਾ, ਉਸਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾਪੀ ਤੋਲੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ।

ਇੰਕਾ ਹਾਈਕਮਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਰਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਅਨਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਾਡੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੱਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਅਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਗਾਏ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਸ ਖਬਰ ਵਲ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਇੰਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਮਰੱਥਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰਾਲਡ ਇੰਕਾ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੈ, ਉਝ ਹੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੈਡ-ਆਫਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਦੁਰਭਾਵਨਾਪੂਰਨ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਦਿਨ (31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ) ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਨ ਹੋਣਗੇ। ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ 1982 ਤੋਂ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਦਲ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇੰਕਾ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਲ ਦੇ ਵਰਕਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਸੇ ਖੂਨੀ ਆਵੇਸ਼ ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਸੰਚਾਰ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਾ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਖਬਾਰ ਗੁਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਗਏ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿਖ ਤੇ ਇੱਕ ਮੋਨਾ ਸਿਖ ਸੀ। ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ

Former union minister Subramanyam Swamy addressing a rally of the carnage-affected at Boat Club

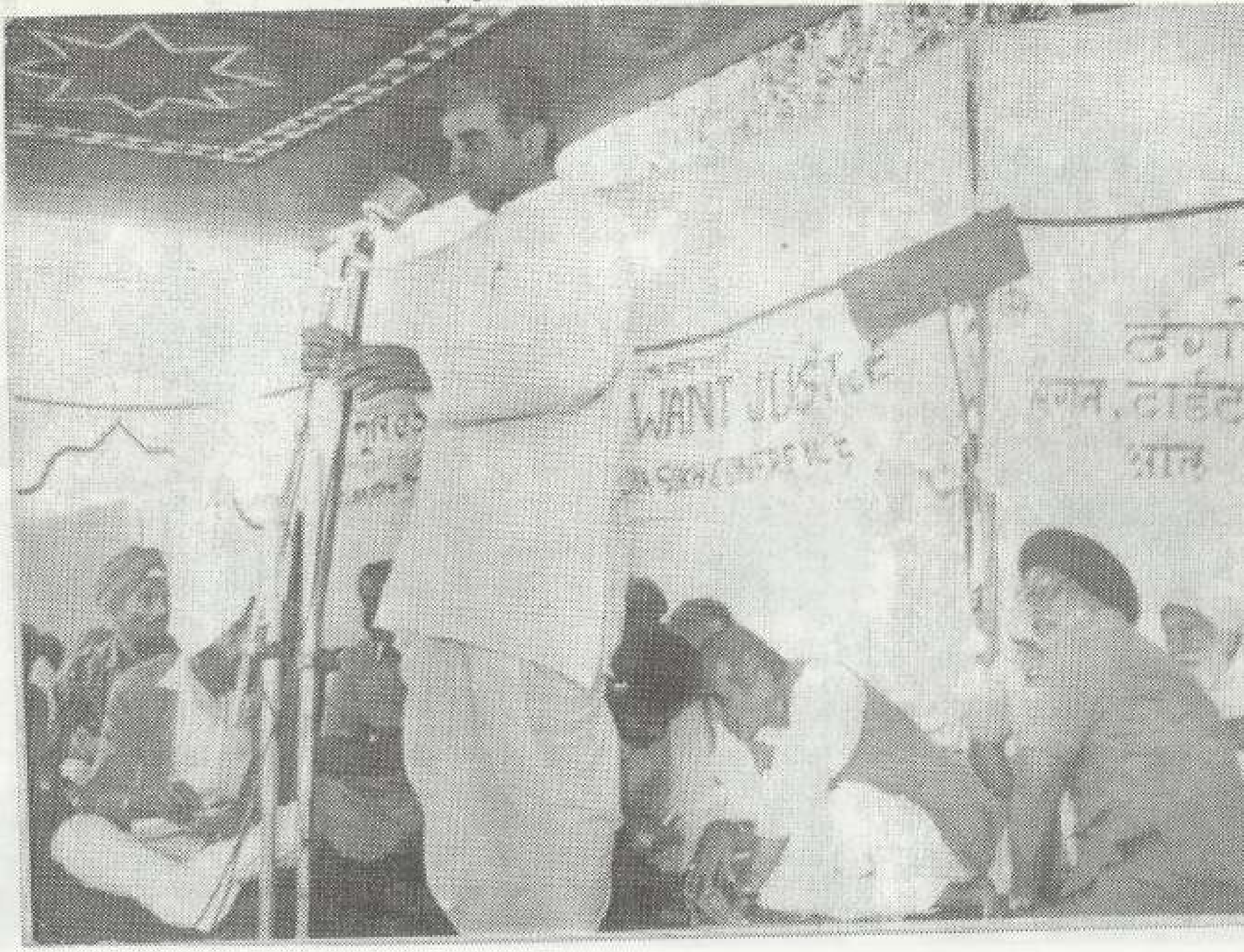

ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖਬਰ ਉਪਚਾਰਕ ਜਾਂ ਅਨਉਪਚਾਰਕ ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹਜਾਮਤ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤੀਜੇ ਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕਿਸੀ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਲੇਕਿਨ ਤੱਤਕਾਲਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੀ ਵਕਤ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਦਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ? ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ 1970 ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਇਨਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਜਾਇੰਟ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਲੇਖਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਛੱਪ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਸਾਜਿਸ਼ਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਜਮਾ ਹੋਏ ਮਾਤਮੀ ਭੀੜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ' ਵਰਗੇ ਉਤੇਜਿਤ ਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਈ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂੰਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂਹਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂੰਹ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਰਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਅਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸਮਰਥਕਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕੁੱਝ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਮਾਰਚ ਦੱਸਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਕੁੱਝ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਮੂੰਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਕਿਸੀ ਖ਼ਾਸ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਦਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਨਾਲ ਲਿਆਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਰਚ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਪਾਰਟੀਬਾਜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਨਜੂਰ ਕਰਨਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਜਦਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘਟਨਾਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ, ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਾਇੰਟ ਅਪੀਲ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।

3 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਸਬੰਧ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂੰਹ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ (ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਖੜੇ ਹੋਕੇ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਯੇਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤਾ। ਮੈਂ ਸਵਰਗੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅੰਤੇਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹਤਾ।"

NATIONAL

DELHI, MONDAY, DECEMBER 16, 1996

A widow of the 1984 riots narrating her experiences to members of a (Harris) delegation that visited Tilak Vihar in the Capital on Sunday. — The Statesman

STATESMAN

ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :–

੩ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ੬ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨਾਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵਰਗਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਆਯੋਜਨ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਾਣ–ਬੁਝ ਕੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਵੈਇੱਛਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਲੱਛਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ੨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਜਨ–ਸਮੂੰਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨਮੁਟਾਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਉਗਰਵਾਦ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ–ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣਨ ਦੀ ਛੋਟ ਦੇਕੇ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰਿ–ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਬਣਾਕੇ, ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡ ਦੇ ਬੀਜ ਬੋ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਜੁਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ (ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਉਸ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦਰਸਾਣਾ ਚਾਹ ਰਹੇ ਸੀ) ਉਦੋਂ ਐਸਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਜਨ–ਸਮੁਦਾਏ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਦੇ ਇੱਕ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਕੱਢ ਸਕਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ 'ਤੇ ਜਨੇਵਾ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੌਣ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੈ? ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੇ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਦਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਰਵਈਏ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ? ਗੁੜਗਾਵਾਂ ਦੇ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਲੋਕ ਛਤੋਂ ਪਰ ਖੜੇ ਹਮਾਰੇ ਘਰੋਂ ਕੋ ਜਲਤੇ ਹੁਏ ਐਸੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਥੇ, ਜੈਸੇ ਛੱਬੀਸ ਜਨਵਰੀ ਕੀ ਪਰੇਡ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਂ।' ਇਹੀ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਲਈ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਿੱਖ, ਵਰਗੀਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ

STATESMAN

ANGUISH AND ANGER: Victims of the 1984 riots demanding punishment for those involved in the killings of the Sikhs, outside Supreme Court in the Capital on Friday. — The Statesman.

ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ । ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਣ ਦਾ ਅਗਲਾ ਚਰਨ ਸੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟਪਾਟ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਬਣਨਾ ਤੇ ਕਿਸੀ-ਕਿਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਮਲ ਹੋਣਾ ।

ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਇਹਨਾ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਦੇ ਰਵਈਏ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨਾ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਗਡੋਰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ।

ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤੇ ਨਿਹਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਗਰੋਹ ਲਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਤਾਰੂੜ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲਈ ਇਹ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਖੂਨੀ ਤੇ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰੇ ।

ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤੇਜਨਾ ਮਿਲੀ । ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਉਤੇਜਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਭੜਕੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ । ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰ ਭੀੜ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸੁਰਖਿਆ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸਵੰਦ ਸੀ, ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸਿਸਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ । ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਐਸੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਟੀ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ) ਕਿ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭੰਗੜਾ ਕੀਤਾ । ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਬਲਦੀ ਹੋਈ ਦੁਸਮਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਲੇਕਿਨ ਐਸੀਆਂ ਛੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕੀਆਂ-ਦੁੱਕੀਆਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਦਿਨ ਤੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਧ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸੰਯੋਜਿਤ ਕੂਟਰਚਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ।

ਇਸ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਾਹਸ ਤੇ ਪਹਿਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਸਾਨੂੰ ਰਾਹਤ ਕੈਂਪਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਪੜੋਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ।

ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ੭ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸਦਾ ਘਰ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ।

ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਡਾਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਸੈਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ।

ਇੱਕ ਸਮਾਜਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿੱਖ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੭ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਖਿਚੜੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਗਲੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਖੜੀ ਹਮਲਾਵਰੀ ਭੀੜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਲੋਕਲ ਹਿੰਦੂ ਯੁਵਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਛੁਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਾਹਤ

THE PIONEER

DELHI, SATURDAY, JULY 31, 1999

CITY

Widow stands by charges

SAJJAN KUMAR INCITED AND LED THE MOB WHICH KILLED MY HUSBAND, ASSERTS AMARJEET KAUR

Staff Reporter

New Delhi

AMARJEET KAUR, who had accused former Congress MP Sajjan Kumar of leading and instigating a 500-strong mob to burn her husband, Captain (Retd) Nazar Singh, during the anti-Sikh riots of November 1984, on Friday stood by the allegations that she had made in an affidavit to the Jain-Banerjee committee.

Vouching for the authenticity of her allegations as well as her affidavit, Amarjeet Kaur said: "It was Sajjan Kumar who had addressed and instigated the mob, following which the killers had dragged out my husband and set him on fire.

"The killers included Puran Singh, Partap Singh and Dharam Singh, whom I know and can identify," said the teary-eyed woman.

Ms Kaur disowned her purported statements under sections 161 and 164 of the Criminal Procedure Code, given respectively to the police and another magistrate D.C. Anand.

Nazar Singh

Ms Kaur's assertion before the media assumes significance as a Delhi court had set aside its earlier order summoning the former Congress MP and the three other accused persons, ruling that "there was not an iota of evidence" against anyone in the case.

Metropolitan Magistrate Praveen Kumar, while accepting the police recommendation to close the case, has set aside his predecessor Sanjiv Kumar's order, which had taken cognisance of the case and had issued a summons to Sajjan Kumar and three others to stand trial.

Metropolitan Magistrate Praveen Kumar had based his order on her two statements under section 161 and 164 of the Cr PC. However, Ms Kaur is purported to have said that she never filed any affidavit before the Jain-Banerjee committee alleging anything against Sajjan Kumar or anyone else.

Vouching for the authenticity of her affidavit before the Jain-Banerjee committee, Ms Kaur said she was rather puzzled as to how her two statements under section 161 and 164 of the Cr P C, disowning her affidavit to the committee, came into existence.

The widow said that she had filed the affidavit in 1987, till 1991 nothing seemed to be happening on that front. Then some policemen visited her and took her to a senior police officer, who threatened that if she made any allegations against Sajjan Kumar, she would be prosecuted. Later she was also taken to a court, where she was made to answer queries regarding her affidavit.

Ms Kaur was brought before the media by the All India Shiromani Akali Dal (Babbar) president Gurcharan Singh Babbar, who alleged that it was a deep-rooted conspiracy to mislead her.

Mr Babbar said that attempts were being made to falsify and discredit affidavits filed before various committees constituted to look into the 1984 anti-Sikh riots. He demanded a high-level enquiry by Union Government into the matter.

Amarjeet Kaur faced the media along with Darshan Kaur, the main complainant in the anti-Sikh riot case against Mr H K L Bhagat. Ms Darshan Kaur alleged that [illegible] this year, two policemen came to her residence and extracted her thumb impression on some blank papers. She suspected that it might be used in future to save Mr Bhagat.

ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਗਏ, ਜਿਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਐਸੇ ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਲਾਪਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਇਨਕੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹਮਾਰਾ ਕਰਤਵਯ ਹੈ।"

ਅਜ਼ਾਦਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਜਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਤੇ ਦਾੜੀ ਕਟਾਣ ਲਈ ਰਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਭੀੜ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬੱਚ ਗਈ।

ਜੀ. ਟੀ. ਕਰਨਾਲ ਰੋਡ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕਲੀਨਿਕ ਨੂੰ ਜਲਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 1 ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਐਸੇ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

ਮੁਨੀਰਕਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਮੁਨੀਰਕਾ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਮਯੂਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 30 ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੂਰੇ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਇਆ।

ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਅਨੁਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 600 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਚਾਇਆ। ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 70 ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਾਹਸ ਦੇ ਇਹ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਭਾਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਅਜੇ ਕਿੱਧਰੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ।

Another demonstrating by the widows outside Rashtrapati Bhavan

"ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ"

ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ

31 ਅਕਤੂਬਰ

0.9.40	ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ।
10.00	ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀ-ਰਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੂਚਿਤ, ਉਪਦਰਵ ਦੀ ਆਸ਼ੰਕਾ।
10.30	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ-ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ-ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਜਪਾਲ, ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ
11.00	ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ।
12.00	ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ।
13.30	ਆਸਟਰੇਲਿਆਈ ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ।
14.00	ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਪਾਟ ਨਿਊਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸੰਬਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ ਸੰਸਕਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ-ਹੱਤਿਆਰੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇਕ ਮੋਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ।
16.00	ਏ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਮ. ਐਸ. ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਿੰਸਾ-ਸਸ਼ਸਤਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਵਾਰ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ ਜਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।
18.00	ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ-ਤਿੰਨ ਕੈਬਨੇਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕੀ।
22.00	ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ।
23.00	ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂਸਦ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ-ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਦੇਰ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਟਾਈਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਕੱਤ੍ਰੇਤ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ 14.00 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੈਨਾ ਅਲਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ।

Demanding the arrest of Congress leaders H K L Bhagat, Jagdish Tytler and Sajjan Kumar : Families of victims

1 ਨਵੰਬਰ

ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਹੱਤਿਆ, ਲੁੱਟ-ਮਾਤਮ ਲਈ ਲੋਕ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸਵੇਰੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ, ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਸਾਂਸਦਾਂ ਤੇ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬਧਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ-ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਵ-ਲੇਕਿਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਅਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਲਈ ਜਾਇੰਟ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ-ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ।

14.00 ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ

14.30 ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੌਵਈ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ-ਸ੍ਰੀ ਗੌਵਈ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ

16.00 ਸ੍ਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ-ਸੈਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ।

18.00 ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਲਈ ਕਰਫਿਊ।

18.30 ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ-ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ।

20.00 ਰਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੈਨਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ-ਸੈਨਾ ਨੇ ਇੱਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ-ਨਾ ਫ਼ਲੈਗ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ-ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।

2 ਨਵੰਬਰ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਰਫਿਊ ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੁਟਪਾਟ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਜਾਰੀ-ਦਿੱਲੀ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਲ ਗਡੀਆਂ ਰੱਦ-ਮਾਤਮ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂਤਾ।

8.30 ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂਸਦ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿਚ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ

10.15 ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਰੇਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ ਗਾਰਡ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ।

ਨੋਟ :- ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 43 ਰੇਲ-ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ (ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ-3 ਨਵੰਬਰ 1984)

13.30 ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ-ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ, ਉਪਰਾਜਪਾਲ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ, ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਵਲੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ-ਪਰ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ।

The Statesman

NEW DELHI SATURDAY 31 JULY 1999

Sajjan involved: Complainant

STATESMAN NEWS SERVICE

Widows of men killed in 1984 anti-Sikh riots addressing a Press conference on the alleged Delhi Police conspiracy to subdue the issue in the Capital on Friday. — The Statesman.

ਦੁਪਹਿਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਜਾਰੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਰਚ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਰੋਹ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਸ਼ਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਅਪੀਲ । ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਚਲਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਲਣ ਦੇਣਗੇ ।

ਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਜਾਰੀ-ਪੀੜਤ ਲੋਕ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂ-ਸੈਨਾ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇੱਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ, ਨਾ ਫ਼ਲੈਗ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ ।

3 ਨਵੰਬਰ

ਸਵੇਰੇ 9 ਤੋਂ ਰਾਤੀ ਅੱਠ ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ।

ਸਵੇਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇੰਕਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ।

12.30 ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਅੰਤਿਮ-ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ । ਦੋਪਹਿਰ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਆਤੰਕ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠਾ ਹੋਣਾ ।

16.00 ਸ਼ਾਂਤੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀਦਾਨ ।

23.30 ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਪੀ. ਜੀ. ਗਵਈ ਛੁੱਟੀ ਤੇ- ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਨਵੇਂ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ।

4 ਨਵੰਬਰ

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫ਼ਿਊ-ਪੱਛਮੀ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ-ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਬਦਰਪੁਰ, ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿੱਚ ਛੁਰੇਬਾਜ਼ੀ-ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ।

ਲਗਭਗ 50,000 ਸਿੱਖ ਸਹਾਇਤਾ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਵਿੱਚ-ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਿਵਰ (ਕੈਂਪ) ਪਰਸਨਲ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ।

5 ਨਵੰਬਰ

ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ-ਪੂਸਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ-ਨੱਥੂ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਏ ਗਏ-ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ ।

6 ਨਵੰਬਰ

ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫ਼ਿਊ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ-ਜਾਇੰਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨਿਯੁਕਤ-ਕੈਂਪਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਲਿਆ-ਸਹਾਇਤਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਐਲਾਨੀਆਂ ਲੇਕਿਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਆਵੇਦਨ-ਪੱਤਰ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ-ਪਰਸਨਲ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਵੇਦਨ-ਪੱਤਰ ਛਾਪੇ ਗਏ ।

A protest demonstration by the families outside Justice R N Mishra's office after his report clearing the Congress party of involvement in the ant-Sikh violence

"ਚਸ਼ਮਦੀਦਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ"

(1) ਦੇਵਦੱਤ–ਪੱਤਰਕਾਰ–31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਲਗਭਗ 3000–4000 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚੂਟ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਸਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਭਰੇ ਨਾਰੇ ਵੀ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਉੱਥੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿਚ ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕ੍ਰਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ–ਉੱਥੇ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕੋਈ ਅਪ੍ਰੱਤਖ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੱਧਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਫਦਰਜੰਗ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਆਲੇ–ਦੁਆਲੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ, ਸੜਕ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚੂਟ ਦੇ ਕੋਲ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ 30–40 ਨੌਜਵਾਨ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਤਿੰਨ–ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਲਾ ਬਣਾਕੇ ਚੌਰਾਹੇ ਵੱਲ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ।

ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਟੋਲਾ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਕੂਟਰ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇਉਸਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪੈਟ੍ਰੋਲ ਪੰਪ ਦੇ ਅੱਗੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਭੀੜ ਸਫਦਰਜੰਗ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰੋਜਨੀ ਨਗਰ ਵੱਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ–ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ ਲਾਹਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।ਅਤੇ ਉਨਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਪਗੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਰਿੰਗ–ਰੋਡ ਤੇ ਜਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ।

CAPITAL

Two held for assaulting witness in '84 riot case against Bhagat

Staff Reporter

NEW DELHI: Two persons have been arrested for assaulting Darshan Kaur, the main prosecution witness in a 1984 anti-Sikh riot case against former Union minister H K L Bhagat, at the Mata Sundri gurudwara on Friday afternoon.

Doctors at the LNJP hospital said Darshan Kaur's condition was stable but she will be kept under observation for a few days. The 31-year-old riot widow is being treated for injuries on the head and backbone.

About half a dozen persons carrying iron rods had attacked Ms Kaur inside the gurudwara. Her brother Surjeet Singh said. "Atma Singh was leading the attackers."

Atma Singh, member of the Delhi Sikh Gurudwara Management Committee (DSGMC), was among the two arrested. The other is Jasbir Singh. They were sent into judicial custody on Saturday. Search is on for third accused Ajit Singh.

Ms Kaur reportedly told the police that the accused wanted her to withdraw her case against Mr Bhagat.

DSGMC sources alleged Atma Singh was instrumental in the withdrawal of another case against Mr Bhagat, filed by Satnami Bai.

Gurcharan Singh Babbar, president of All India Shiromani Akali Dal (Babbar), alleged. "The attack is part of a big conspiracy to force Darshan Kaur to change her mind — Mr Bhagat is behind it."

Denying any involvement in the attack on Ms Kaur, Mr Bhagat called the allegations "baseless and mischievous." He added the allegations were motivated and aimed at sullying his image.

The riot case in question is based on the testimony of Darshan Kaur whose husband Ram Singh was killed by a rampaging mob during the carnage in east Delhi's Trilokpuri area.

On November 15, 1996, Darshan Kaur had "identified" Mr Bhagat in additional sessions judge S N Dhingra's court as the man with the "black goggles" who allegedly "instigated" the mob.

Darshan Kaur had gone to the gurudwara around 2 pm along with some other women after attending the hearing of her case at Karkardooma courts.

Her brother Surjeet Singh said, "When she reached the gurudwara nearly half a dozen men, led by Atma Singh, attacked her. They were armed with iron rods."

[illegible] "She had gone [illegible] gurudwara to meet DSGMC [illegible] Manjinder Singh Mahal [illegible] assistance, but instead she was thrashed in the gurudwara premises."

"The moment she started screaming for help, all these men [illegible]," said Mr Babbar, [illegible] DSGMC and the Bharatiya Janata Party for the alleged attack on Ms Kaur.

Addressing a press conference on Saturday, Mr Babbar, said, "About 100 widows of 1984 riots are on a dharna outside the DSGMC president's office today (Saturday).

"But because of *rajnaitik majburi* (political compulsion) he cannot do anything," Mr Babbar said. "They are all agents of the BJP, who have apart from holding 16 press conferences done nothing for the Sikhs."

Darshan Kaur, a 1984 riot victim, [illegible] undergoing treatment at the LNJP hospital in New Delhi on Saturday.

ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲੀ ਛੋਟ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਲਗਭਗ 20 ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਖਾਕੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਉਥੇ ਆਏ ਤੇ ਦੰਗੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਭਜਾਣ ਲੱਗੇ ।

31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਬਵੰਡਰ ਯੱਕਾਯੱਕ ਕਿਉਂ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ । ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿਰਮਮ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਰੋਸ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗੇਬਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮੂਹ ਕਿੱਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ?

(2) ਦੀਪਾਂਕਰ ਗੁਪਤਾ–ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ–ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ–1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਲਗਭਗ 1 ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿਯਾ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਸੰਤ ਵਿਹਾਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ–ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਲਗਭਗ 60 ਹੱਟੇ–ਕੱਟੇ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਉਥੇ ਲਗਭਗ 4 ਪੁਲਿਸਮੈਨ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਲਟਕਾਈ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ । ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਿਕਚਰ ਹਾਲ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ । ਉਸੀ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 9.20 ਤੇ ਮੈਂ ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. (ਨਵੇਂ ਕੈਂਪਸ) ਦੇ ਗੇਟ ਤੇ ਸੀ–ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਨੌਜਵਾਨ ਉਥੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੱਥਾ ਸਟੇਨਗੰਨਾਂ ਲਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਹੈ । ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਕੇ ਸਚਾਈ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਥੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ।

1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 9.20 ਤੇ 10.30 ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਰ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਲੇਕਿਨ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਤਰ ਕੇ ਉਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਰੀ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਲਗਭਗ 10.40 ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਹਰੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਗੱਡੀ ਉਥੇ ਆ ਗਈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 40–50 ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ, ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਸਿੱਖ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਭੱਜ ਜਾਓ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਉਗੇ ।"

(3) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਸ਼ਵਨੀ ਰੇ, ਵਿਭਾਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ.– 1 ਨਵੰਬਰ 1984, ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ–ਬੇਗਲ ਮਾਰਕਿਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ । ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਮੈਂ ਧੂੰਆਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਉਠਦਾ ਦੇਖਿਆ । ਵੱਡੇ ਜਿਹੇ ਟਾਇਰ ਦੇ ਫਟਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਯਕਾਯੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਬੇਗਲ ਮਾਰਕਿਟ ਵੱਲ ਆਂਦੇ ਦੇਖਿਆ । ਇਹ ਗੱਡੀ ਉਸ ਟਰੱਕ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਉਸ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਵਾਲਾ ਖੁਦ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਡਰਾਈਵਰ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਤੇ ਟਰੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 15 ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲੱਗੀ ਰੇਲਿੰਗ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ ।

THE HINDUSTAN TIMES

13 years on, the tearful saga continues

By Shruti Prakash

NEW DELHI, Nov. 3

Thirteen years after they were rendered homeless, their husbands either burnt, shot or stabbed to death, the tears of the 1984 riots widows have still not dried. They have managed to get along with their lives with steely grit and determination. But a mere mention of those horrific days is enough to break the carefully put together composure exposing the agony, the helplessness and the anger, directed more towards the government for their callous attitude and a little towards fate and destiny.

After the riots had subsided the widows were rehabilitated in Tilak Vihar, at a specially constructed colony named Widows Colony. But most of them feel that the government has washed its hands of the responsibility of taking care of the victims who had suffered untold misery. "Our problems have only increased, not reduced. For years we have been fighting for justice but none seems to come our way," they say in unison.

And while the politicians as well as other agencies are raking in money, and gaining political and social mileage by using them and their plight, the widows themselves still have to strive hard to get two meals a day. Though they were given fourth class jobs in various government agencies, it does not seem to have reduced their problems. "Wherever we go people point fingers at us. Even if we are 10 minutes late for work our seniors shout at us," says Kuldeep Kaur, 35, whose husband was burnt alive in front of her eyes and

UNPLEASANT MEMORIES: **A grieving family of a 1984 riots' victim at Tilak Vihar in the Capital on Monday. — HT photo by Rahul Sharma**

have no security," says Bhagi Kaur.

Harbans Kaur whose daughter was born eight months after her husband was killed and is 13 now is scared for her. "How can I leave her alone, each moment away from home is spent worrying for her safety," she says.

The widows say that the government has not made any provision

1984.

Moreover their day-to-day living is also fraught with many a problems. The houses which the government allotted them are of such poor quality that the roof of most of these houses have started caving in. "Our children have grown up and we need space. If we try to make a few alterations the MCD threatens us with demolition

The issue of money is slowly snowballing into a controversy and the old parents of those who were killed are claiming the compensation. "My father-in-law is doing his best to prove that I have remarried. I desperately need the money for my daughter," says a visibly harassed Harbans Kaur.

Besides the practical problems

ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਗਜ਼ਨੀ ਦਾ ਕਾਂਡ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਫ਼ਸਾਦ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ "ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਰੱਖੋ।" ਉਸ ਵਕਤ ਲਗਭਗ 70–80 ਟ੍ਰੱਕ ਭੋਗਲ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਧੂੰਆਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਟੈਕਸਲਾ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਵਿਸ ਸੈਂਟਰ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਟੀ. ਵੀ. ਸੈਟ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਾਮਣੇ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ, "ਜਲਦੀ ਸੇ ਲੂਟ ਕਾ ਮਾਲ ਲੇ ਜਾਓ।"

ਇਸਦੇ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ 100 ਨੰਬਰ ਤੇ ਫੋਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਫੋਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੋਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜਿਲ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 80 ਸਿੱਖ, ਬੱਚੇ-ਬੁੱਢੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਥੱਲੇ ਛਲਾਂਗਾਂ ਲਗਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਕਈ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲਏ ਭੀੜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਆਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

(4) ਸਵਪਨ ਲਾਹਿਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ– 1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਦੋਪਹਿਰ 1.30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੈਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਟਰੀਟ ਤੋਂ ਰਾਏਸੀਨਾ ਰੋਡ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ 50–60 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ (ਜੋ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ) ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਜਪਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਭੀੜ ਨੇ ਵਾਜਪਈ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਦੇ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਖੜੀਆਂ ਡੀ. ਐਲੀ. ਵਾਈ. ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਭੀੜ ਨੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁੱਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਕੈਮਰਾਮੈਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੇ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਏਸੀਨਾ ਰੋਡ ਮੌਜੂਦ ਇੰਕਾ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਉਹ ਭੀੜ ਚੱਲ ਪਈ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਅਪਣੇ ਗੁੱਟ ਬਣਾਏ। ਭੀੜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਗੁੱਟ ਆਫ਼ਿਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਜਨਪਥ ਚੌਰਾਹੇ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋੜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਭੀੜ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋੜੇ। ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਉਸੀ ਵਕਤ ਇੰਕਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲੱਗੀ ਇਕ ਜੀਪ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਰੁੱਕੀ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਭੀੜ ਦੂਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁੜ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੇ ਰਹੇ-ਦੰਗੇ

Indian Express

Metro News

Bring Sajjan, Bhagat to book, demand '84 victims

INDIAN EXPRESS

ਨੂੰ ਰੋਕਣਦੀ ਉਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

(5) ਸੁਦੀਪ ਮਜੂਮਦਾਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ –5 ਨਵੰਬਰ 1984, ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਐਸ. ਸੀ. ਟੰਡਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ (ਲਗਭਗ ਦਸ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਤੱਰਕਾਰ) ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕਾ ਦੇ ਲੋਕਲ ਸਾਂਸਦ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਸ ਦੰਗੇ ਫ਼ਸਾਦ ਵਿਚ ਪਕੜੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਇਸਤੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼–ਸਾਫ਼ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਰੁੱਕੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ ਐਮ. ਪੀ. (ਇਲਾਕਾ ਸਦਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵੜੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, "ਟੰਡਨ ਸਾਹਿਬ ਯੇਹ ਕਿਆ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਕਾਮ ਆਪਨੇ ਅਭੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ।"

ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਿਚਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਏ । ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ । ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੀਖਦੇ ਰਹੇ । ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਉਸ ਚਿਲਾਣੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਸੇ ਕਹੇਂ ਕਿ ਏਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਔਰ ਵੋਹ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇਂ ।" ਇਸ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਤੇ ਵੱਸ ਪਏ ਤੇ ਬੋਲੇ, "ਯੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।" ਇਸਤੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਯਦੀ ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਤੋ ਆਫ਼ਿਸ ਮੇਂ ਬੇਸ਼ਕ ਬੈਠੇਂ, ਪਰ ਇਨ ਦੰਗਾ ਫ਼ਸਾਦੋਂ ਮੇਂ ਉਨਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ ਭੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੁੱਛ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰੇਂਗੇ, ਯਦੀ ਵੋ ਚਾਹੇਂ ਤੋ ਸੁਨ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ।' ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਅੱਗ–ਬਬੂਲਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਬੋਲੇ, "ਮੇਰੇ ਆਦਮੀਓਂ ਕੋ ਯਹਾਂ ਰੋਕ ਕਰ ਆਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਰਯ ਮੇਂ ਬਾਧਕ ਬਨ ਰਹੇ ਹੈਂ ।" ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ, "ਮੇਰੇ ਨਿਰਵਾਚਨ ਖ਼ੇਤਰ ਕੇ ਕਿਸੀ ਕੈਂਪ ਮੇਂ ਏਕ ਭੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਨੇ ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨਹੇਂ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੇ ਔਰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿਆ ਜਾਏ ।" ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਾ ਦਾ ਹੱਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ।

(6) ਰਾਹੁਲ ਕੁਲਦੀਪ ਬੇਦੀ–ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ
ਸ੍ਰੀ ਉਪ–ਰਾਜਪਾਲ, ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਮਾਰਗ, ਦਿੱਲੀ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ–110002
5 ਨਵੰਬਰ 1984

ਮਹੋਦਯ,

ਮੈਂ ਤੀਨ ਵਰਿਸ਼ਠ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰੋਂ ਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਭੇਜ ਰਹਾ ਹੂੰ ਜੋ ਕਿ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਔਰ ਕਰਤਵਯ–ਵਿਮੁਖਤਾ ਕੇ ਕਾਰਨ ਸਵਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਕ ਇਸ ਬੇਹੱਦ ਬਾਬਰਾਨਾ ਔਰ ਖ਼ੂੰਖਾਰ ਨਰਸੰਹਾਰ ਕੇ ਏਕ ਸਾਧਨ ਬਨ ਗਏ ।

HINDU

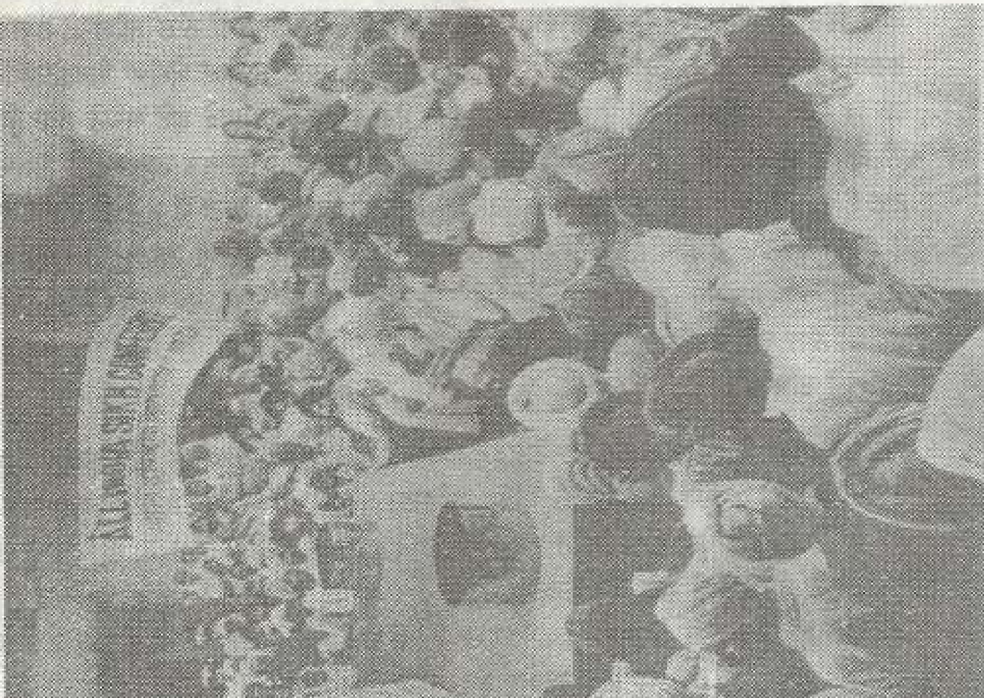

The affected families gathered at India Gate to pay homage to war heroes

ਭਵਦੀਯ,

ਰਾਹੁਲ ਕੁਲਦੀਪ ਬੇਦੀ,

ਪ੍ਰਤੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ

ਗ੍ਰਹਿ ਸਚਿਵ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ

ਸਚਿਵ, ਮੰਤਰੀਮੰਡਲੀਯ ਸਚਿਵਾਲਯ

ਮੁੱਖ ਸੁਰਕਸ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲੀਯ ਸਚਿਵਾਲਯ

ਯੂ. ਐਨ. ਆਈ.

ਪੀ. ਟੀ. ਆਈ.

ਸਟੇਟਸਮੈਨ/ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਸ/ਜਨਸੱਤਾ/ਪੈਟ੍ਰੀਯਾਟ/ਦੈਨਿਕ ਸਮਾਚਾਰ/ਨਵਭਾਰਤ ਟਾਈਮਸ/ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ/ਫ੍ਰੀ ਪ੍ਰੈਸ/ ਹਿੰਦੂ/ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਤੇ ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ।

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ

ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਮਾਰਗ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ–110002

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸੇਵਾ ਮੇਂ,

ਪੁਲਿਸ ਆਯੁਕਤ,

ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ,

ਦਿੱਲੀ।

ਮਹੋਦਯ,

ਰਵੀਵਾਰ, 4 ਨਵੰਬਰ ਕੋ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖਆਲਯ ਮੇਂ ਆਪਕੇ ਕਮਰੇ ਮੇਂ ਹੁਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕੇ ਬਾਅਦ ਉਸੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਮੇਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਕੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਆਯੁਕਤ ਸ਼੍ਰੀ ਐਚ. ਸੀ. ਜਾਟਵ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ., ਅਤਿਰਿਕਤ ਪੁਲਿਸ ਆਯੁਕਤ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ., ਔਰ ਸ਼੍ਰੀ ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਉਪਾਯੁਕਤ ਪੂਰਵੀ ਖੇਤਰ ਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧਪੂਰਨ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਔਰ ਗੰਭੀਰ ਕਰਤਵਯ ਵਿਮੁੱਖਤਾ ਕਾ ਮਾਮਲਾ ਦਰਜ ਕਰਾਣਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ। ਇਸ ਲੀਏ ਵੋ ਲੋਗ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਕੇ ਨਰਸੰਹਾਰ ਕੇ ਲੀਏ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਹੈਂ, ਜਹਾਂ ਕਿ 30 ਘੰਟੇ ਮੇਂ 350 ਸੇ ਭੀ ਅਧਿਕ ਲੋਗ ਮਾਰ ਡਾਲੇ ਗਏ। ਯੇਹ ਬਵੰਡਰ ਵਹਾਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਕੀ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਚਲਤਾ ਰਹਾ। ਆਪਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਕੀ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕਰਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਆ ਥਾ।

ਸਰਕਾਰੀ ਆਂਕੜੋਂ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਮੇਂ 95 ਲੋਗ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੈਂ। ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਔਰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਾ ਵਿਸਤਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਹੈ :–

2 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਜਨਸੰਹਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਜੋਸਫ ਮਲੀਆਕਨ ਦੇਨਾਲ ਦੇਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਵੱਲ ਗਿਆ। 32 ਬਲਾਕ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 500 ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ

मुझे कांग्रेस विरोधी होने की सजा दी जा रही है : बब्बर

पटना, प्रदर्शन के दौरान धारा १४४ तोड़ने जैसे मामूली मुकदमों के अलावा कोई संगीन मुकदमा भी गुरुचरण सिंह बब्बर के खिलाफ पुलिस में दर्ज नहीं है। कर्नाटक के पूर्व मुख्यमंत्री श्री बोम्मई ने बीदर के दंगों के बाद उन्हें सद्भावना समिति में रखा था। श्री बब्बर कहते हैं: मैं कभी फरार नहीं रहा। कभी मुझे पुलिस ढूंढने नहीं गई। मैं पूरी तरह से अहिंसा में विश्वास करता हूं। गोली में कतई विश्वास नहीं करता। गोली किसी समस्या का हल नहीं है। हर समस्या का हल बातचीत से और लोकतांत्रिक रास्ते से संभव है। फिर भी पुलिस मेरा नाम आतंकवादियों की सूची में रखती है। प्रस्तुत है श्री बब्बर से खास बातचीत।

ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਉਸੀ ਬਲਾਕ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਰਕਾਟ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਹਾਲਾਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।

2 ਹੋਰ ਥੋੜਾ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਭੀੜ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਪਥਰਾਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਚਲੇ ਜਾਉ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਲਾਕ 32 ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

3 ਅਸੀਂ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਗਏ ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀ ਲਗਭਗ 3.30 ਵਜੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 32 ਬਲਾਕ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੇ। ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਗਸ਼ਤ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕੰਮੀ ਵੀ ਹੈ।

4 ਪੁਲਿਸ ਗਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ 5.00 ਵਜੇ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮੰਜਲਾਂ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

5 ਸ਼ਾਮ 6.05 ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸ੍ਰੀ ਐਸ. ਵੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੈਟਾਡੋਰ ਵਿੱਚ ਆਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ 'ਮੈਨੇ ਅਪਨੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਓਂ, ਔਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਕੋ ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੀ ਹੈ।" ਪਰ ਸ਼ਾਮ 7.00 ਵਜੇ ਤੱਕ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

6 ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ 'ਮੈਨੇਂ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਕੋ ਸੂਚਨਾ ਦੇਕਰ ਅਪਨਾ ਕਾਮ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ।

ਇਸੀ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣਾ ਇਲਾਕੇ ਸਮੇਤ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵੀ ਆਂਦਾ ਹੈ) ਪੂਰੇ ਜਮਨਾਪਾਰ ਦਾ ਦੋਰਾ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਜਾਟਵ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਂਤੀ' ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।

7 ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਫੋਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਜਾਟਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਜਬ ਆਪਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਕੋ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੀ ਤਬ ਮੈਂ 5 ਬਜੇ 1 ਮੰਜਿਲ ਉਪਰ ਅਪਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਮੇਂ ਬੈਠਾ ਥਾ, ਆਪਨੇ ਮੁਝੇ ਹਾਲਾਤ ਕੀ ਭੀਸ਼ਨਤਾ ਕੀ ਜਾਨਕਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹੀ ਰੱਟ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ 'ਮੈਨੇ ਕਟਰੋਲ ਰੂਮ ਕੋ ਖਬਰ ਕਰ ਦੀ ਹੈ।'

8 ਸ੍ਰੀ ਜਾਟਵ ਨਰਸੰਹਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ 30 ਘੰਟੇ ਬਾਦ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 7.45 ਤੇ ਘਟਨਾਸਥਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਦਕਿ ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਨ ਪੁਲਿਸ

जांच-पड़ताल

सिख विरोधी दंगों के लिए विशेष अदालतें

सज्जन कुमार के हाथ आयेगी,
टाइटलर और धर्मदास शास्त्री
भी लपेट में आयेंगे

ਅਧਿਕਾਰੀਓਂ ਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਚਿੱਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਂਗੇ । ਜੋ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਔਰ ਕਰਤੱਵਯ ਵਿਮੁਖਤਾ ਕੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਮਮ ਹਤਿਆਓਂ ਕੇ ਸਹਾਇਕ ਬਨੇ ।

ਹਸਤਾਕਸ਼ਰ

ਹਸਤਾਕਸ਼ਰ

ਜੋਸਫ਼ ਮਲਿਯਾਕਨ

ਰਾਹੁਲ ਕੁਲਦੀਪ ਬੇਦੀ

(ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ ਕੋ 5.11.84 ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੂਈ)

ਕਾਮਿਨੀ ਜਾਇਸਵਾਲ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ :–

2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਰਮਾ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ–ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੱਸਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ–"ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸਭ ਠੀਕ–ਠਾਕ ਹੈ ।" ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਉੱਥੇ ਛੁਪੇ ਸਨ ।

ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਐਸੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਿਲੇ ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੜਕ ਪਾਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਗਨੇਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ । ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ । ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੱਖਣੀ ਗਨੇਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਆਵਾਂਗੇ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੱਕ ਲਿਆਏ ਸੀ, ਭੜਕ ਉਠੇ । ਉਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਪਥਰਾਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਆਪ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਕੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ਔਰ ਯਹਾਂ ਕਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਿਗਾੜ ਰਹੇ ਹੈਂ ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਹਮ ਯੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗੇ ।' ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ 'ਯਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਰਮਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ਔਰ ਯੇਹ ਉਨਕਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਔਰ ਵੋ ਅਪਨੇ ਇਲਾਕੇ ਮੇਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਹਸਤਕਸ਼ੇਪ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ ।

Widows demonstrating at boat club for justice

'ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਖਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ'

ਬੁੱਧਵਾਰ, 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1984

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਲੀਜ਼

ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ

ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਪੁਲਿਸ ਗਸ਼ਤ ਕੇ ਲੀਏ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਕੋ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦੀਏ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਧਾਰਾ 144 ਲਗਾ ਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਗਸ਼ਤ ਲਗਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ 6 ਇਲਾਕੋਂ ਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਸਸ਼ਸਤਰ ਪੁਲਿਸ ਕੀ ਤੀਨ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭੇਜ ਦੀ ਗਈ ਹੈਂ।

ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਰਿਲੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾ ਤੱਕ ਰਹਿਣਗੇ।

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ ਸਟੇਟਸਮੈਨ 1 ਨਵੰਬਰ 1984

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਲਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 1 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਿਭਾਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੰਗਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਫੋਨ ਨੰਬਰ 100 ਮਿਲਾਣ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜੇ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਰੱਟਿਆ ਰਟਾਇਆ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ :–

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਐਨਾਊਂਸਮੇਂਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਬੱਲ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਦੇ ਇੱਕ

An unprecedented protest demonstration : Widows in the campus of Delhi High Court at midnight (in November 1996)

ਡਿਊਟੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਂ ਹਰ ਦਸ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਔਰ ਸੀਮਾ ਸੁਰਕਸ਼ਾ ਬੱਲ ਕੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮੋਂ ਕੋ ਫੋਨ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ, ਪਰ ਮੁਝੇ ਹਰ ਬਾਰ ਯਹੀ ਕਹਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਜਾ ਸਕਤਾ।"

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ 1984

ਵੀਰਵਾਰ, 2 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਈਆਂ ਛੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦੇ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਸਚਿਵਾਲਯ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰਾਲਯ ਦੇ ਵਰਿਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, 1 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ 60 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ 1000 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸਚਿਤ ਕਾਲੀਨ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਦਿੱਲੀ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਪੀ. ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਨਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ।"

ਪੀ. ਟੀ. ਆਈ.

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਮੌਨ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀ ਰਹੀ-ਜਦਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਤੱਕ ਵੀ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਗਾਣ ਵਿਚ ਪੂਰੇ 24 ਘੰਟੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ।

ਦੇਵਸਾਗਰ ਸਿੰਘ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 4 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਵੀਰਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕਲ ਨੇਤਾ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ 'ਕਮੇਟੀ ਕੇ ਨਲੋਂ ਕਾ ਪਾਣੀ ਕਾਮ ਮੇਂ ਨਾ ਲਾਏਂ।'

Mr. I K Gujral addressing a rally at Boat Club

ਸਟਟਸਮੈਨ

3 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸੁਕਰਵਾਰ 2, 1984

ਆਂਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਕੀ ਹਿੰਸਾ ਮੇਂ 15 ਯਾ ਸ਼ਾਇਦ 20 ਲੋਗ ਮਰੇ ਹੈਂ ।' ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਜਪਾਲ (ਸ੍ਰੀ ਗਵਈ) ਨੇ ਇਹ ਹੋਰ ਜੋੜਿਆ ਕਿ 'ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਮੇਂ ਹੈਂ ।'

ਜਦ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਕਤ ਜੋ ਸੈਨਾ ਉਪਲਬਧ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ । ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਸੁਕਰਵਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਈ ਗਈ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲੁਟ-ਪਾਟ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦਾ ਦੌਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ਼

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 3 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖੂਨੀਕਾਂਡਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ । ਇਹ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਨੀ ਦਿਨ ਸੀ । ਸੈਂਕੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ।

ਪੂਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਪੂਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 500 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਸ ਬੇਵਜਾਹ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ।

ਤੀਸ ਹਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਰਦਾਘਰ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 200 ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਸੀ ।

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 350 ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ।

ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਚੌਹ ਪਾਸੀਂ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 3 ਨਵੰਬਰ 1984

ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਈ ਪਾਰਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਤੁਲੀ ਭੀੜ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ । ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਏ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕਮਲਨਾਥ ਰਕਾਬਗੰਜ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ।

ਕਰਫ਼ਿਊ ਨਾ ਲਾਗੂ ਕਰਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਆਰਡਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ । ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਾਇਰਲੈਸ ਪਰ ਬਸ ਯਹੀ ਪੂਛਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਿਆ ਗੜਬੜ ਹੈ, ਉਨਹੋਂਨੇ ਏਕ ਬਾਰ ਭੀ ਯੇਹ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿਆ ਕੀਆ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ ।"

ਸਟੇਟਸਮੈਨ, 3 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸ਼ਨੀਵਾਰ, 3 ਨਵੰਬਰ, 1984

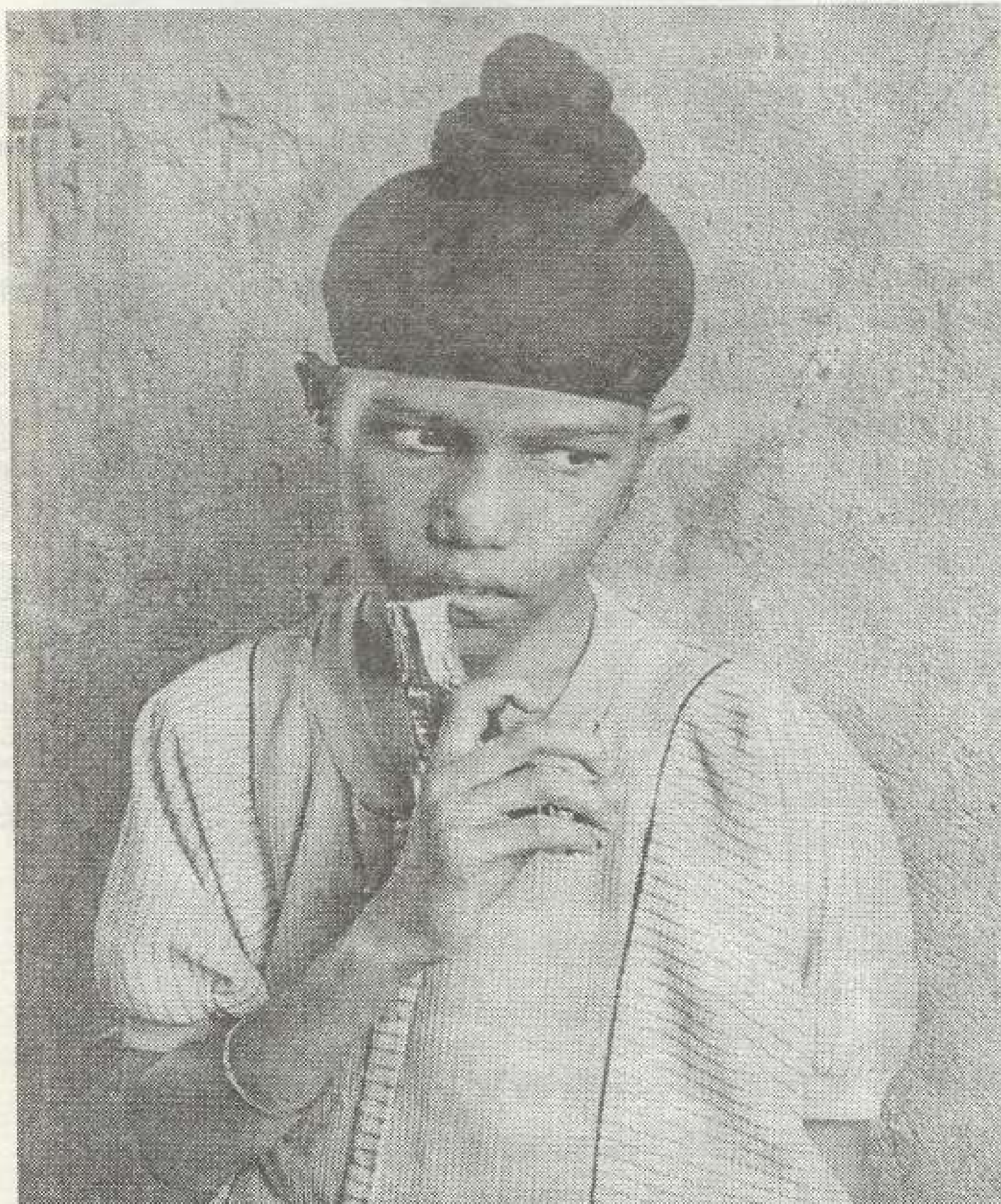

A boy orphaned during the anti-Sikh violence

1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ 6 ਵਿਚੋਂ 5 ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਰਫਿਊ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 8 ਵਜੇ ਤੱਕ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, 4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਲ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਸੈਨਾ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਉਦੋਂ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕੀ, ਜਦ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ਼–ਸੀਮਾ ਮੁਸਤਫ਼ਾ, 4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ, ਪੱਤਰਕਾਰ

4 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਸੀ. ਟੰਡਨ ਨੇ ਕੱਲ ਤੋਂ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਿਪਟੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਲੈਵਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗਾ। – ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ "ਏਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਵਸਥਿਤ ਢੰਗ" ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ

4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਸਤਰ ਗਰੋਹ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ – ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਤੇ ਫੁੱਟਪਾਥ ਤੇ ਇਕ ਲਾਸ਼ ਜਲਦੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ–ਅਲੱਗ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੇ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਸਤਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਜਵਾਨ– ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਸਕਣ। ਜਦੋਂ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਭੋਗਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ) ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕੁੱਝ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕੁੱਝ ਕਦਮ ਦੂਰ ਹੀ ਮੋਟਰ ਪਾਰਟਸ ਦੀ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਥੇ (ਭੋਗਲ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਭ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਸ–ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇੰਜ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਲੈਵਲ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ।

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਪੱਤਰਕਾਰ

Mr. G S Babbar on indefinite hunger strike at India Gate lawns

4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਐਤਵਾਰ, 4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਕੱਲ ਰਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਦਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਜੀ. ਗੱਵਈ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੀ. ਟੀ. ਆਈ., ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸੋਮਵਾਰ, 5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਅਹੁੱਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਭੇਂਟ ਦੇ ਵਕਤ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ. ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, "ਔਰ ਦੰਗੇ ਰੋਕਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕੋਈ ਭੀ ਉਪਾਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ।"

ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਦੰਗੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਆਗਿਆ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ 1809 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 20,000 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ

5 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕੈਂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਨ-ਗ੍ਰਿਹ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ-ਪਕਾਇਆ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬਿਤਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਤੇ ਗੱਦੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਮਦਦ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਰਿਪੋਰਟਰ

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸੈਂਟਰਲ ਜ਼ਿਲਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 300 ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕਲ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰੋਲਬਾਗ ਥਾਣੇ ਆਏ। ਸ੍ਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਨਸੇ ਲੂਟ ਕਾ ਮਾਲ ਲੇ ਲੇਂ, ਪਰ ਇਨਹੇਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨੇ ਕੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਯੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈਂ।"

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 6 ਨਵੰਬਰ 1984

ਜਮਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੱਤ ਕੈਂਪ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 25,000 ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਚਾਖੱਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੀ।

Union Agriculture Minister Chatrunan Mishra addressing a rally for the cause of the victims' families at Boat Club (in 1992)

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੀ ਕੈਂਪ ਨਹੀਂ ਖੋਲਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਗਠਨ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ
ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 6 ਨਵੰਬਰ 1984
ਮੰਗਲਵਾਰ 6 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕੁਲ 2,517 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ (ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ) ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸ ਪਾਏ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮਾਨਤ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ

7 ਨਵੰਬਰ 1984 ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਦਦ ਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਜਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਕੇਵਲ ਟੋਕਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਮਕਾਨ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕ ਰਹਿਣ ਲਾਇਕ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਣਗੇ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ
ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 7 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਰਜਨੀਤਕ ਦਖਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਪਾ ਰਿਹਾ । ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ, ਇੱਕ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ ਅੰਦਰ ਵੜਦੇ ਚਲੇ ਆਏ । ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੀਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ "ਆਪ ਮੇਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ੋਂ ਕੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈਂ ।"

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਰਿਪੋਰਟਰ
7 ਨਵੰਬਰ 1984

ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਤਿਲਕ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇੱਥੇ ਉੱਤਮ ਨਗਰ, ਨਾਂਗਲੋਈ, ਨਜਫਗੜ੍ਹ, ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 1000 ਲੋਕ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਇਤਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਫਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ
ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 8 ਨਵੰਬਰ 1984

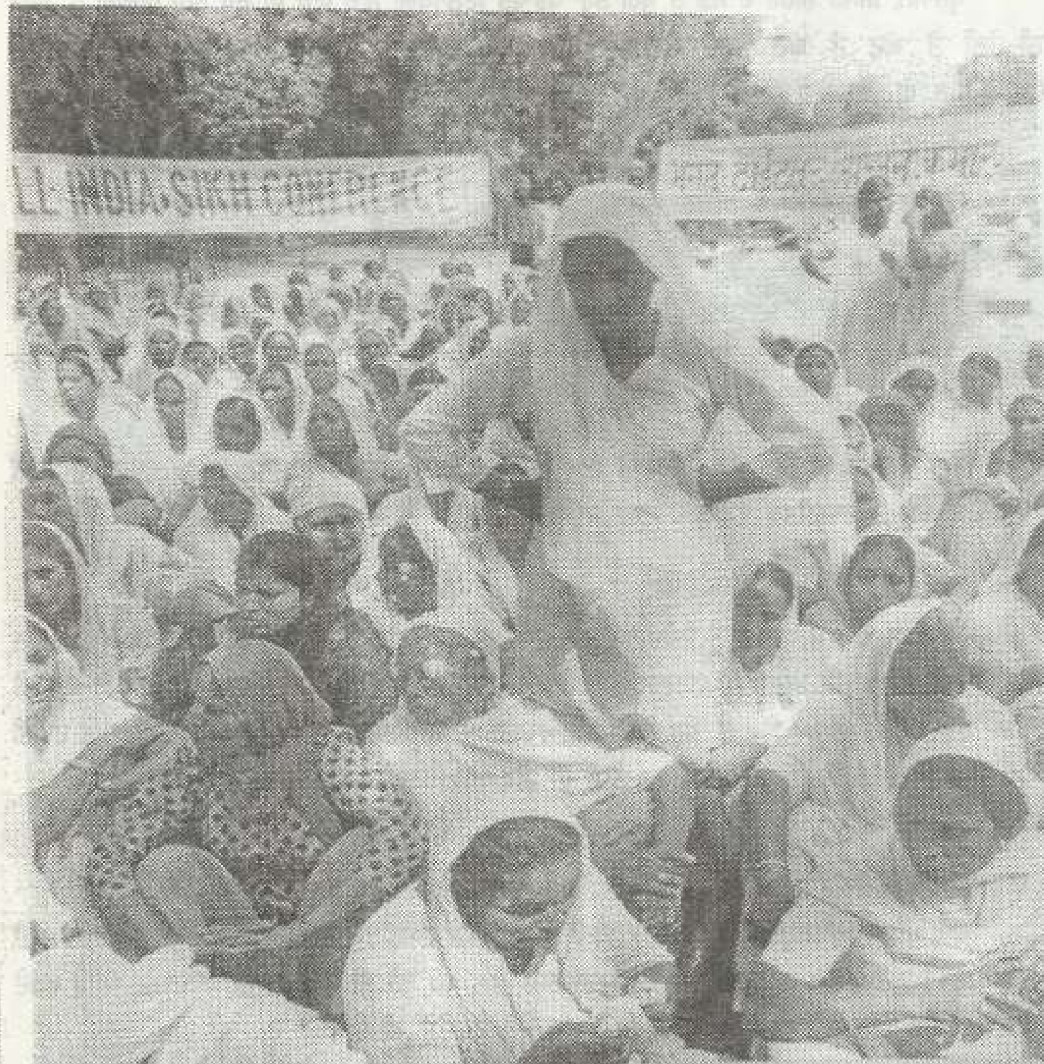

Widows demonstrating for justice outside the Supreme Court of India

"ਦੋਸ਼ੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ"

1. ਰਾਜਨੇਤਾ

ਇਸ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ।

1 ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਮੰਤਰੀ–ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾਣ ਲਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ।

2 ਬਾਬੂਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ–(ਵਾਰਡ ਨੰ: 58)–ਭਗਤ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ–ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰਪੁਰ, ਛਜੂਪੁਰ ਕਾਲੋਨੀ, ਮੌਜਪੁਰ, ਘੋਂਡਾ ਦੇ ਜਮਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇ ਵਾਰ । ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਟਰ–ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਮਾਈਕ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ।

3 ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ, ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ – ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਖੂਨੀ–ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਸਨੇ ਸੌ–ਸੌ ਰੁਪਏ ਤੇ ਇੱਕ–ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ ।

4 ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ, ਇੰਕਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਗਰ ਪਾਰਸ਼ਦ – ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਭੀੜ ਵਿਚ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸੌ–ਸੌ ਰੁਪਏ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਇੱਕ–ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ । ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਜ਼ਾਦਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਤੇ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਆਈ । ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ।

5 ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕਰੋਲਬਾਗ ਤੋਂ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ – ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਵੋਟਰ–ਲਿਸਟਾਂ ਲਏ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ । 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਕਾ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੋਲਬਾਗ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛਡਿਆ ਜਾਏ ।

6 ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ, ਸਦਰ ਤੋਂ ਇੰਕਾ ਸਾਂਸਦ– 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਨ ਵੜ ਆਏ । ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ, "ਮਰੇ ਆਦਮੀਓਂ ਕੋ ਪਕੜ ਕਰ ਅਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਰਜ ਮੇਂ ਬਾਧਾ ਡਾਲ ਰਹੇ ਹੈਂ ।"

7 ਮਹੇਂਦਰ, ਮਹਾਨਗਰ ਪਾਰਸ਼ਦ – ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ–ਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੋਟਰ ਲਿਸਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ ।

8 ਮੰਗਤਰਾਮ ਸਿੰਘਲ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ (ਵਾਰਡ ਨੰ:–32)–ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮਹੇਂਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ।

Former prime minister V P Singh with the widows of November, 1984 at his residence

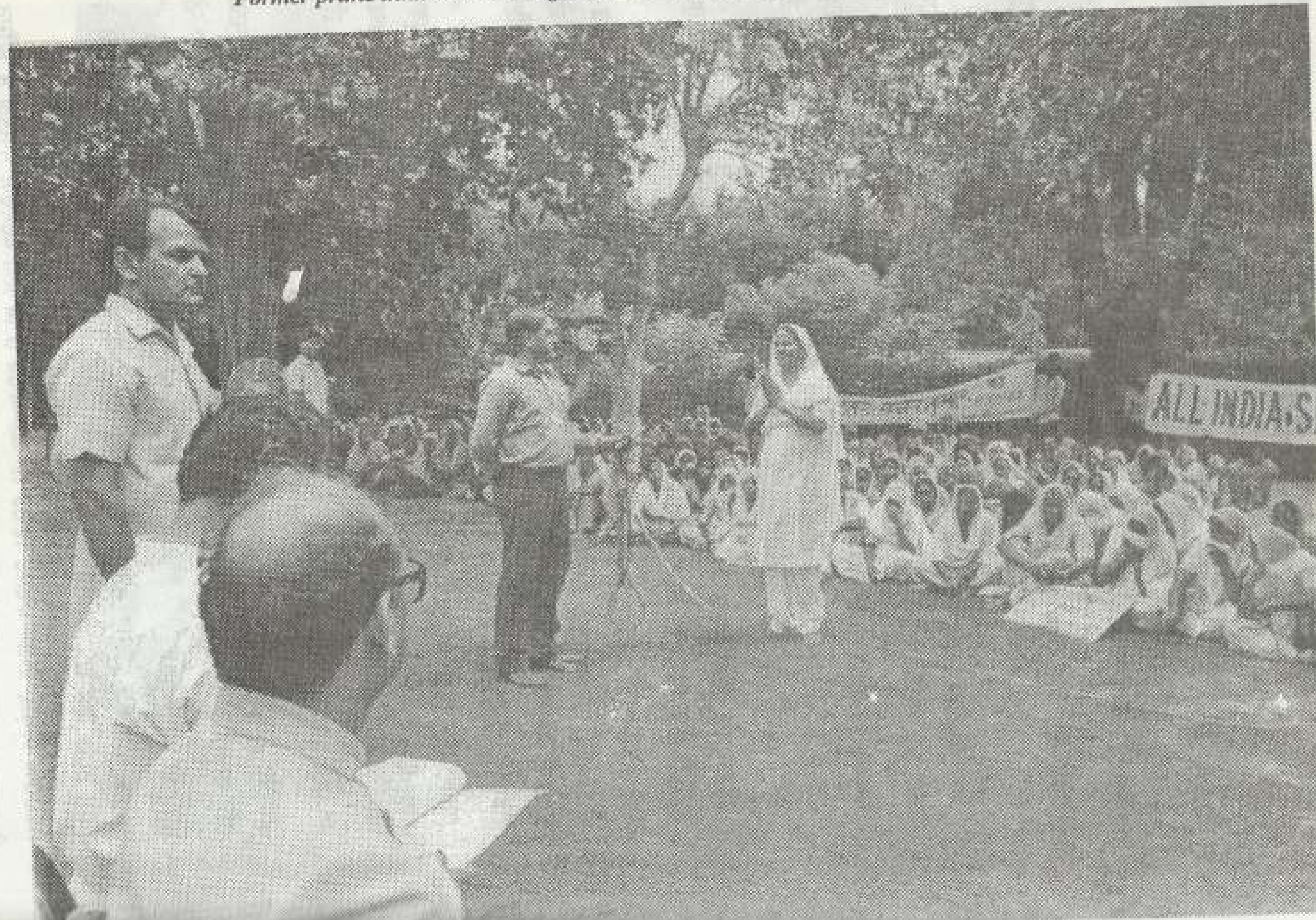

9 ਡਾਕਟਰ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ, ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ – ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਤੋਂ ਫੋਰਨ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਹਿੰਸਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਕਈ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲੁੱਟ, ਹੱਤਿਆ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਣ ਵਾਲੀ ਉਨਮਤ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

10 ਸੁਖਣਲਾਲ ਸੂਦ, ਮਹਾਨਗਰ ਪਾਰਸ਼ਦ – ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪਤੇ ਦੀਆਂ ਲਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਮਦਦ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਣ ਆਏ। ਕੁੱਝ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੱਜਾ ਦਿੱਤਾ।

11 ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਟੋਕਸ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ, ਮੁਨੀਰਕਾ (ਵਾਰਡ ਨੰ:14) – ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੁਰਮ (ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ) ਸੈਕਟਰ 4 ਤੇ 6 ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼।

12 ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ (ਵਾਰਡ ਨੰ:37) – ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਆਰੋਪ।

13 ਬਲਵੰਤ ਖੋਖਰ, ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਨੇਤਾ ਦਿੱਲੀ–ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਪਾਲਮ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਸੀ।

14 ਫੈਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਨੇਤਾ – ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਕੈਂਪ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਆਪ ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ।

15 ਰਤਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਨੇਤਾ–ਪਾਲਮ ਕਾਲੋਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼।

16 ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) – ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਨੀਰਕਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਤੋਂ ਬੱਸਾਂ ਭਰ–ਭਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲੁੱਟ–ਪਾਟ ਤੇ ਮਾਰਕਾਟ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਆਰੋਪ।

2 ਪੁਲਿਸ:

ਇਸ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ, ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਣ, ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹਨ।

1 ਮਲਹੋਤਰਾ, ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਪੂਰਵੀ ਇਲਾਕਾ, ਸ਼ੱਕਰਪੁਰ (ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅਧੀਨ)–ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ "ਭਾਟੀਆ (ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਵਰਕਰ, ਐਮ ਬਲਾਕ ਸ਼ਕਰਪੁਰ) ਕੋ ਮਾਰਨੇ ਕੇ ਸਾਥ–ਸਾਥ ਤੁਮਹੇਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਭੀ ਉੜਾ ਦੇਨਾ ਚਾਹੀਏ ਥਾ।"

Mr. I K Gujral with Mr. G S Babbar outside parliament house

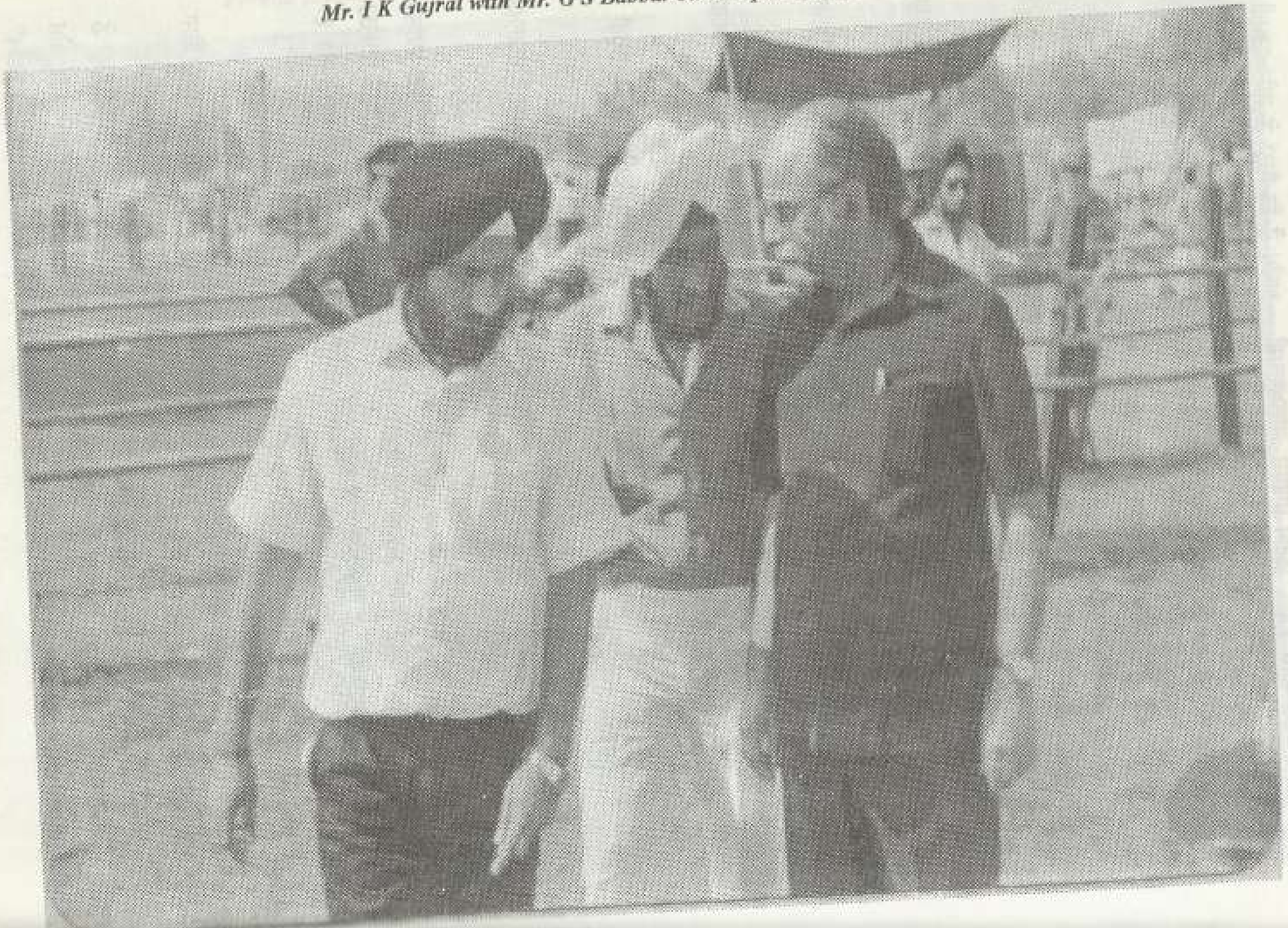

ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਲਹੋਤਰਾ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਇੱਕ ਜੀਪ, ਦੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੈਗਨ, ਸਟੇਨਗਨਧਾਰੀ 2 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਲੈ ਕੇ, ਰਿਵਾਲਵਰ, ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਕੈਨ ਤੇ ਪੱਥਰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂਨਾਂਗਲ ਨਗਰ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਦਾ ਆਰੋਪ

2 ਜੈ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ.– ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੱਕ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਰ ਲਉ।

3 ਰਾਵ ਰਾਮ ਮੇਹਰ, ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਵਿਚ ਐਸ. ਐਚ. ਓ.–ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ।

4 ਹਰੀ ਰਾਮ ਭੱਟੀ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਥਾਣਾ – ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਕੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 3-4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨੋਕ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲ ਕਟਵਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ।

5 ਰੋਹਤਾਸ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸਦਰ ਥਾਣਾ–ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ।

6 ਸੂਰਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ–ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ 2.30 ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਮਾਰਕਾਟ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਰਨ ਹੈਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੂੰ ਘਟਨਾਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਮਾਰਕਾਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

7 ਆਰ. ਡੀ. ਸਿੰਘ, ਸਬ–ਇੰਸਪੈਕਟਰ – ਦੁਰਗਾਪੁਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਲੋਨੀ ਰੋਡ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਤੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ।

8 ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ ਸੈਕਟਰ 4 ਦੇ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਅਤੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲ – ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੈਕਟਰ 4 ਵਿਚ ਭੀੜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਓ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕਦਮ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਕਿ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਤੋ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਏ।"

ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਣ/ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਆਰੋਪ ਹੈ।

9 ਤਿਆਗੀ – ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

10 ਰਾਣਾ – ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

11 ਮੂਲਚੰਦ – ਸਬ–ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

12 ਬਖ਼ਸ਼ੀ – ਏ. ਐਸ. ਆਈ., ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

13 ਰਾਜਵੀਰ ਸਿੰਘ – ਹੈਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ, ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਤੈਨਾਤ।

A Janata Dal leader and human rights activist giving juice to Mr. G S Babbar at the end of his fast at Boat Club

"ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਫ਼ਸਾਦ"

8 ਨਵੰਬਰ – ਅੱਜ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਦਭਾਵ ਦੀ ਅਪੀਲ ਲੈ ਕੇ ਜਲੂਸ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ ।

ਜਲੂਸ ਦੇ ਇੱਕ ਆਯੋਜਕ ਕੱਲ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਹਨ । ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਣ । ਆਯੋਜਕ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ – ਗਲਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮਿਠਾਈਆਂ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ ।

ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਜਲੂਸ ਕਢ ਰਹੇ ਹਨ ।

7 ਨਵੰਬਰ – ਮਿਠਾਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੰਡੀਆਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ, ਇਹ ਖਬਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਕੁੰਵਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ– 'ਏਕ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਅਭੀ ਆਤਾ ਹੋਗਾ ।"

ਉਹ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਆ ਗਿਆ । ਕੁੰਵਰ ਨੇ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕਰਾਈ । ਮੈਂ ਪੁੱਛਤਾਛ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਜਲਦੀ ਹੀ ਭੇਦ ਖੁੱਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲੋਂ ਇੰਝ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡੀ ।

ਇਹ ਐਸੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀ ਸਚਾਈ ਜਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਏ ਗਏ ।

31 ਅਕਤੂਬਰ–ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੈਨੂੰ "ਔਰਤ ਕਾ ਪਿਆਰ" ਨੌਟੰਕੀ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਲੈਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਖਬਰ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਤੇਮੂਰਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਲਾਕਾਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਇਸ ਲਈ ਰਿਹਰਸਲ ਲਈ ਚਲਾਂਗ, ਪਰ ਰਿਹਰਸਲ 4 (ਚਾਰ) ਤਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ । ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਿਆ ।

ਗਾਇਕ ਅਭਿਨੇਤਾ ਰਾਕੇਸ਼ ਵਰਮਾ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮਾਲਰੋਡ ਤੇ ਜੀਵਨ–ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਰੀਬ ਢਾਈ ਵਜੇ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਗਾਹਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਕੇ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਬੈਠਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਆਲੇ–ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਭੀੜ ਉਸਤੇ ਟਟ ਪਈ । ਅਧੇੜ ਸਿੱਖ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਦ

A group of widows at a rally for justice

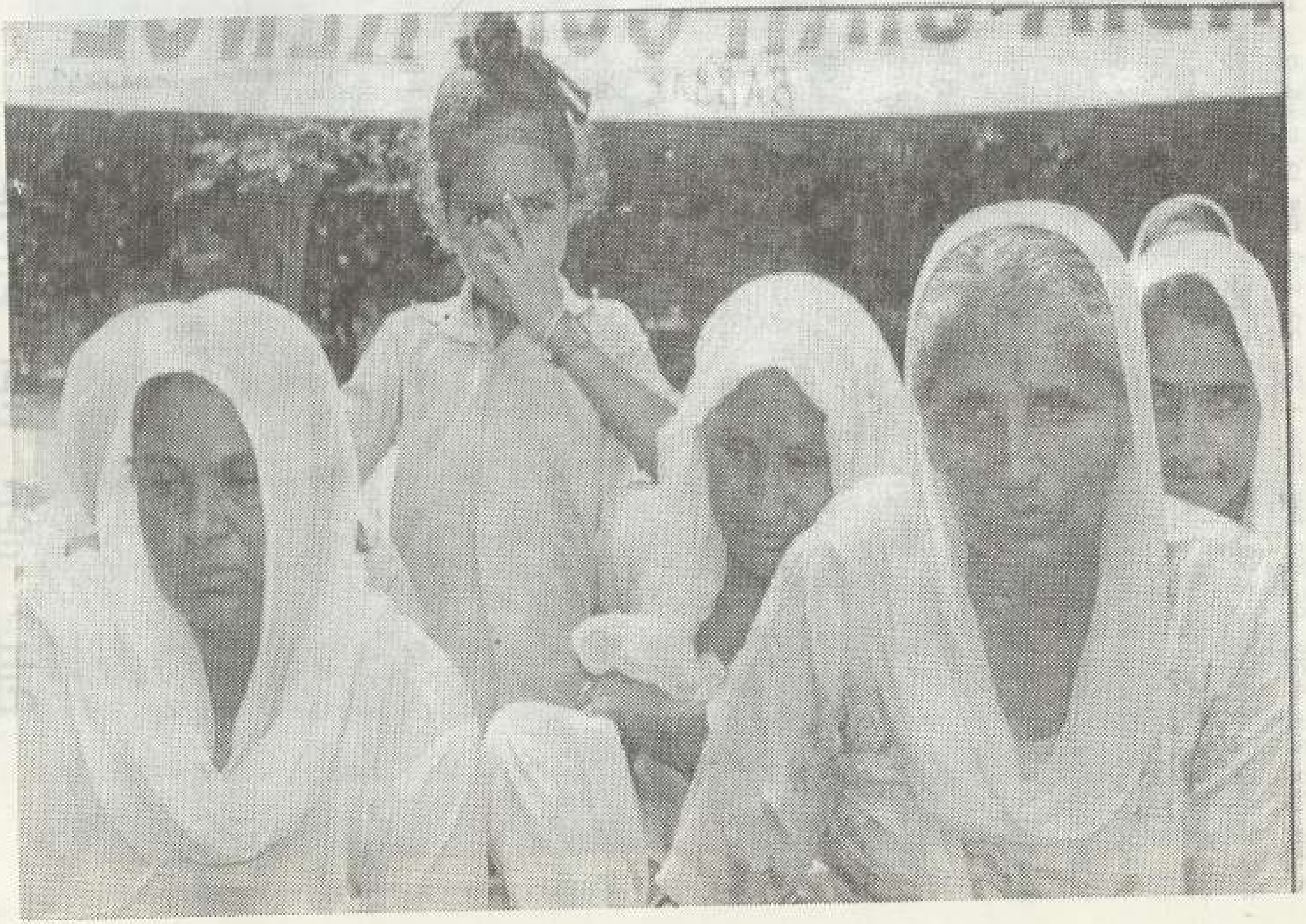

ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਖਾਮਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ । ਠੀਕ ਉਸੀ ਵਕਤ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਦਰੋਗਾ ਦੀ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਰੁੱਕੀ ਅਤੇ ਦਰੋਗਾ ਰਿਵਾਲਵਰ ਕਢਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਦੌੜਿਆ । ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਚਾਕੇ ਦਰੋਗਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ।

ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ । ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ । ਪਰ ਕਿਸੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਆ ਗਈ । ਸ਼ਾਇਦ ਓਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣ ।

ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਵਕਤ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਹਾਂ ਇੱਕ ਉੱਤੇਜਕ ਜਲੂਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸਵਾ ਸੌ, ਡੇਢ ਸੌ ਮੁੰਡਿਆਂ, ਲਫੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਜਲੂਸ ਅਤੇ ਨਾਰ੍ਹੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਰਾਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਨਵੰਬਰ- ਸਵੇਰੇ ਉਠਦੇ ਹੀ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ । ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੁਝ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਡਰਾਈਵਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ, ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ । ਬਾਕੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਹਨ-ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਦਮੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ । ਫਲਾਂ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਭੱਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ।

ਦਸ ਵਜੇ ਤੱਕ ਅਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਗਰਟਾਂ ਖਤਮ ਹਨ । ਸਨਸਨੀ ਭਰੇ ਠਹਿਰ ਗਏ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿਗਰੇਟਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ।

ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਭੀੜ ਨਜ਼ਰ ਆਂਦੀ ਹੈ, ਤਮਾਸ਼ਗੀਰਾਂ ਦੀ । ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਟੁੱਟੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਾਲੇ ਸਾਬਤ ਹਨ । ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਉਹ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਅਤੇ ਦੋ ਦਰੋਗੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ । ਦਰਵਾਜੇ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਬੱਸ ।

ਇਸੀ ਵਕਤ ਕੁੱਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਦੱਲ ਹੋਲੀ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਂਦਾ, ਕੱਛਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਦਬਾਏ ਭੱਜਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਖਰੀਦੇ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਸਿਪਾਹੀ ਉਤਸਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਚਬੂਤਰੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਡੰਡਾ ਹਿਲਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਡਾਂਟਦਾ ਹੈ-ਏ ਇਧਰ ਆ । ਰੱਖ । ਜੂਤਾ ਨੀਚੇ ਰੱਖ । ਤੇਰੀ—

ਮੁੰਡਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋ ਜੋੜੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੂਟ ਠੀਕ ਨਾਪ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਉਹ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੱਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟੇ ਬੂਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਪ ਦਾ ਜੋੜਾ ਲਭਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ ।

ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਇੱਧਰ ਭੀੜ ਘੱਟ ਹੈ । ਸਿਗਰੇਟ ਕਿਧਰੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੁਕਾਨ ਕੋਈ ਖੁਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਸਿਗਰੇਟ ਹੈ ਢਾਈ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ।

ਕੁੱਝ ਘੁਮਾਂਗੇ? ਵਿਜੈ ਦੇ ਇੱਥੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ।

ਗਲੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਮੋੜ ਦੇ ਸਨਾਟੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਖੇਡ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ

Justice R S Narula presenting an award to Mr. Gobind Mukhoty, a human rights activist

ਤਸਵੀਰ। ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਂਸ-ਬੱਲੀ ਇੱਕਠੇ ਕਰਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਫੁੱਟਪਾਥ ਤੇ ਇੱਕਠਾ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਲੋਕ ਲੋਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਫਾਟਕ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅੱਗ ਤੋਂ ਕਤਰਾ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਤੇਜ ਸੇਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਂਸ-ਬੱਲੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਗੋਦਾਮ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਸਨੂੰ ਆਂਢੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੋਦਾਮ ਬੱਚ ਜਾਏ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਆਸ-ਪੜੋਸ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਸੜ ਜਾਣ।

ਚਾਹ ਪੀਕੇ ਬਾਹਰ ਆਣ ਤੇ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਜਿਹੜੀ ਭੀੜ ਸੀ, ਉਸੀ ਗੋਦਾਮ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਵੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਆਈ। ਉਹ ਲੋਕ ਇਤਮੀਨਾਨ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਉਤਰ ਗਏ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਆਰੀ ਤੇ ਵਸੂਲਾ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਲੀਆਂ ਘਸੀਟਦਾ ਡਗਮਗਾਂਦਾ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਰੱਖੀ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੋਨੋਂ ਬੱਲੀਆਂ ਬੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅੱਧਜਲੀਆਂ ਬੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੜੇ ਲੋਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾੜਨ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਡੇਢ ਸੌ ਗੱਜ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਹਨ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਚੌਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਤਮੀਨਾਨ ਵਿਚ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਿਅਸਤ ਸਨ ਤੇ ਚਿੰਤਿਤ ਵੀ। ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲੋਕਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਅਸਫ਼ਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਲਗਭਗ ਦੋ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਥੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਉਸੀ ਵਕਤ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਦੂਰ ਭੀਖਣ ਅੱਗ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਗੁਮਟੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ।

ਇਹ ਅੱਗ ਬਾਦ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬੁੱਝੀ, ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਵੀ ਧੂੰਆਂ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ।

ਹੁਣ ਇੱਕ ਜੀਪ ਕਰਫ਼ਿਊ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘੀ। ਜੀਪ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਾਂਸ-ਬੱਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਉੱਥੋਂ ਲੁੱਟੇ ਛੋਟੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬਾਂਸ ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਭੱਜਦਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅੱਗ ਹੋਰ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਸੀ। ਪਰ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਾਰ ਦੁਕਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਗੈਰਾਜ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਅੱਗ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਮੁੰਡੇ ਬਲਦੀ ਕਾਰ ਦੀ ਡਿੱਕੀ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਸੀ।

'ਆਜ ਰਾਤ ਮੇਂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਕੀ ਦੁਕਾਨ ਜਲਾਏਂਗੇ।' ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਨਾਊਂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀ ਭਵਨ ਦਿਖਾਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਖੁਦ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਫ਼ੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਰੇ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਗੈਰਮਾਨਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ।

ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ "ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ" ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹਰ ਸਿੱਖ ਗੁਨਹਗਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੇ

A photographer's portfolio

Dayanita Singh

Everytime I walk through Tilak Vihar, I hang my head in shame. This completely manmade calamity five years ago where innocent little children watched their fathers butchered and mothers molested.

We created this world.

A Dayanita Singh : A tireless photographer, who has done a tremendous job of capturing the tragedy on camera

ਮਠਿਆਈ ਵੰਡੀ। ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਨ ਦੱਸਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਤੁਮਨੇ ਖ਼ੁਦ ਦੇਖਾ? ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

ਸਭੀ ਨੇ ਦੇਖਾ।

ਸਭੀ ਨਹੀਂ, ਤੁਮਨੇ ਖ਼ੁਦ ਦੇਖਾ?

ਨਹੀਂ, ਮਗਰ ਮੁਝੇ ਏਕ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਖਬਰ ਦੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਸਨੀਜ ਹੈ।–ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਉੱਚੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੂਰਵ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛਾ'ਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ – ਸਵੇਰੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਛੱਜੇ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ, ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਚੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫੌਜ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਕਰਫਿਊ ਹੈ, ਪਰ ਹਲਚਲ ਉਝ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਜਮਾ ਹਨ, ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੀ ਸੰਕੋਚ ਦੇ। ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅਫ਼ਸਰ ਰਿਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟੋਕਦਾ ਹੈ।

'ਹਮਾਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੋ ਤੋ ਨਹੀਂ ਲੁਟੇਂਗੇ' – ਮੰਡਲੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰੋਗਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਕੇ ਫਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਇਹ ਕਿੰਨਾਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸ਼ੋਕ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀ ਲਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਕੇ ਸਿਗਰੇਟ ਤੇ ਮੈਨਪੁਰੀ ਤੰਬਾਕੂ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨਪੁਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਵੱਡੀ ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੜਕੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਲੀ ਹੀ ਸੜੀਆਂ ਹਨ। ਸਾੜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਮਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਸੋਗ ਵਿਚ ਸਨ।

ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੜਕ ਤੇ ਮੇਲੇ ਵਰਗੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਇੱਟਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਟਰ ਕ੍ਰੇਨ ਨਾਲ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਗਣ ਮੁੜਿਆ–ਤੁੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਹੁਣ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰੋਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੀਅਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੱਕਡਾਵੇਲ, ਅੱਠ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਇੱਕ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਖਰੀਦਕੇ ਪੀ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਤੇ ਪੱਥਰਾਓ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਹਲਕੀ ਭਗਦੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹਾਂ।

ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਬਗੈਰ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਇੰਝ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਰਥ ਤੋਂ ਸਮਰਥ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਕਿਆ ਆਪਨੇ ਕਿਸੀ ਆਦਮੀ ਕੋ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਏ ਜਾਤੇ ਦੇਖਾ ਹੈ ?'

ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਇੱਕ ਹਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਢੇਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਹਰਕਤ, ਕੋਈ ਚਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਡਗਮਗਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਫੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਭੀੜ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਿੱਤਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਹੈ

राष्ट्रीय सहारा

अखिल भारतीय सिख कांफ्रेंस (अम्बर) की घोषणा

'84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा

ਅਤੇ ਉਸ ਖੂਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਚਿਥੜੇ ਨੂੰ ਇੱਕਲਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਗੁਬਾਰੇ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਪੈਟਰੋਲ ਹੈ। ਜੋਰ ਨਾਲ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਗੁਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਕੇ ਫੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਉਸ ਤੇ ਮਾਚਸ ਦੀ ਬਲਦੀ ਤੀਲੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੇ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਆਦਮੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਦੌੜਕੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਮੀਨ ਤੇ ਇੰਜ ਫਿਸਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਥੇ ਸੜਕ ਨਹੀਂ, ਗਿੱਲੀ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਹੋਵੇ।

ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਨ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਸਫਲ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੋਕਲ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਆਉਂਦੇ, ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਨ। ਉਹ ਸਹੀ ਖਬਰ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਸਾੜੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਨੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਭੀੜ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਇਹ ਕਸੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਭੀੜ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਗਈ, ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ।

ਸੋਕਲਿਪਤ ਗਲੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ–ਟੀ. ਵੀ. ਖੋਲੋ, ਟੀ. ਵੀ.।

ਗੁਆਂਢੀ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਦੁੱਧ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫਦੇਹ ਲਿਕਵਡ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋਕਾਕੁਲ ਆਦਮੀ ਕੈਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਸੋਕ ਦੀ ਇਹ ਸੀਮਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਭੀੜ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਉਹ ਭੀੜ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸ [illegible] ਜਸ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ?

ਰਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਹੈ। ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸੈਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਲੰਘੀ। ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ 6 ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਗਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਅਗਲੇ 6 ਘੰਟੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇਗੀ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਛੱਜਿਆਂ ਤੋਂ ਝਾਂਕਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਰਾਤ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੀਂਦ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਚਿੱਤਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਮਾਂ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ – ਜਾਗਦੇ ਰਹੋ।

ਇਹ 'ਜਾਗਤੇ ਰਹੋ' ਵੀ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕਾਕਾ ਦੇਵ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਅਜੀਬ ਐਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖੋ—ਅਨਾਊਂਸਰ ਕਾਕਾ ਦੇਵ ਬੱਸ ਸਟਾਪ, ਗੀਤਾਨਗਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਸ਼ਤਰ 'ਸਿੱਖੋਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ, ਤੁਰੰਤ ਵਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ।" ਅਨਾਊਂਸਰ ਗੀਤਾ ਨਗਰ, ਅਨਾਊਂਸਰ ਸਪੇਰਾ ਸੇ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਬਤਾਓ। ਅਨਾਊਂਸਰ ਨਈ ਬਸਤੀ ਸਭੀ ਨਾਗਰਿਕੋਂ ਕੋ ਛੱਤੋਂ ਪਰ ਈਂਟ, ਪੱਥਰ ਜਮਾ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਏ।'

ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਕਾ ਦੇਵ ਬੱਸ ਸਟਾਪ ਤੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਪੈਟਰੋਲ ਕਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜੋ ਇਹ ਐਨਾਊਂਸਮੈਂਟਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਜਿਲਾਧਿਕਾਰੀ ਬਰਜੇਂਦਰ ਯਾਦਵ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਬਰਜੇਂਦਰ ਜੀ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਦੇ

Families of victims demonstrating outside Parliament house.

ਵਕਤ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਦੰਗਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਿਆਨਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇਣ ਲਈ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਣੇਸ਼-ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੋਤਰੀਆਂ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਫੋਨ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ।

ਤਿੰਨ ਨਵੰਬਰ – ਅੱਜ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਗਸ਼ਤ ਤੱਕ ਲੋਕ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਫ਼ਲ ਗੇਂਦਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਅੱਜ ਚੌਥਾ ਦਿਨ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਰੁਕ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਲਈ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਤੇਜਿਤ ਹੈ। 'ਕਰੇ ਕੋਈ, ਭਰੇ ਕੋਈ। ਸਭਕੋ ਪੁਲਿਸ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਏ ਹੈ।" ਉਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਦਰਿੱਦਰ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੇ ਜੋ ਲੁੱਟਿਆ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੈ-"ਅਰੇ ਆਪ ਹੀ ਬਤਾਓ, ਜਿਸਕੇ ਘਰ ਮੇਂ ਖਾਨੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵੋ ਡੇਢ-ਡੇਢ ਸੌ ਕਾ ਜੂਤਾ ਪਹਿਨੇ ਘੂਮ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਘਰ ਮੇਂ ਬੱਤੀ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕਹੋ ਟੀ. ਵੀ., ਫਰਿਜ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਇਆ?"

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹੀ ਫਰਿਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਦਰੋਗਾ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇਗਾ।

ਉਹ ਦਸਦੀ ਹੈ-'ਜੋ ਲੂਟ ਕਰ ਲੇ ਗਏ ਹੈਂ ਔਨੇ-ਪੌਨੇ ਬੇਚ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਪਾਂਚ ਸੌ ਰੁਪਏ ਕਾ ਫ਼ਰਿਜ਼ ਲੋ, ਚਾਹੇ ਟੀ.ਵੀ।

ਦੋਪਹਿਰ ਤੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਮਨ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਇਤਨੀ ਜਲਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਇੱਕ ਰੋਚਕ ਖ਼ਬਰ ਹੈ-'ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿੱਕੀ।' ਮਗਰ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਰੋਚਕ ਖਬਰ ਇਹ ਕਿ ਛਾਉਣੀ ਰਾਹਤ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਕਟ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਮਰੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲੁੱਟ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੈ-ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ ਕਰੋੜ ਤੱਕ।

ਇੱਕ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਜਾੜ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹਲਚਲ ਹੈ। ਝਾਂਕਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਚਮਕਦਾਰ ਕੁੱਛ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੁੰਘੜੀ ਹੋਈ, ਅੱਧਮੈਲੀ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੋਮਗਾਰਡ ਵਾਲੇ ਥੱਲੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ ਦੂਜੇ ਫੁੱਟਪਾਥ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਖੁਰਾਕ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਅਤਿਰਿਪਤ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਦੀ ਹਲਚੱਲ ਤੋਂ ਵੀ।

Mr. Babbar accompanying the widows to former prime minister Rajiv Gandhi's residence

"ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ?"

ਖਾਣਾ ਬਨਾਣ, ਪੂੜੀਆਂ ਤਲਣ ਵਕਤ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤੜਕਾ ਲਗਾਉਣ ਵਕਤ, ਜੇ ਗਰਮ ਤੇਲ ਦੀ ਛਿੱਟ ਉੱਡ ਕੇ ਹੱਥ ਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਦਰਦ ਅਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਜਾਂ ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਦਰਦ ਨਾਲ ਛਟਪਟਾ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤੜਪ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਹੁੰ ਪਾਸੇ ਖੜੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਚੀਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਨੱਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੈਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ੇ ਲੈ ਰਹੀ ਹੋਵੇ–ਕੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇੱਕ ਸਭੇ ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਭੀੜ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਕੇ ਪਸ਼ੂ–ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰ ਬਾਬਰਾਨਾ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਕਿੱਧਰੇ ਅਤਾ–ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਖ਼ਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਇਤਨੀ ਬਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਕਿਥੇ ਛੁੱਪੀ ਪਈ ਸੀ, ਜੋ ਅਚਾਨਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ–ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੂਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਕੋਈ ਚੰਦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ, ਠੀਕ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੱਕ ਥੱਲੇ, ਐਸੀਆਂ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ? ਸਾਡੀ ਧਰਮ–ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਅਚਾਨਕ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਗਈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਣਾ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪਰਚਾਇਕ ਹੋਣਗੇ।

ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਖੂਨੀ ਕਾਂਡ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਚਰਿੱਤਰ। ਉਂਜ ਹਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਜਲਾਨ, ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੰਨੇ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਇੰਝ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ,

THE PIONEER

SATURDAY OCTOBER 10, 1992

S B Yadav/Pioneer

All India Sikh Conference (Babbar) activists protesting against the Government's delay in punishing those guilty for the 1984 riots at Boat Club on Friday

ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਇੰਕਾ ਨੇਤਾ ਤਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੱਤ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ, ਪੁਲਿਸ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭਗਤ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗਾ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਹੈ। 'ਦੰਗੇ' ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੈਚੁਸਤੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਵਰਗ ਭੀੜ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪਿੱਲ ਪਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਥੇ ਹਮਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਅਪਣੀ ਦੇਖਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਯੋਜਿਤ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਸੀ।

ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਦੰਗੇ' ਜਿਤਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਵੀ ਸਨ। ਇੰਕਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ' ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 'ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ' ਦਾ ਕੰਮ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਵੀ ਰਾਜਾਂ – ਆਸਾਮ, 'ਨਕਸਲੀ' ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ, ਉੱਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਕਿਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਹ ਕੰਮ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਜਾਂ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਸੀ। ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੀਆਂ ਗੁੰਡਾ-ਵਾਹਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈ ਲਿਆ।

ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਦ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਖੁੱਲਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮਾਂ ਕੱਟੜ ਤਤਾਂ, ਲੋਕਲ ਗੁੰਡਿਆਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਲ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਗਠਜੋੜ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਸਵਾਰਥਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲਕੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਾਣ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਕਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਭਾਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਭਾਜਪਾ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਦਿ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਤਥਾਕਥਿਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਜੰਮਕੇ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਣ ਅਤੇ ਵੋਟ ਬਟੋਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਸਸ਼ਤਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤਾਕਤ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਪਰਦਾਇਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਹੀ 'ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਸ਼ਕਤ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਅਤੇ ਦਬਾਣ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਣ, ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੇ ਜਨ-ਵਿਰੋਧੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਅਤੇ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਟੋਰਨ, ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੇਡ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਨਾਣ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਉਭਰ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਵੋਟ-ਬੈਂਕ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਉਤਨੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਖੁੱਲਕੇ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਿੰਨ

दैनिक जागरण

नई दिल्ली, शुक्रवार 1 नवम्बर 1996

[illegible]

न्याय न मिलने के खिलाफ प्रदर्शन

[illegible]

ਹੋਬਾਈ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜਨੂੰਨ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕ ਵੋਟ ਗਵਾਣਾ ਪਏ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਫ਼ਾਇਦੇ ਦਾ ਸੌਦਾ ਸੀ। ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਇਸ ਗਣਿਤ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲਕੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ (ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ, ਅਖ਼ਬਾਰ) ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਕੜ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਤਾਕਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਜਨਸੰਘ, ਵਿਰਾਟ ਹਿੰਦੂ ਸੰਮੇਲਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੰਗਠਨ ਜੋ ਕੰਮ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚੰਦ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਆਏ 'ਸੰਕਟ' ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਕਤਾਬੱਧ 'ਹਸਤਖੇਪ' ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸਬਕ' ਸਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਅਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਈ।

ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਾਏ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸਾ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕਿਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ ਨਿਵਾਣ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅੱਜ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਥੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੋਟ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੋਕਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਸਦੀ ਮੰਸ਼ਾ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਟਾ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਜਨੂੰਨ ਫੈਲਾਣ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਤਵਾਦ (ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ, ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਬਲ, ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ਼ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਦੋਨੋਂ ਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਾਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਹਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਨਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਹੋਏਗਾ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਵੋਟ ਨੀਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰੋ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਬਾਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਨ ਇੱਕ ਦੁਰਗਾ ਸਾਬਤ ਕਰੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਅਤੇ ਵੋਟ ਲੁੱਟ ਲਵੋ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਇਸੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੱਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿਸੀ 'ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੱਥ' ਵਿੱਚ ਲੱਭਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੰਡਾਣਾ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 1971 ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, 1973-74 ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ 1977 ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਕੇ, 1980 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ

2 METRO

My life under threat: Darshan Kaur

■ Riot widow who identified Bhagat lashes out at Delhi Police

EXPRESS NEWS SERVICE
NEW DELHI, MAY 22

"MY life is under threat. I cannot go out to work, nor can my children go to their schools," says Darshan Kaur who on December 15 identified the former Delhi Congress supremo H.K.L. Bhagat as the man who had instigated the mob into killing her husband in the 1984 riots.

Even as she made this statement, she broke down, stunning the mediapersons attending a press conference convened this afternoon by the All India Shiromani Akali Dal (Babbar).

"There is a lot of pressure on me. I have sought security for myself and my family members, but the police for some inexplicable reasons failed to accede to my request," she alleged, with tears welling in her eyes.

Kaur works in a dispensary at [illegible] New Delhi.

She has been living with her eldest 18-year-old. My third son, who is 13-year-old [illegible] even stopped walking there," she said.

1984 Sikh riots widow Darshan Kaur (on the left) and Gurcharan Singh Babbar addressing a press conference at the Press Club of India in the capital on Friday. Express photo by [illegible] Dey

The press conference was supposed to be addressed by [illegible] Kaur too, but as the organisers later informed the mediapersons, she couldn't make it as "she was unwell." Instead, she was represented by her cousin, Bhagwati.

Darshan Kaur blamed the Delhi Police and the Delhi Sikh Gurdwara Management Committee member Amar Singh Lubana.

"Despite repeated requests and a court order, the police has failed to provide me with the necessary security. Ever since the fateful day, I have been unable to go out. Unidentified people surround me and threaten me with dire consequences," she observed.

Despite persistent requests from the mediapersons, she, however, refused to say anything about the case or how she identified Bhagat in the court. "Jo kahna hai, adalat ko batayengi" (whatever I have to say in this regard, I will tell the court), she said.

In fact, from the outset, the organisers appeared reluctant to allow her to speak to the press.

It was their president, Gurcharan Singh Babbar, who set the ball rolling, but was soon forced by the journalists to allow Darshan Kaur to speak her mind.

She alleged that certain individuals, who had been associated with her till now, were now working hand in gloves with her "opponents," and one of them even had made her sign on certain unidentified documents, taking advantage of her lack of education.

In this context, she mentioned the name of the DSGMC member Lubana.

Demanding that security cover be provided immediately to Kaur and her family, Babbar later lashed out at the Delhi Police for its discriminatory attitude.

"If Bhagat, the main accused in the 1984 riots case, can be provided with black cat security cover, why cannot it provide security to the main witness against him ?" he wondered.

He alleged that pressure was being exerted on complainants and witnesses. There is a move to [illegible] them to withdraw cases and not to depose in the courts.

ਅਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦ ਖਿਲਾਫ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਅੰਦੋਲਨ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਵੋਟਰ ਲਿਸਟਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਲਗਾਓਵਾਦੀ, ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਆਂਧਰਾ ਵਿੱਚ ਤੇਲਗੂ ਦੇਸ਼ਮ ਦੇ ਬਣਨ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਫ਼ਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ' ਦੇ ਸਰਗਨਾ' ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ, ਅਲਗਾਓਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਗਰਵਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਗਈ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਇਸ ਵਾਰੀ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਟਕੇ ਸੀਮਾਂਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਸੰਕਟ ਦਸਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਵਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀ ਦਸ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਰਾ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਿੰਦੀ-ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ 'ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤਾਕਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗੋਲਬੰਦ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵੋਟ ਇੱਕਠੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣ ਦੀ ਖੇਡ ਰੱਚੀ।

"ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਜਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਤਲਬ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਹੈਸਿਅਤ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮਤ ਤੋਂ ਜਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਬਹੁਮਤ ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਵਕਤ ਮਿਲਿਆ, ਨਾ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਕਤ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਜਿਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਵੱਡਾ ਜਬਰਦਸਤ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵੋਟ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਘੱਟਿਆ-ਪਿੱਟਿਆ ਨਾਰਾ ਲਗਾਂਦੀ ਹੋਈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਕਿੰਨਾ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ 'ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ' ਹਨ (ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ' ਹਨ)-ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਈ

(Left) Relatives of the 1984 riot victims break down at a ceremony to mark the anniversary of the carnage that began this day six years ago and (right) the Prime Minister, Mr V.P. Singh, paying homage to the Guru Granth Sahib at the ceremony in Tilak Vihar, in Delhi on Friday. —TOI photo by S.K. Chadha.

ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਦੇ ਬਾਬਰਾਨਾ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਪਰਦ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਮੌਨ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕਾ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾਗਰਿਕ ਥੋੜਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਦਸੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਐਸੀ ਹੀ ਪਸ਼ੂਵਿਰਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਸਾਨੂੰ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਕਿਸ ਲਈ ? ਨਹਿਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ ? ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾਕੇ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਦੇਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ, ਅਸੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਬਚਾਵਾਂਗੇ ? ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਸੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਡੋਲੇ . ਉਹ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ' ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਲ੍ਹ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਭੁੱਲ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਇਹ ਤਥਾਕਥਿਤ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ' ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏਗੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ (ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਅੱਜ ਵੀ ਗਰੀਬੀ, ਕੁਰਪਸ਼ਨ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਿਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਥਾਕਥਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ 'ਅਖੰਡਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੀ ਤੱਬਕੇ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪਾਗਲਪਨ ਹੀ ਦਰਅਸਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੋੜਣ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ 'ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਂਦਾ ਜਾਏਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ, ਛਟਪਟਾਹਟ ਅਤੇ ਅਲਗਾਓਵਾਦ ਵੱਧਦਾ ਜਾਏ ਗਾ। ਆਖਿਰ ਸ਼੍ਰੇਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ, ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਜਲਾਣਾ, ਫਿਰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਆਇਕ ਆਯੋਗ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾਣਾ, ਕੀ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਂਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ। 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਟਾਈਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਰੀਲਾਲ ਜੈਨ ਨੇ ਫਰੰਟ ਪੇਜ ਤੇ ਭੜਕਾਣ ਵਾਲਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੈਸੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ (ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ) ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਧਰਣ।

Former union minister Maneka Gandhi, Lt Gen J S Arora and Justice R S Narula at a meeting with the widows

ਇਹ ਸੰਪਾਦਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੀ ਸੀ, ਨਵਭਾਰਤ ਟਾਈਮਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਜੇਂਦਰ ਮਾਥੁਰ ਅਤੇ ਜਨਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਐਸੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦੇ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ–(੧) ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਕੱਟੜਤਾ, ਵੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਧਰੋਹ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, (੨) ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਉਗਰਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, (੩) ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ (ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, (੪) ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ (ਜਾਂ ਨਿਰਸੰਸਤਾ) ਤੋਂ ਦਮਨ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਅਤੇ (੫) ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਕਲਪਨਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਪਰਾਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੋ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਵੀ ਵੈਰ ਅਤੇ ਕੁੰਠਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ–ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ ਪਨਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ–ਪੈਸਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿੱਚ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਵਕਤ–ਵਕਤ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੀ ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ–ਹੌਲੀ ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਆਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂ ਬਦਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਰਾਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜਦ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਅੰਕੁਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੁੱਟਪਾਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਖਾਂਦੇ–ਪੀਂਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਲੁੱਟ ਦੇ ਸਾਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਵਧਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੁੱਕੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲ ਗੁਵਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਉਪਲੱਬਧੀ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਜਰਮਨੀ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਾਬਰਾਨਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬਾਬਰਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸਨੂੰ ਚੁਕਾਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ੧੯੩੪–੪੪ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਤੋਂ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਉਭਰ ਸਕਿਆ ਹੈ।

हिन्दुस्तान

८४ के दंगों की जांच रिपोर्ट के विरुद्ध प्रदर्शन

नवभारत टाइम्स

"ਨਵੰਬਰ 84 ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਚੱਕਰਵਿਯੂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਣਧਾਰ – ਰਾਓ"

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰਨ ਬਾਦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿਚ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਙ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ? ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਯੂ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

'31 ਅਕਤੂਬਰ' 1984 ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪੱਦ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਨੇਤਾ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੂੰ '31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਦੀ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ' ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰ ਵਲੋਂ ਫੋਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਹਨ।

31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੰਗੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ।

1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂਸਦ ਵਲੋਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ।

1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਫੌਰਨ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੱਸੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਰਫ਼ਿਊ ਲਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਦੇ ਬਾਦ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਬਾਰ–ਬਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਲੇਕਿਨ ਕੋਈ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਜਿਸਦਾ ਰਿਜ਼ਲਟ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿੱਚ–ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਜਾਂ ਰੇਲਵੇ–ਲਾਈਨਾਂ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ 1984, ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ (ਲਗਾਤਾਰ) ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ ਨਵੰਬਰ '84' ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ–ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ?

ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਨਵੰਬਰ 1984 ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਚੱਕਰਵਿਯੂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਣਧਾਰ ਸੀ?

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹਤਿਆਵਾਂ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਹ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਇੰਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਥੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਦਾ ਮੁਨੀਰਕਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਜਾਂ ਪੂਰਵ ਦੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁੱਝ ਤਾਕਤਵਰ ਸੰਗਠਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੈਨਾਤ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਿਸੀ ਖੋਜਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਸਹੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਇੰਕਾ ਸ਼ਾਸਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਟਾ ਪਾਊਡਰ ਸੁਟਣਾ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਟਾਇਰ ਪਾਉਣਾ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਡੀਜ਼ਲ, ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਸਾੜਿਆ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ, ਘਰਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਤੇ ਜਲਾਣਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫ਼ੈਲਾਣਾ, ਜਿਵੇਂ :–

(1) ਸਿੱਖ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸੀ।

(2) ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਈਆਂ ਹਨ।

वीर अर्जुन

प्रताप समूह का प्रकाशन

बब्बर दिल्ली पुलिस की नजर में आतंकवादी ?

(ੲ) ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬਹਿਕੇ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਤੇ ਐਸੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਜਮਾਂ ਉਗਰ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ 'ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ' ਵਰਗੇ ਉਤੇਜਿਤ ਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤਾ।

ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਲੋਕਲ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਦਸੇਗਾ, ਤਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਦੁਕਾਨ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਾਣੇ-ਪਹਿਚਾਨੇ ਇੰਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁੱਜਰ, ਜਾਟ, ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਇੰਕਾ ਸਮਰਥਕ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆਰੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਣ ਲਈ ਡੀ. ਟੀ. ਸੀ. ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ 'ਡੀ. ਟੀ. ਸੀ.' ਨੇ ਕਿਉਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ?

ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੇਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਯੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਕੀ ਰਖੈਲ ਹੈ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾ, ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਨਵੰਬਰ '੮੪' ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ-ਸੈਕਟਰੀ ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਜੋ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ੩ ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਸੈਕਟਰੀ ਸਨ, ਕੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ?

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਕੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗਾ ਕਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਨਾਮ ਸੀ? ਨਵੰਬਰ '੮੪' ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਜੀ. ਗਵੱਈ, ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੀ. ਜੀ. ਗਵੱਈ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ।

THE HINDUSTAN TIMES

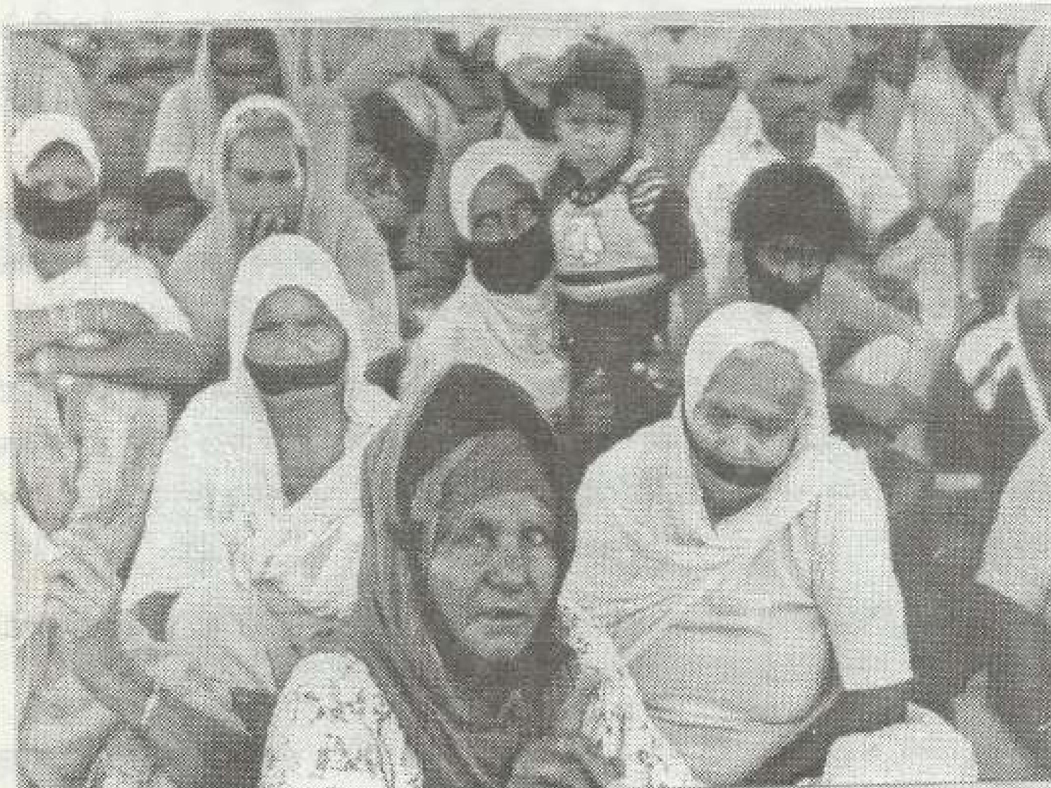

Riot widows hold rally

[illegible]

"ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ"

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਉਤਰਦੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋ ਹੋ ਗਈ, ਔਰ ਆਪ ਅਬ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਜਾਓ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਰਾਜੋਂ ਮੇਂ ਜਾਕਰ ਸ਼ੋਕ ਮਨਾਓ।

ਫਿਰ ਇਸੀ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ-ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੋਟ ਕਲੱਬ ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਬ ਭੀ ਕੋਈ ਬੜਾ ਪੇੜ ਗਿਰਤਾ ਹੈ, ਤੋ ਧਰਤੀ ਤੋ ਹਿਲਤੀ ਹੀ ਹੈ।" ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਅਗਰ ਹਮਨੇ ਦੰਗੋਂ ਕੀ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਈ ਤੋ ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਗਾ।"

ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਊ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ, ਭਜਨ ਲਾਲ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਵਰਗੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਭਜਨਲਾਲ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ, ਟਰੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਏ, ਭਾਲੇ, ਆਰਮੀ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਪਾਊਡਰ ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਲਈ, ਪੈਟਰੋਲ, ਤੇਲ, ਟਾਇਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਕੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ, ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀ ਬਸਤੀਆਂ, ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟੈਂਪੂ, ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ, ਜਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਇਆ।

ਇਹ ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁੱਪ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਆਰਡਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ 'ਹਾਲਾਤ ਪੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖੇਂ ਔਰ ਲੋਗੋਂ ਕੀ ਭੀੜ ਪਰ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰੇਂ।

ਖੁਦ ਹੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਖੁਦ ਹੀ ਦੰਗੇ ਰੋਕ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਬਨਣ ਲੱਗੇ।

"ਦੇਖੋ ਸਾਹਬ—।

ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕੀ ਮੌਤ ਕੇ ਬਾਦ ਦੇਸ਼ ਟੂਟਨੇ ਵਾਲਾ ਥਾ, ਹਮ ਬਹਾਦੁਰੋਂ ਨੇ ਦੰਗੋਂ ਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਔਰ ਦੇਸ਼ ਕੋ ਟੂਟਨੇ ਸੇ ਬਚਾ ਲੀਆ।"

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

اندرا گاندھی کے قتل کے بعد دلی فسادات کی انکوائری نے ہوش اڑا دیے

سابق کانگریسی ایم پی پر مقدمہ

سجن کمار

ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਵਕਤ ਸਾਹਸ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨਾਂ ਨੇ ਜਬਰਦਸਤ ਹਿੰਸਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੁਆਂਢੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ।

ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਖਿਚੜੀਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਖੜੀ ਹਮਲਾਵਰੀ ਭੀੜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਾਪਤਾ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਿਆ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦਪੁਰ, ਜੀ. ਟੀ. ਕਰਨਾਲ ਰੋਡ, ਮੁਨਿਰਕਾ ਪਿੰਡ, ਅਤੇ ਮੁਨੀਰਕਾ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਮਯੂਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੀਹ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਪੂਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਈਆਂ।

ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜਿਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਕਈ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੋਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 30 ਮਦਦ ਕੈਂਪ ਸੀ (ਕੈਂਪ-ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤ) ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

1 ਮਾਡਲ ਸਕੂਲ ਨੰ : 1 ਅਤੇ 2 ਲੁਡਲੋ ਕੈਸਲ, ਅਲੀਪੁਰ ਰੋਡ।

2 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਮਾਧਅਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਯ (ਸ਼ਾਮਲਾਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ) ਸ਼ਾਹਦਰਾ।

3 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ ਫਰਸ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ।

4 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ।

5 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਰਾਧੂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ, ਸ਼ੱਕਰਪੁਰ।

6 ਭਾਈ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ 'ਏ' ਬਲਾਕ, ਜਨਕਪੁਰੀ

7 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਮਾਧਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਸ਼ਕੂਰਪੁਰ, ਰਾਣੀ ਬਾਗ

THE HINDUSTAN TIMES

Riot-hit kids' memo to President

[illegible]

NEW DELHI, Nov. [illegible] [illegible]

A deputation of five children was [illegible] Rashtrapati Bhavan where they presented a memorandum [illegible]

The children's march was organised by the All India Sikh Conference [illegible]

8 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਮਾਧਮਿਕ ਕੰਨਿਆ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਸ਼ਕੂਰਪੁਰ

9 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ

10 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ, ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ

11 ਬਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

12 ਨਾਨਕਸਰ ਆਸ਼ਰਮ

13 ਦੁਰਗਾਪੁਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

14 ਜਯੋਤੀ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

15 ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਮਹਿਰੋਲੀ

16 ਤੇਲੀਵਾੜਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

17 ਹਰੀਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

18 ਫਤਿਹ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

19 ਏਅਰਫੋਰਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਸੁਬਰੋਤੋ ਪਾਰਕ

20 ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਦਿੱਲੀ ਕੈਂਟ

21 ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਜੰਗਪੁਰਾ ਐਕਸਟੇਂਸ਼ਨ

22 ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਪਾਰਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

23 ਪਿਸ਼ੌਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਤਿਲਕਨਗਰ

24 ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ

25 ਔਪਨ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਕੈਂਪ

26 ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਇਲਾਕਾ, ਪਟਪੜਗੰਜ

27 ਹੰਸਰਾਜ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲ ਕੈਂਪ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ

28 ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ 13 ਬਲਾਕ

29 ਸ਼ੰਭੂਦਿਆਲ ਕਾਲਜ, ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ

30 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਗੁੜਗਾਂਵਾਂ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਦਦਗਾਰ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਲਖ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਸ਼ਰਨ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 5000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਆਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2,733 ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਪਤਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਮਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ।

TIMES OF INDIA

ਨਵੰਬਰ '੮੪' ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਣੀਆਂ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

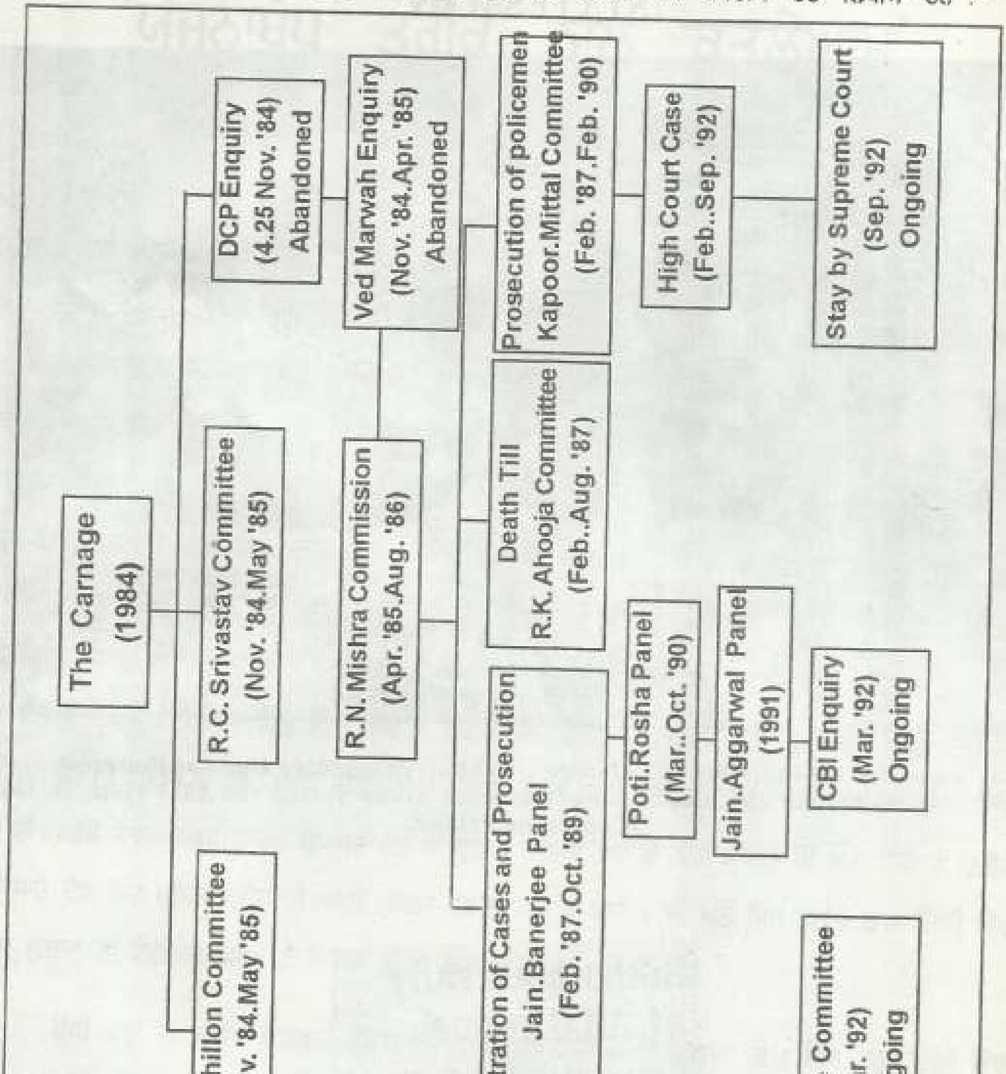

ਹਰ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ, ਲੇਕਿਨ—।

STATESMAN

Activists of the All-India Sikh Conference (Babbar) demanding that the Congress oust those responsible for the bloodshed of innocent Sikhs during the 1984 riots, in the Capital on Friday.

Sikhs plan rally at AICC venue

NEW DELHI, June 8—The All India Sikh Conference has decided to stage a demonstration at the venue of the AICC session to protest against the inclusion of leaders who have criminal cases against them from participating in the session.

The AISC general secretary Gurcharan Singh Babbar said that his organisation would appeal to the session to remove Mr H. K. L. Bhagat from the chairmanship of the reception committee of the AICC session.

'ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ'

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਤਲ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਲੋਕ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਭਾਲੇ, ਬਰਛਿਆਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲਿਆ, ਲੋਕ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਕੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਬੰਬ ਚਲਾਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਤਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ ਜਾਂ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਵਕਤ ਜੱਦੋਂ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸੀ। ਇਹ ਕਤਲ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹੋਏ ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਕਤ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ, ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਬੋਕਾਰੋ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੀ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਲਾਨ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਚੰਗੀ ਕੰਪਨੀ (ਪਾਰਟੀ) ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਪੁਲਿਸ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਪਣੇ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰਾਂ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾਣ ਜਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਜਿੰਦਾ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ, ਤੇਲ ਪਾਕੇ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਟਾਇਰ ਪਾਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

Mr. Chandershaker with Mr. G S Babbar

ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਲੁੱਟਖਾਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਾਊਡਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਊਡਰ, ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਕੈਮੀਕਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ । ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ 24 ਘੰਟੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰੱਖਕੇ ਅਤੇ ਉਸਤੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਣਾ ਕਿ "ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ", "ਖ਼ੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ", ਇਹ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਵੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਟਾਈਮ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਰੁੱਕ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦਾ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਬੁਲੇਟਿਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ 'ਭਾਈ ਅਬ ਤੋ ਬਸ ਕਰੋ, ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ' । ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਹੁਣ ਬੱਸ ਕਰੋ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ।

ਉਸ ਵਕਤ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲਏ ਗਏ । ਇੰਝ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ, ਗਲੀ-ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ-ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਨਾਰੇ ਲਗਵਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਕਾਂਗਰਸ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ-ਭਾਈ-ਭਾਈ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਨਣ ਦੇ ਵਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਸਹੀ ਮਾਇਨੇ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ 1984 ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ, ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਕੌਮ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਾਨ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਜੜੋਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ ।

THE HINDU

LONG WAY TO AMRITSAR: Victims of the 1984 riots beginning their march to Punjab from Delhi in protest.

Riot victims marching to Punjab

From Our Staff Reporter

NEW DELHI, March 27.

Having lost all faith in the authorities here, hundreds of 1984 riot victims residing in Rohini in north Delhi today packed their baggage, locked their homes and left for Punjab on foot.

It was a sight on the Grand Trunk Road this evening with hundreds of men and women, old and young, shouting 'Bole Sonehal, Sat Sri Akal' while walking towards the Haryana border. They vowed to [illegible] to get their demands accepted by the Punjab Government.

"The Delhi Administration has failed us. The authorities here are not interested in giving us our money," they complained.

All these residents were mobilised by their leaders, Mr. Atma Singh and Mr. Gurcharan Singh Babbar. And their [illegible]. The plan is to reach Amritsar within [illegible] of the number of days it takes and submit a memorandum to the Shiromani Committee there, urging them to press the Government to redress their problems.

The 1984 riot victims who were staying in Tilak Vihar camps were shifted to Rohini in August last year as part of Delhi Administration's rehabilitation scheme. The administration also sanctioned Rs. 20,000 to each family for building their homes on a [illegible] plot, but it failed to give them the total sum.

Appalling: The living conditions are indeed appalling. With no roofs above their four-walled structures to bear the brunt of fluctuating weather [illegible]. Diseases are rampant, and the residents [illegible]

'ਸਬੂਤ ਮਿਟਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ'

ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਨਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਨ, ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਖਸ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਹਜਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਤਰੇਤੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਲਗਭਗ ਹਜਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਵਾਪਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਆਦਮੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਲਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਘਟਦੇ-ਘਟਦੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ 100 ਸਾਲ ਦਾ ਸੁਨਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘਟ ਲੋਕ 80 ਤੇ 90 ਸਾਲ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਇਹ ਸਰਵੇਖਣ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਇੰਝ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਜਦ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਗ਼ਮ, ਵਿਛੋੜਾ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ, ਜ਼ਖਮ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਬੋਝ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਜਿੰਦਾ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ 1900 ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਖਟਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਸਤਕ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਮ, ਦੁਖ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਕਦੀ ਨਾ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਥਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਮ ਨਾਲ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦਿੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਲਗਭਗ 117 ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਬਿਮਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਗ਼ਮ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਿਛੜਣ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਐਸੀ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਕਲਮਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਕਲਮਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਕੇ ਲਗਭਗ 55 ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੇ ਆਤਮਦਾਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ, '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਰਖੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਹਨ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ, ਗ਼ਮ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉਮਰ 50 ਦੀ ਔਸਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰੇ ਸਬੂਤ ਮਿਟ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਬਚਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗ਼ਮ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਜੁਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

Nov. 84 victims demonstrating outside Parliament house.

"ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ"

ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਸਰਕਾਰ ਕਤਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਬੇਕਸੂਰ ਕਤਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਤਲ ਸਮਝ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਲੇਕਿਨ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ 3 ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੱਤਿਆਰੇ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ । ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ । ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਈ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬੈਠੇ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਅਵਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੱਜ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ । ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਸੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮਿਸ਼ਰਾ

INDIAN EXPRESS

AISC-B calls for removal of Congmen involved in riot

All India Sikh Conference (B) demonstrators on Friday urging AICC to remove Congmen from leadership who were involved in '84 riot. *Express photo*

EXPRESS NEWS SERVICE

NEW DELHI – Members of the All India Sikh Conference (Babbar) on Friday demonstrated near the venue of the AICC meeting, demanding the immediate removal of three senior city Congress leaders for their alleged role in the anti-Sikh riots of November, 1984 in the Capital.

The protesters, who set out from Gurdwara Bangla Sahib in the direction of Talkatora Stadium, were stopped by police near Pandit Pant Marg.

AISC (B) general secretary Gurcharan Singh Babbar claimed that police had earlier detained several other protesters at Janakpuri and Tilak Nagar police stations when these people tried to head for Gurdwara Bangla Sahib.

After they were prevented from moving towards Talkatora Stadium, the protesters decided to squat on the road.

Leaders then took turns to address what became an impromptu rally. Babbar claimed that their posters were forcibly taken away by police.

AISC (B) chairman [illegible] Singh later condemned the police action. "All this has happened on the directives of the Congress leadership, making a mockery of democracy," he alleged.

ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਇੱਕਲੇ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸੀ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ । ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੀੜਤ ਕੀ ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਿਸਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਭ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀਆਂ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਸੇ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ ਦਾਖਲ ਕੀਤੇ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ । ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਹਨ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਵਗੈਰਾ-ਵਗੈਰਾ । ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ ਕਿਉਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ? ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ? ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ ?

ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਵੰਬਰ '1984' ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਆਰੋਪ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਵੀ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਇਸਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ ਦਾਖਲ ਕਰਾਏ । ਬੜੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ (ਛੱਡਿਆ) ਜਾਵੇ । ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ 3 ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ '1984' ਵਿੱਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਆਂਕੜੇ ਦਿੱਤੇ । ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤਾਂ, ਕਿਸੀ ਨੇ ਤਾਂ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਕੋਈ ਤਾਂ ਕਾਤਲ ਸੀ । ਇੰਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੱਤਿਆਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਸੀ ? ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਲੋਕ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਹੀ ਸੀ । ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਆ । ਲੇਕਿਨ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ । ਉਲਟਾ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ?

News

INDIAN EXPRESS NEW DELHI 3

(Left) The haunted houses of Trilokpuri today. (Right) An old woman at the rally by riot victims outside the Supreme Court on Monday. *Express photo by Ravi Batra.*

A decade after riots, Trilokpuri Block 32 today

EXPRESS NEWS SERVICE

[illegible]

Riot victims demand justice

[illegible]

'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ'

ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਈ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਨਵੰਬਰ '84' ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ । ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ । ਹੁਣ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਜ਼ਾ ਦੇਗਾ ਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰੇਗਾ । ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਰਥਕ ਰਾਜਨੇਤਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ "ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇਂ ਔਰ ਨਵੰਬਰ '84' ਕਤਲੇਆਮ ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਕੋ ਸਮਾਪਤ ਕਰੇਂ । ਹਮ ਆਪਸੇ ਮਦਦ ਲੇਨੇ ਆਏ ਹੈਂ ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ "ਹਮੇਂ ਆਪਸੇ ਯਹੀ ਉਮੀਦ ਥੀ ਕਿ ਆਪ ਹਮੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗੇ ।"

ਇਸ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਅਬ ਆਪ ਯੇਹ ਬਤਾਏਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੂੰ । ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਬੜੇ ਮਾਸੂਮ ਬਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ "ਬੱਬਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਨੇ ਨਵੰਬਰ '84' ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਪਰ ਬਹੁਤ ਕਾਮ ਕੀਆ ਹੈ । ਸਿਰਫ ਕਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਨੇ ਤੋ ਅਪਨੇ ਜੀਵਨ ਕੇ ਬੇਹਦ ਕੀਮਤੀ ਸਾਲ ਲਗਾਏ ਹੈਂ । ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਬ ਇਸ ਦੁਖਦ ਪਹਿਲੂ ਕੋ ਬੀਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹੈਂ ਔਰ ਅੱਬ ਆਪ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਈਏ । ਜਿਸਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾ ਮਾਹੌਲ ਅਛਾ ਬਨੇਗਾ ।

THE HINDUSTAN TIMES

Rally for fair deal to riot victims

Hindustan Times Correspondent

NEW DELHI, March 27 — Hundreds of members of the All India Sikh Conference (Babbar) courted arrest this afternoon at the Boat Club to protest against the negligence meted out to families of the 1984 October riot.

The demonstrators, including women and children, were bundled off in three DTC buses by the police and taken to Tilak Marg police station. Women, including some widows of the riot victims, and children were chanting anti-Government slogans and demanding immediate removal of Mr H. K. L. Bhagat, Mr Sajjan Kumar and Mr Jagdish Tytler.

Earlier, Delhi Pradesh BJP leader Madan Lal Khurana, Mr Harbans Singh, president of AICC (J), Mr Jawahar Singh, Giani Harjit Singh and Mr Gurcharan Singh Babbar addressed the demonstrators and assured their support. Resolutions demanding early settlements of the victim families who are presently in Tilak Vihar, free boarding arrangements for these families, free flats for widows and old pa-

People affected by the 1984 riots holding a rally at the Boat Club in New Delhi on Monday. — HT photo by Jeetendra Sharma

ਯੇਹ ਕਾਮ ਆਪ ਬਾਖੂਬੀ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੈਂ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਗਲ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿਓਗੇ। ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਬਿਨਾਂ ਆਪਕਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸੁਨੇ ਹਮ ਯਹਾਂ ਸੇ ਕੈਸੇ ਜਾ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ, "ਹਮ ਨਵੰਬਰ '84' ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਤੇ ਹੈਂ" ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਪਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਭਾਈ ਮੇਰੀ ਬਾਤ ਤੋ ਪੂਰੀ ਸੁਣੋਂ' ਤਾਂ ਉਹ ਇਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਬਾਕੀ ਸਭ ਬਾਤੇਂ ਆਪਕੀ ਮਾਨ ਲੀ ਜਾਏਗੀ।'

'ਮਿਸਟਰ ਬੱਬਰ ਆਪ ਸਿਰਫ਼ 'ਨਵੰਬਰ '84' ਕਤਲੇਆਮ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਪਰ ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇਂ।' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣ ਲਓ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅੱਛਾ ਠੀਕ ਹੈ ਆਪ ਕਹੋ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਹਮ ਤੋ ਨਵੰਬਰ '84' ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਪਰ ਆਪ ਭੀ ਤੋ ਭੂਲੇ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ-ਹਾਂ ਹਮ ਭੀ ਭੂਲ ਜਾਤੇ ਹੈਂ।" ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਠੀਕ ਹੈ, ਆਪ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਈਏ, ਆਪ ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਪਰ, ਜਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਹੱਤਿਆ ਹੂਈ ਥੀ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਈਏ, ਆਪ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੇ ਹਤਿਆਰੋਂ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਈਏ, ਜੇਲੋਂ ਮੇਂ ਬੰਦ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੇ ਹਤਿਆਰੋਂ ਕੋ ਛੋੜ ਦੋ, ਆਪ ਰਾਮ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਔਰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਈਏ।'

ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਬੋਲੇ ਕਿ "ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ।" ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਆਪ ਮੁਝੇ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਕਿ 'ਨਵੰਬਰ 84' ਕੋ ਕਿਤਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਹੈਂ ਔਰ ਯੇ ਮੁੱਦਾ ਪੁਰਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੋ ਰਾਮ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਔਰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਕਾ ਮੁੱਦਾ ਤੋ 1947 ਸੇ ਹੈ ਔਰ ਆਪ 1947 ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਭੂਲ ਸਕਤੇ ਤੋ ਹਮੇਂ ਆਪ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਕਿ ਨਵੰਬਰ '84' ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਓ। ਆਪ ਏਕ ਮੰਦਰ ਔਰ ਮਸਜਿਦ ਕੇ ਮਸਲੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਭੂਲ ਸਕਤੇ ਹੋ ਔਰ ਆਪ ਹਮੇਂ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਕਿ ਪਾਂਚ ਸੌ ਗੁਰਦਵਾਰੋਂ ਕੋ ਭੂਲ ਜਾਓ।' ਮੇਰਾ ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਨਹੀਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ।"

Mr. V.P. Singh with G S Babbar

'ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਚੀਰਫ਼ਾੜ'

31 ਅਕਤੂਬਰ 1984, ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬਾਦ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਦੰਗੇ ਹੋਏ । ਇਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ 17 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪੀਪਲਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਰਾਈਟਸ (ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ.) ਅਤੇ ਪੀਪਲਸ ਯੂਨੀਅਨ ਫ਼ਾਰ ਸਿਵਿਲ ਲਿਬਰਟੀਜ਼ (ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ.) ਨੇ "ਦੋਸ਼ੀ ਕੌਣ"? ਨਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪੀ । ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਮਾਰਕਾਟ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ । ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਟੀਜਨਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਸਿਟੀਜਨਸ ਫ਼ਾਰ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਗੈਰਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਛਾਣਬੀਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪਬਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ । ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਬਾਵ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਬੋਕਾਰੋ ਦੇ ਮਾਰਕਾਟ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ । ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜੱਜ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਜੋ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਜੱਜ ਹਨ । ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 23 ਫ਼ਰਵਰੀ 1987 ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ।

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਹੜਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ । ਉਸਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਜਨਵਾਦੀ ਤਬਕਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ । ਇਸਦੀ ਪਹਿਲ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਕੀਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚ ਲਈ ਜਨਹਿੱਤ ਰਿੱਟ ਫਾਈਲ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਨਾਮੰਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਰਮਾ ਗਰਮੀ ਵੱਧੀ । ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਆਖਰਕਾਰ 26 ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਨੂੰ ਧਾਰਾ 3, ਕਮਿਸ਼ਨਜ਼ ਇਨਕਵਾਇਰੀ ਐਕਟ, 1952 ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ । ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਹੂਮ ਨੇਤਾ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਨਪੁਰ

Nov. '84 widows storm Delhi High Court

THE HINDU

From Our Staff Reporter
NEW DELHI, Nov. 15.

Angered over a U-turn made by the November 1984 anti-Sikh riot widow Satwant Bai, some [illegible] riot widows got together today and laid siege to the Delhi High Court to press for immediate hearing of their petitions and bringing the accused to book.

The siege was broken late tonight when the Registrar of the High Court, Mr. M. A. Khan, appeared before the widows and agreed to take up their cases on Monday morning. In their petition, the widows have demanded that the enquiry committee report on the riots be made public, cases which have not been registered so far be registered, and [illegible] of widows whose houses had been looted be [illegible].

They have also called for institution of a CBI enquiry to investigate why Satwant Bai — who had earlier accused the former Union Minister, Mr. H. K. L. Bhagat, of instigating the mob which killed her husband during the November '84 riots — changed her statement.

The widows dispersed around 10.30 p.m., nearly 13 hours after they had left their homes in Tilak Nagar and adjoining areas in West Delhi to raise their voice against the delay in action against those guilty of spearheading the 1984 riots following the assassination of the then Prime Minister, Indira Gandhi.

According to some of the widows, they left their homes around 9 a.m. "En route, we were stopped at Tilak Nagar and Tilak Vihar by the police. Satwant Bai, who was with us, left us when the police stopped us at Tilak Nagar." They were again stopped at Jantar Mantar on Parliament Street where they brought all traffic to a grinding halt for a couple of hours in the afternoon.

Meanwhile, others managed to reach the High Court and entered the building in small groups. They refused to leave the premises when the Court closed for the day. For the greater part of the evening they sat in the lounge of the Court. They refused to budge, insisting that the Chief Justice give them a personal hearing and accept their petition directly. They insisted that their cases be registered against the guilty.

The Chief Justice, however, managed to give them the slip around 5.15 p.m. Two and a half hours later, a five-widow delegation led by Mr. Gurcharan Singh Babbar of the All India Shiromani Akali Dal (Babbar) was allowed to meet the Registrar and some senior police officers.

They were closeted inside the room for nearly half an hour during which time one of the widows had an epileptic fit and began raving and ranting against the killers and the police. She was pacified only when Mr. Babbar appeared to share the proceedings of the meeting with Court officials before the widows for their approval.

Mr. Babbar told the widows that the Registrar, acting on behalf of the Chief Justice, had agreed to take up the first case for hearing on Monday. Also, senior police officers had given an assurance that the widows would not be stopped from coming to the Court. Following this assurance, the widows agreed to lift the siege and were escorted home in police vehicles.

See also Page 2

November 1984 anti-Sikh riots widows coming out of the Delhi High Court on Friday night after ending siege of the court premises to press for action against the guilty. — Pic. by Anu Pushkarna

ਅਤੇ ਬੋਕਾਰੋ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂਚ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਚਾਸ ਤਹਿਸੀਲ ਨੂੰ ਵੀ, ਜੋ ਬੋਕਾਰੋ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਦਮ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਗ ਇੱਕ ਜਨਵਾਦੀ ਮੰਗ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ–ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੁੱਕੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਮੰਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਵੀ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਰਵਈਆ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਨਕਵਾਇਰੀ ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਦਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਮਾਲੇਗਾਂਵ (1967), ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ (1969), ਭਿਵੰਡੀ (1971), ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ (1979) ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (1984)। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ ਹਨ। ਪੁਰਾਨੇਸ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲੇਗਾਂਵ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਲਗ ਗਏ–ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਬਾਦ ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਣਵਾਈ 29 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਪਾਈ। ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਦੇ ਬਾਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਰ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਸੁਣਵਾਈ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਈ। 11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਧਾਰਾ 5–ਏ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਨ–ਬੀਨ ਕਰਣ ਲਈ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਜੰਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਅਗਸਤ 1986 ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ 6 ਮਹੀਨੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਪਈ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫਰਵਰੀ 1987 ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਸੀ–ਉਸਦਾ ਦਾਇਰਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼। ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ "ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ– ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ।" ਇਸ ਵਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ "ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ।" ਇਸਦਾ ਸਾਫ਼ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਕਸਦ ਹੀ ਦੂਜਾ ਸੀ। (ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਚਾਂਸ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।) ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀਲ–ਹੁੱਜਤ ਤੇ ਦੇਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਖ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਨੇ ਲਗਾਏ ਸੀ। ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਸਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਮੀਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਅਵਸਰ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪਣ ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਦੇ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰਾਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ ਕਿ ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਨੇ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦੱਲ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਨੇ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਐਸੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਖ਼ਿਰ ਤਕ ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਜਾਂਚ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 2905 ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਸਬੂਤ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ 128 ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਿੱਧਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੋਣ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਐਸੇ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਖ਼ਾਸਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮੀਸ਼ਨ ਦੀ ਅਪਣੀ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ 30 ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਂਚ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਐਫੀਡੈਵਿਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਨਾਖਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ। ਸਵਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਛਾਣਬੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਦੂਜੇ, ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਗਾਏ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਏ ਗਏ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ "ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ" ਜਾਂ "ਜਨਤਾ ਕੇ ਹਿਤ ਮੇਂ ਨਹੀਂ" ਕਹਿਕੇ ਨਾਮੰਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੰਗਾਈ ਭੀੜਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾਲ ਚੁੱਕੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ' ਕਹਿਕੇ ਨਾਮੰਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ। ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨੂੰ

सामना

संपादक: बाळ ठाकरे

गुरुचरणसिंग बब्बर यांच्या याचिकेवर आज सुनावणी

दिल्लीतील शिखांच्या हत्याकांडास राव जबाबदार असल्याचा आरोप

ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਰਿਪੋਰਟ ਕੁਲ 11 ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ "ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ" ਯਾਨੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕੈਟਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਨਮਾਨੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਨਕਵਾਇਰੀ ਐਕਟ ਦੀ ਦਫਾ 8 ਦੇ "ਕਾਰਵਾਈ ਕੇ ਨਿਯਮ" ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1985 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸੀ, ਖੰਡ 6 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਏਗਾ। ਇਸਦੇ ਉਲੰਘਣ ਤੋਂ ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਂਚ ਇੱਕ-ਤਰਫ਼ਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਲ 2905 ਐਫ਼ੀਡੇਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 78 (2266) "ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਐਫ਼ੀਡੇਵਿਟ" ਦੀ ਕੈਟਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੇ ਵਿਆਪਕ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ "ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਐਫੀਡੇਵਿਟ" ਦੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕੈਟਾਗਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਜਿਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਸਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸੇ ਹੀ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹੀ-ਸਹੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਿਝ ਦੀ ਹੋਏਗੀ।

ਰਿਪੋਰਟ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਐਫ਼ਿਡੇਵਿਟਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਬੋਕਾਰੋ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਜਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਐਫੀਡੇਵਿਟਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਗਠਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦਾ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੇ ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖਾਸਕਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਗਲ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੋਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਐਸੀਆ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨਮੇਲ ਅਤੇ ਤਰਕਹੀਨ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਬੇਮਤਲਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਲੰਬੇ-ਚੋੜੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ

HINDUSTAN

अखिल भारतीय सिख कांग्रेस की ओर से नई दिल्ली के बोट क्लब पर प्रदर्शन किया गया। इस अवसर पर महिलाओं ने गिरफ़्तारियां भी दीं।

ਹਨ। ਅਚੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਣ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਦਮ ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਕਿ "ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ ਇਨਸਾਨੀ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਹੈ।" ਐਸੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਥਨ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਸੋਹਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕਿੱਧਰੇ ਅਮਰੀਕੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀਨੇਟ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ। ਕਿੱਧਰੇ ਕਾਰਲ-ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿੱਧਰੇ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਲਾਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੇ ਲਗਾਈ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਐਫੀਡੈਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲਗਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਆਂਦੀ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਧਾਰਨ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਪਰਿਖੇਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਰਿਖੇਤਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੀ ਪੱਧਤੀ 1978 ਵਿੱਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1969 ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਖੇਤਰ ਅਨਾਊਂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਾ ਕਿ 1986 ਵਿੱਚ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 2.5 ਲੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 20 ਸ਼ਹਿਰ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਧੂ (ਦਰ) ਗਿਣਤੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨਗਰਾਂ (10 ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ) ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸੱਤਵੀਂ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ 1985 ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਲਕਿ 1990 ਤੱਕ ਚੱਲੀ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੰਗੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗਠਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਫਿਸ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਢਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਬਲਕਿ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਵਕਤ ਤੇ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੀ। ਉਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਰਵੱਈਏ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣ ਅਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਨੇ ਆਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਐਸਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਦੰਗੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਭੜਕ ਉਠੇ। ਪਰ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਸੰਗਠਤ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਾ ਭੀ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕਾ ਏਕ ਢੰਗ ਹੋਤਾ ਹੈ ਔਰ ਯਹੀ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੋਂ ਨੇ ਭੀ ਕੀਆ। ਇਨਹੋਂ ਨੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਸੇ ਦੰਗੋਂ ਕਾ ਸੰਚਾਲਨ

Widows on hunger strike outside the Supreme Court of India

ਕੀਆ । —"ਪਰ ਯੇਹ ਹਿੰਸਾ ਕਿਸੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਯਾ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਲ ਕੇ ਨੇਤਰਤੱਵ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁਈ ਬਲਕਿ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੋਂ ਦੁਵਾਰਾ ਕੀ ਗਈ। ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਮੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਕਤਵਰ ਔਰ ਖਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਸੇ ਬੜੇ ਹੈਂ।" ਇਸਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਆਬਾਦੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਪਾਰਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜੁਰਮ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਵੱਧੀ ਹੈ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਟ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਹ ਤਰਕ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਹਨ? ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਪਾਰਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਫ਼ਿਸ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਕੋਈ ਕਤਲੇਆਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝਾਣ ਦੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ' ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਕਿੱਧਰੇ-ਕਿੱਧਰੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਦਿੱਲੀ ਮੇਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿੰਸਾ ਕੀ ਵਾਰਦਾਤ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੋਂ ਦਵਾਰਾ ਕੀ ਗਈ, ਔਰ ਦੰਗੋਂ ਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਉਨ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਭੀ ਭਾਗ ਲੀਆ, ਜੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਆਤੇ । ਇਨਮੇਂ ਸੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਕੇ ਸਾਮਾਨਯ ਦਰਜ਼ੇ ਕੇ ਸਦਸਯ ਔਰ ਸਮਰਥਕ ਥੇ ।" ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੰਗਾਈ ਅਸਾਮਾਜਿਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿੱਧਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਕਈ ਆਧਾਰ ਹਨ :-

(1) ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ :-
ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਪੀ. ਸੇਠੀ ਦੇ ਬਿਆਨ (ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਜੱਜ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)

(2) ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ।

(3) ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਦੰਗੇ ਕਰਾਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਲਾਕਾ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦਕਿ ਹੁਣ ਕਈ ਥਾਂ ਦੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ।

(4) ਜਿਸ ਵਕਤ ਦੰਗੇ ਹੋਏ, ਉਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ।

इंसाफ

ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 19 ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 6 ਉਹੀ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ.– ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। 19 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਲਿਖਤ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲਿਸਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲਿਸਟ ਹੈ, ਉਸੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਪਹਿਲੀ ਲਿਸਟ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ "ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾਵਾਂ" ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 13 ਨੇਤਾਗਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੂਜੀ ਲਿਸਟ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਉੱਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਹ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਜਾਏਗਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਐਫੀਡੇਵਿਟ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਦਾ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਐਫੀਡੇਵਿਟਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਵਾਈ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ "ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲ ਪਾਏ" ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ (ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ) ਉਨ੍ਹਾਂ 30 ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਛਾਣਬੀਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਣ" ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ? ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿੱਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਹੀ ਬੇਕਸੂਰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਖ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :– ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਰਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਐਫੀਡੇਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਫੀਡੇਵਿਟਾਂ ਦੀ (2367 ਅਤੇ 2706) ਕੋਈ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸਦੇ ਉਲੱਟ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਿਆਕੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਚਿੱਟ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 19 ਮੈਂਬਰ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਦੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੇਕਸੂਰ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੋਲ

ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਲ ਤੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਨਾਲ ਛਾਣਬੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਨਿਚੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਸਬੂਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ,

जनसत्ता

१९८४ के दंगों में लूटपाट की छूट
खुद राजीव ने दी -मेनका गांधी

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀਏਟ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰਾਲਯ ਦੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਲ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇੱਕ "ਯੋਗ, ਚੁਸਤ, ਚਤੁਰ, ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ, ਅਨੁਭਵੀ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ" ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ੍ਰੀ ਗਵੱਈ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੀ ਖਬਰ ਉਸੀ ਵਕਤ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡ ਕਵਾਟਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਗਲਤੀ ਲਈ ਉਸਨੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਪਰਿਵਹਨ ਨਿਗਮ (ਡੀ. ਟੀ. ਸੀ.) ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਗਮ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਦਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ "ਕਿਸੀ ਕੋ ਨਾਂ ਬਤਾਏਂ ਕਿ ਦੰਗੋਂ ਕੇ ਦੌਰਾਨ ਬਸੋਂ ਕਾ ਕੈਸੇ ਔਰ ਕਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁਆ।" ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਿਗਮ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦਸਿਆ ਹੈ।"

ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਫ਼ਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਡੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕੇ ਜਦਕਿ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੂਨੀ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਨੇ ਹੈਡ ਕਵਾਟਰ ਨੂੰ ਵਿਗੜਦੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪਾਇਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ "ਬਹੁਤ ਘੱਟ" ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਐਸਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੋਂ ਕੇ ਸਾਥ ਮਿਲੀ ਹੁਈ ਹੋ।

ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਠੋਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਣਬੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਉਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤ ਕੋਈ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਿੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਫ਼ਸਰਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿ

ਸਪਤਾਹਿਕ ਅੰਕ

ਅੰਕ: 61 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਐਤਵਾਰ, 4 ਨਵੰਬਰ, 1990

ਤ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਤਿੱਖਾ ਢੰਗ ਕੀ ਸੀ ? ਇਸਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :-

"ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਸ੍ਰੀ ਸੇਠੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ "ਮੁਝੇ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖੁਲੱਮਖੁੱਲਾ ਦੰਗੋਂ ਮੇਂ ਹਿੱਸਾ ਲੀਆ ਥਾ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਸੇ ਕਿਸੀ ਦਬਾਵ ਮੇਂ ਆਕਰ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਅਪਨੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਨੇ ਮੇਂ ਢੀਲ ਕੀ।" ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦਬਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, "ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸਥਾਨੀਯ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਵ ਸੇ ਥਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਸਕਾ ਕੋਹੀ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸਲੀਏ ਮੈਂ ਯੇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਤਾ ਕਿ ਦਬਾਵ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਯੇਹ ਬਾਤ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਕੀਆ। ਮੁਝੇ ਲਗਾ ਕਿ ਕੁੱਛ ਐਸਾ ਥਾ, ਜੋ ਉਨਹੋਂ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਸੇ ਰੋਕ ਰਹਾ ਥਾ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਪੁਲਿਸ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾ ਲੇਤੀ ਔਰ ੩ ਤਾਰੀਖ ਕੋ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲੇਤੀ ਕਿ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਬਿਗੜ ਸਕਤੀ ਹੈ ਤੋ ਵੋਹ ਸੈਨਾ ਕੀ ਥੋੜੀ ਮਦਦ ਸੇ ਆਸਾਨੀ ਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਤੀ ਥੀ ਔਰ ਯੇਹ ਸਭ ਹੋਨੇ ਸੇ ਰੋਕ ਸਕਤੀ ਥੀ।" ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੈ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਪੁਲਿਸ ਆਮ-ਤੌਰ ਪਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਗੋਂ ਕੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਯਵਾਦ ਕੀ ਦੇਨ ਹੈ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਵ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੁਝਾਅ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ, ਐਸੇ ਕਦਮ ਸੁਝਾਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਐਸੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋ ਪਾਣ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਝਾਅ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਲੇਖਨ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, "ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ।" ਜਾਂ ਫਿਰ "ਪੇਟ ਭਰਨਾ ਸਭਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸਕੇ ਬਿਨਾ ਜੀਵਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।" ਇਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹੈ "ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋ ਏਕ ਸੰਭਰਾਂਤ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਤਾਇਆ ਕਿ ਟੀ. ਵੀ. ਕੇ ਕਾਰਨ ਉਨਕੇ ਬੱਚੇ ਪੜਾਈ ਮੇ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਲੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹੈਂ।" ਯਾ "ਅਤਿਰਿਕਤ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋ ਡੀ. ਸੀ. ਪੀ. ਔਰ ਉਸਕੇ ਨੀਚੇ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਔਰ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਕਰਮਚਾਰੀਓਂ ਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਖਨਾ ਚਾਹੀਏ।"

ਮੁੱਖ ਸੁਝਾਵ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ :-

FEBRUARY 1985 Rs. 6.00 A-X

Surya INDIA

A New Perception

The solution to the Punjab tangle has evaded Government for a long time. Advertisements dubbing them as secessionists and traitors have made matters worse. The Prime Minister must publicly withdraw this charge and offer profuse apologies to the Sikhs, says *Ram Jethmalani*.

(1) ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰਸੰਗਠਨ :–ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਜਾਵੇ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਕੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ) ਆਦਰਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲੇਜ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ।

(2) ਸਵੈਇੱਛਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਏਜੰਸੀਆਂ :–ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈ ਭੀੜਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਸਵੈਇੱਛਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਸੇ ਹੋਰ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਣ ਵਿਚ ਮ ਦ ਦੇ (ਮਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਨੂੰ ਜੋ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਬਾਦ ਮਦਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁੱਖ ਸਵੈਇੱਛਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ।

(3) ਸਿਖਿਆ:–ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ ਸਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭੇ ਵਰਤਾਵ, ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

(4) ਜਨ–ਸੰਪਰਕ ਮਾਧਿਅਮ:–ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰਣ ਨਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਾਧਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਫ਼ਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬਣਾਈ ਹੈ । ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਐਸੇ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਜਹਾਂ ਸਤਰ ਗਿਰ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਥਾਏਂ ਟੂਟ ਰਹੀ ਹੈਂ ਔਰ ਮਾਣਵੀਜ ਗੁਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਸਮਾਜ ਕੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾ ਕਰਤਵਯ ਹੈ ਕਿ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮੇਂ ਕਾਰਯਰਤ ਹੋਂ । ਪਹਿਲੇ ਨੀਚੇ ਜਾਤੇ ਸਤਰ ਕੋ ਰੋਕੇਂ ਔਰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਊਪਰ ਉਠਾਏ ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚਾਰ ਠੋਸ ਸੁਝਾਵ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹਨ :–

(1) ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰਨਿਵਾਸ :–ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਦਰ 10,000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ 20,000 ਰੁਪਏ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਦਲਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿਆਪਕ ਮਦਦ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ।

(2) ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ :–ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ–ਵੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ–ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ । ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਐਨਾਉਂਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, 2,307 ਅਤੇ ਸਭਤੋਂ ਘੱਟ 101, ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ–ਵੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ

Indian Express

CITY

'A champion of 1984 riot victims'

Police witch-hunt for Babbar condemned

Fighting for a cause

Not an undesirable element

Gurcharan Singh Babbar

Bhagat, others scared

Anticipatory bail plea

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਬਦਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਇਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਠੀਕ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 23 ਫਰਵਰੀ 1987 ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਪਰ ਬੇਹਦ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਫਤਰ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਾਣ-ਬੁੱਝਕੇ ਗਲਤ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਗਣਨਾ ਕਰਾਈ ਜਾਏ ।

(3) ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ :–ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਲ 403 ਐਫ਼. ਆਈ. ਆਰ. ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 200 ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

(4) ਕੇਸ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜਸਟਿਸ ਐਮ. ਐਲ. ਜੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ । ਪਰ 18 ਮਾਰਚ 1987 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾਇੱਕ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਰਣ ਦੇ ਲਈ 2,170 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ (ਲੋਕਸਭਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, 18 ਮਾਰਚ 1987) ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ।

(5) ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ :–4 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਫਿਰ 25 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੇਦ ਮਰਵਾਹ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ । ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਹਾਈ ਕਰੋਟ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਹਮਤੀ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ । ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮਰਵਾਹ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ । ਹੁਣ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਸਟਿਸ ਦਲੀਪ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੱਖੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਹਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਪਰ ਐਸੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਮੇਟੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਇਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੁਣ ਫਿਰ ਤੋਂ ਦੋਹਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਹੋਏਗਾ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ।

ਨਤੀਜਾ

ਨਵੰਬਰ 1984 ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ । ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤੱਵਪੂਰਨ

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਬੱਬਰ) ਨੇ ਆਪਣੇ ੩ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਰ ਅਤੇ ਬੱਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ ਦੇ ਕੋਨੇ–ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ–ਘੁੰਮ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ '੮੪' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ।

All India Sikh Conference (Babbar)
"AWAKEN INDIA" (YATRA)
Route From Amritsar to Country-wide

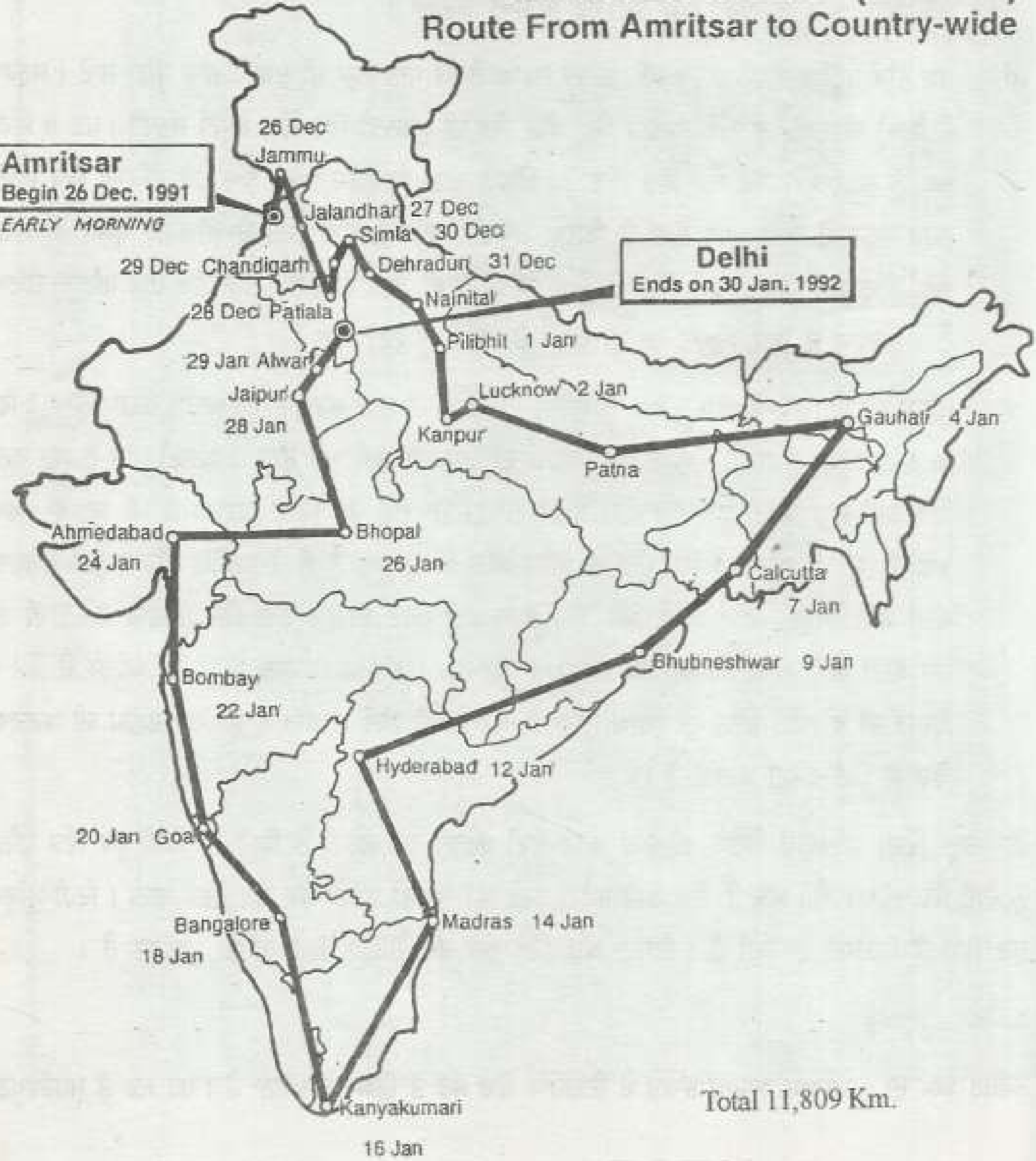

ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਸਾਡੀ ਜਨਤਾਂਤਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਚੁਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਭਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਹੌਆਦਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਏਗਾ।

ਇਹ ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ–ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਧਣਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦਾ ਵੜਨਾ, ਸਿੱਖ ਰੂੜੀਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਸੇ ਗਏ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸੰਸਦ, ਕਚਹਿਰੀ–ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਟਖਟਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਐਸਾ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਲਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੋਸ਼ੀ ਕੌਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਛਪੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਠੀਕ ਇਸਦਾ ਉਲਟਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਂ ਬਲਕਿ ਪਤਾ ਵੀ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ 600 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ। ਲੇਕਿਨ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਗੇ ?

ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਆਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਲਈ ਐਸਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਨਤਾ ਵਲੋਂ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਜਨਵਾਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 2000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਾਫ਼ੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜਨਵਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰੀ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੋੜ–ਫੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਤਰਫ਼ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

कारगिल में हुए शहीदों, के साथ–साथ दो आंसू उन फौजियों के लिए भी टपका दो, जिन्हें, नवम्बर "84" में ट्रेनों, बसों व घरों से निकाल कर बड़े क्रूर तरीके से कांग्रेसी हत्यारों ने मार डाला था।

नवम्बर '84' में मारे गए

स्वर्गीय कैप्टन नाजर सिंह

सज्जन कुमार

एच.के.एल. भगत

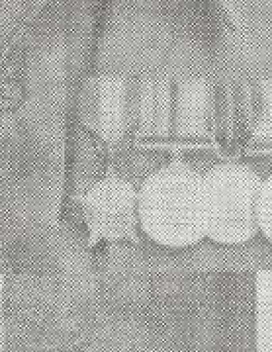

जगदीश टाईटलर

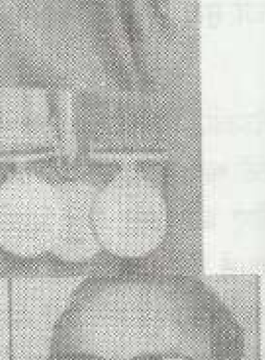

धर्मदास शास्त्री

"696 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ"

7 ਨਵੰਬਰ 1984 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ 696 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਨ-ਵਰਤ, ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ, ਧਰਨੇ, ਮੌਨ ਜਲੂਸ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਬੁੱਢੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਬੁੱਢਿਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਕਾਲਾ ਦਿਵਸ, ਕਾਲਾ ਸਪਤਾਹ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਵਾਨ, ਬੋਟ-ਕਲੱਬ ਤੇ ਰੈਲੀਆਂ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦੇਣਾ, ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਲੇ ਜਲਾਣਾ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਬੋਟ-ਕਲੱਬ ਤੇ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅੰਦੋਲਨ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਰਨਾਲ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾ, ਨਵੰਬਰ '84' ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਰਤ ਜਗਾਓ ਯਾਤਰਾ, ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਚੌਰਾਹਾਂ ਤੇ, ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁੱਲੇ ਪੱਤਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿੱਖੇ, ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ, ਸੈਂਕੜਾਂ ਵਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੋਸਟਰ ਲਗਵਾਏ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਲੀਜ਼ਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਵਡੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ । ਪਰੰਤੂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਤਨਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀ ਦਿੱਤੀ ।—

"ਨਿਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ"

TIMES OF INDIA

Kin of those killed in the November 1984 riots in a fury following the lt. governor's brusque visit to their Tilak Vihar settlement on Thursday. —TOI

THE TIMES OF INDIA, NEW DELHI, FRIDAY, JULY 13, 19[illegible]

L-G's visit stokes riot victims' ire

By A Staff Reporter

NEW DELHI, July 12.

RESIDENTS of Tilak Vihar in West Delhi, victims of the November '84 riots, are seething with anger. Sorrow at the loss of their near and dear ones six years ago has given way to anger that comes gushing forth in a torrent of angry words. And the Lt-governor, Mr Arjan Singh's visit to a school in the colony today, merely helped stoke the fire.

Soon after the Lt-governor departed after watching a cultural programme in the school, the [illegible] of the residents was out of belligerence. They had gathered in the hope of pouring out their woes to the Lt-governor. But it was not to be as anxious policemen kept them at bay. Even as Mr Arjan Singh departed, angry residents crowded around the policemen.

GENERAL SENTIMENT: They also directed their spleen at their "pradhans" who, according to them, had been using them for their own end. Asked Prem Kaur: "Is it we who are suffering or the pradhans?" Similar sentiments were expressed by others, who especially accused two persons of [illegible] them.

The womenfolk were particularly agitated as a number of them had taken leave today from schools where they are employed. Meeting him, however, remained a pipe dream for them. Even as Mr Arjan Singh announced a grant of Rs. 1 lakh for the setting up of a vocational training centre in Tilak Vihar, the riot victims complained they were getting no money from the government.

Those living in jhuggis were especially agitated for not being able to have a word with the Lt-governor. Living in filthy surroundings with [illegible] the residents have [illegible] place. And the [illegible] have added [illegible] their misery with leaking roofs and dusky [illegible], said [illegible] Singh. "For the last six years we have been leading this [illegible] even animals do not live like this."

"Our children are dying [illegible] malaria and cholera and we have no medicines to give them," said Tirath Singh. "[illegible]" [illegible] of problems was how [illegible] summed up the plight of Tilak Vihar residents.

ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ :

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

ਬਲਾਕ-5

1. ਪਪੀਤਾ-ਇੱਕ ਰਿੰਗ ਲੀਡਰ ਜਿਸਤੇ ਕਤੱਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ

ਬਲਾਕ-12

2. ਬ੍ਰਹਮਣੀ (ਮਿਸ਼ਰਾਨੀ) ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਬਲਾਕ-14

3. ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਭਾਰਗੀ ਉਰਫ਼ ਭ੍ਰਾਲੂ
4. ਬਾਲ ਕਿਸ਼ਨ

ਬਲਾਕ-21

5. ਬਿਹਾਰੀ ਧੋਬੀ

ਬਲਾਕ-25

6. ਬੀ. ਡੀ. ਸ਼ਰਮਾ

ਬਲਾਕ-27

7. ਇਸਗਈ ਅਲੀ ਉਰਫ਼ ਚੁੰਨੂੰ
8. ਸਲੀਮ-ਜਾਨਿਆ-ਮੰਨਿਆ ਗੁੰਡਾ, ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇ ਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ
9. ਮੱਸਾ-ਚਰਸ ਆਦਿ ਵੇਚਦਾ ਹੈ

ਬਲਾਕ-28

10. ਯਾਹੀਆ ਸਿੱਦਕੀ-ਬਲਾਕ-27, ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ ਕਲਿਨਿਕ, ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ।
11. ਮਾਨੂ ਸਿੰਘ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ
12. ਸੋਨੀ-ਰੇਲ ਕਰਮਚਾਰੀ
13. ਮੁਕੇਸ਼-ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਕਤੱਲ ਕਰਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ

ਬਲਾਕ-29

14. ਮੁਕਰੀ ਮਾਸਟਰ-ਦਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਤੱਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ

ਬਲਾਕ-30

15. ਔਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਓਮੀ) ਰਾਜਮਿਸਤਰੀ-ਕਤੱਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇ ਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ
16. ਵੇਦਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਰਾ)-ਹੈਂਡ-ਪੰਪ ਮਿਸਤਰੀ-ਕਤੱਲ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਆਰੋਪ
17. ਨੂਰਜਹਾਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ।
18. ਕਰਾਮਤ-ਸੀਮੇਂਟ ਵਿਕਰੇਤਾ
19. ਸ਼ਬਨਮ-ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
20. ਦਮੇਸ਼
21. ਪੁੰਜੂ
22. ਸਲੀਮ-ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ
23. ਅੱਬਾਸ ਦਾ ਦਾਮਾਦ-(ਅੱਬਾਸ ਬਲਾਕ-32 ਵਾਲਾ)
24. ਮੁਕਰੀ-ਵੀਡੀਓ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
25. ਹਸੀਨ

ਬਲਾਕ-31

26. ਕਮਰੂਦੀਨ-ਆਟਾ ਚੱਕੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
27. ਨਿਯਾਮਤ ਅਲੀ
28. ਨੀਨਵ-ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
29. ਡਾ. ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ
30. ਦੂਲੀ ਚੰਦ-ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨੇਤਾ

ਬਲਾਕ-32

31. ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਇੰਕਾ ਦਾ ਵਰਕਰ
32. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ-ਰਾਂਝਾ ਸਿੰਘ, ਮੇਕਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋਰ ਦੋਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾੜਨਾ ਹ।
33. ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਾਰੋਂ ਭਰਾ ਸ਼ਰਵਣ, ਸ਼ੀਆ ਛੋਟੇ, ਕਮਾਲ, ਮੀਟ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ, ਤੀਰਥ, ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਸੋਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਸ਼ੱਕ
34. ਜੱਗਾ ਸੰਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਰੋਪਦੀ-ਜਲਾਣ, ਕਤਲ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼।
35. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ
36. ਗਫ਼ਾਰ ਖਾਂ-ਸੀਮੇਂਟ ਵਿਕਰੇਤਾ
37. ਬਾਬੂ ਖਾਨ-ਡੇਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ
38. ਮਾਨੂ ਸੰਸੀ
39. ਆਸਿਮ
40. ਸੋਮਨਾਥ-ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਮਿਲਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਜਵਾਨ ਬੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਦਾ ਆਰੋਪ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਇਸਨੇ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।
41. ਅਜੀਤ
42. ਕਾਦਿਰ
43. ਸੌਂਗਾ
44. ਸੱਤੀ
45. ਤੇਲੋ ਸੰਸੀ (ਦਰੋਪਦੀ ਦੀ ਭੈਣ)
46. ਰੂਪਲਾਲ-ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਤਲ ਕਰਣ ਦਾ ਦੋਸ਼
47. ਔਮੀ ਚਮਾਰ-ਮੋਚੀ
48. ਮੁਰਾਰੀ-ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬਲਾਕ ਨੰ: 31 ਵਿਚ
49. ਪਹਿਲਵਾਨ-ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ ਭਰਾ
50. ਬੱਚਨ
51. ਅਜ਼ੀਜ਼
52. ਅੰਸਾਰ
53. ਕੱਲੋ ਖਾਨ-ਢਾਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ
54. ਅੱਬਾਸ-ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਚੱਪਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬਲਾਕ-27 ਵਿੱਚ
55. ਡਾ. ਲੰਬੂ
56. ਭੱਲੋ-ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ
57. ਰਾਜੂ (ਭੰਗੀ)-ਭੰਗੀ
58. ਕਿਯਾਮਤ ਅੱਲੀ
59. ਜੱਗੀ
60. ਭੈਯਾ
61. ਮੁਰਲੀ ਖਾਨ
62. ਸ਼ੇਰਖਾਨ
63. ਰਾਜਾ ਰਾਮ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਂਦਾ ਹੈ ਬੇਬੀਸ ਰਮੇਸ਼
64. ਬੇਧੂਰਾਮ-31/99,32/97 ਵਿੱਚ ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼

ਬਲਾਕ-33

65. ਪੱਪੂ-ਕੱਤਲ ਵਿਚ ਹੱਥ ਸੀ
66. ਭੂਮ-ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗੁੰਡਾ
67. ਗਿਆਨੀ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ
68. ਮੁਹੰਮਦ-ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
69. ਬਿਰਜੂ
70. ਜ਼ਾਕਿਰ
71. ਕਮਲ ਸਿੰਘ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਮਾਲਕ
72. ਮੁੰਸ਼ੀ

73. ਰਸ਼ੀਦ-ਬਲਾਕ ਨੰ 32 ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਦੀ ਰਿਪੇਅਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ, ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼

ਬਲਾਕ-34

74. ਮਹੇਂਦੂ
75. ਰਤਨ (ਮਹੇਂਦੂ ਦਾ ਭਰਾ)
76. ਬੇਹਮ ਸ਼ਰਮਾ
77. ਮਹੇਂਦਰਪਾਲ
78. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ

ਬਲਾਕ-35

79. ਜੀਵਨ

ਬਲਾਕ-36

80. ਬੀ. ਬੀ. ਪਾਂਡੇ

ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਲਾਕ

81. ਡੀ. ਆਰ. ਲਖਾਣੀ-ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ)
82. ਅਬਦੁੱਲਾ
83. ਸੀਤਾਰਾਮ ਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ, ਦੁੱਧਵਾਲਾ
84. ਮੁੱਲਾ ਜੋ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਜਾਓ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਲਾ ਦਿਓ
85. ਲਾਖਨ
86. ਰੋਹਤਾਸ-ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲਾ
87. ਰਿਸ਼ੀ-ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲਾ
88. ਕਿਰਪਾਲ-ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲਾ
89. ਬ੍ਰਹਮ-ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ
90. ਚੱਬਨ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਅਤੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ, ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ
91. ਬਾਬੂ ਸ਼ਰਮਾ

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ

ਬਲਾਕ ਏ-4

92. ਏ ਬਾਗੜੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ
93. ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਗੁਪਤਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ
94. ਨੱਥੂ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਭੰਗੀ
95. ਉਦਲ ਜਾਟ
96. ਹਨੂਮਾਨ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
97. ਗਜਾਨੰਦ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ
98. ਗਨਪਤ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ
99. ਪਿਰੀਆ-ਗੁੱਜਰਾਤੀ
100. ਗੁਰਬਤ ਭਾਈ
101. ਇਸਲਾਮ
102. ਰਾਓ
103. ਚੰਗਾ, ਡਾਕਟਰ
104. ਓਮੀ-ਸਕੂਟਰ ਚਾਲਕ
105. ਗਰੀਬ ਦਾਸ
106. ਧਰਮਾਨੰਦ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ

ਬਲਾਕ ਏ-5

107. ਹਸਲਾਰਾਮ
108. ਮੰਗਲਾ
109. ਸਤਬੀਰ
110. ਸਲਾਮ

ਬਲਾਕ ਬੀ-1

111. ਪਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
112. ਸ਼ੰਭੂ
113. ਖਿਸਮਵੀਆ
114. ਕੁਮਾਰ

ਬਲਾਕ ਸੀ-3

115. ਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਭਰਾ

116. ਤਿਵਾਰੀ
117. ਰਘੁਬੀਰ ਅਤੇ ਭੰਗੀ
118. ਪ੍ਰਤਾਪ ਭੰਗੀ
119. ਵਜ਼ੂਜੇ

ਬਲਾਕ ਸੀ-4

120. ਬਰਜੀਲਾਲ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ
121. ਕਾਲਾਰਾਮ ਅਤੇ 2 ਪੁੱਤਰ
122. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਮੁਛੀਵਾਲਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
123. ਜੈ-ਕਿਸ਼ਨ-ਭੰਗੀ
124. ਡੈਨੀ
125. ਪੱਪੂ
126. ਮੋਹਨਲਾਲ ਸਪੁੱਤਰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਕੋਮਲ

ਬਲਾਕ ਪੀ-3

127. ਤਾਰਾਚੰਦ-ਤਰਖਾਣ
128. ਮਾਸਟਰ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
129. ਰਾਧੇਸ਼ਾਮ-ਮਿਸਤਰੀ (ਮਕੈਨਿਕ)
130. ਬਾਬੂਲਾਲ-ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ।
131. ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਭਰਾ
132. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ-ਗੋਦਾਮ ਦਾ ਮਾਲਕ

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ

133. ਹਰਦਵਾਰੀ ਲਾਲ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ
134. ਨਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
135. ਸਲੀਮ ਕੁਰੈਸ਼ੀ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ, ਵਕਫ਼ ਕਲੱਬ ਦਾ ਮੈਂਬਰ
136. ਸ਼ੌਕੀਨ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ, ਵਕਫ਼ ਕਲੱਬ ਦਾ ਮੈਂਬਰ
137. ਮਾਲਾਰਾਮ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
138. ਰਾਜਿੰਦਰ-ਨਿਊ ਸਟਾਰ ਕਲੱਬ
139. ਸ਼ਿਵਚਰਨ

ਮੰਜ਼ਪੁਰ-ਘੌਂਡਾ

140. ਥਿਰਨੋ ਜੋਗਿੰਦਰ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
141. ਤਿਰਲੋਕ-ਆਟੇ ਦੀ ਮਿਲ ਦਾ ਮਾਲਕ
142. ਗੁਪਤਾ-ਕਾਗਜ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ
143. ਦੇਲੂ ਰਾਮ-ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਅਪਰੈਂਟਿਸ
144. ਭੋਲਾ ਦੁੱਧਵਾਲਾ
145. ਬਲਬੀਰ-ਦੁੱਧਵਾਲੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ
146. ਪ੍ਰੇਮ-ਨਾਈ
147. ਗਿਆਨ ਮਲਵਾਈ
148. ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ
149. ਬ੍ਰਹਮ

ਸ਼ਕਰਪੁਰ

150. ਭਾਟੀਆ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
151. ਡੋਗਰਾ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
152. ਸਿੰਘ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
153. ਲੱਛਮੀ ਧੋਬਨ-ਮਹਿਲਾ ਸਮਿਤੀ, ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿਓ
154. ਅਸ਼ਵਨੀ-ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵਰਕਰ
155. ਸਤਪਾਲ-3 ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ ਦਾ ਮਾਲਿਕ (ਮਿਨ ਰੋਡ ਤੇ)
156. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਟੇ ਦੀ ਚੱਕੀ
157. ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਸ਼ਰਮਾ
158. ਰੋਹਤਾਸ ਸਿੰਘ-ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਪਿੰਡ

ਖਜ਼ੂਰੀ ਖਾਸ

159. ਕਦਮ ਸਿੰਘ-ਪੰਚਾਇਤ ਸਰਪੰਚ
160. ਕਦਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ
161. ਨਮਬਤ ਸਿੰਘ-ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਿਕ

162. ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ-ਰਿਟਾਇਰਡ ਏ. ਐਸ. ਆਈ.
163. ਜੈ ਸਿੰਘ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
164. ਜੁਗਨੂੰ
165. ਪਰਸਾ

ਜਨਕਪੁਰੀ

166. ਪ੍ਰਤਾਪ-ਸਾਗਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸਾਗਰਪੁਰ ਦੇ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੇ 22 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸ਼ੱਕ

ਬਲਾਕ-ਸੀ

167. ਡੱਬੂ-ਭੰਗੀ
168. ਕਾਲੀਆ-ਭੰਗੀ
169. ਉਪਲੀ-ਭੰਗੀ
170. ਸੋਨ ਸੰਸੀ
171. ਮੋਹਨ ਸੰਸੀ
172. ਭਾਨਾ ਸੰਸੀ
173. ਰਾਜੂ-ਭੰਗੀ
174. ਮਾਲਾਰਾਮ-ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਵੰਡਿਆ

ਮੰਡਾਵਲੀ-ਊਚਪੁਰ

175. ਸਚਦੇਵਾ-ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਡੀਲਰ
176. ਰਾਜ ਕਾਲੀਆ-ਸੀਮੇਂਟ ਵਿਕਰੇਤਾ
177. ਗੁਪਤਾ ਬਨਾਮ ਚੱਕੀ-ਦਾਲ-ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ
178. ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਖਾਦੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ
179. ਧਰਮਪਾਲ
180. ਕਿਸ਼ਨ ਦੱਤ
181. ਬਾਬੂ ਦਾਸ
182. ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਮਿਸ਼ਰਾ
183. ਜੋਸ਼ੀ

ਰਾਜ ਨਗਰ

184. ਬਲਵਾਨ ਖੋਖਰ
185. ਮੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਗਡੋਲਾ
186. ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦ ਵਰਮਾ
187. ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ
188. ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਚੰਦ

ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ

189. ਕਮਲ-ਧੋਬੀ
190. ਡੇਵਿਡ-ਧੋਬੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ
191. ਵਿਨਾਇਕ ਅਤੇ ਘਰਵਾਲੇ

ਆਜ਼ਾਦਪੁਰ ਫੈਕਟਰੀ ਇਲਾਕਾ

192. ਟੀ. ਐਸ. ਬੇਦੀ-ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ-ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਕ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਅਪਣੀ ਫੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਲੇਕਿਨ ਨਾਲ ਦੀ ਕਰਾਊਨ ਮੋਟਰਜ਼ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ, ਜਿਸਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਹਨ, ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

The Sunday Statesman

All-India Sikh Conference volunteers making a symbolic bonfire at the Boat Club lawns in New Delhi on Monday of the Misra Commission report on alleged organised riots against Sikhs in Delhi and elsewhere in November 1984.—The Statesman.

Protest against Misra panel report

By a Staff Reporter

[illegible]

We are surprised to note that the Delhi Police has listed Mr. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) as a "Wanted Person". There is no Police case against him nor have warrants been issued. Moreover, he has not absconded nor has he been proclaimed as such.

Mr. Babbar has made a notable constructive contribution in restoring the faith of the Sikh community, badly shaken due to anti-Sikh riots of Nov. '84, in the democratic and secular polity of the country. He has devotedly worked for strengthening the unity and integrity of the country taking all sections of the people into confidence.

The move to declare him as a Wanted Person is a malicious, dubious and pernicious political method of the Congress(I) to pressurise, coerce and oppress political opponents and we strongly condemn the act and demand its withdrawal forthwith.

Maneka Gandhi

Rajinder Sachar V. M. Tarkunde

Jagjit Singh Aurora MP Rajya Sabha

(R.S. NARULA)

Surendra Mohan ex MP Janata Dal

Kuldip Nayar

P. Upendra

L.K. Advani M.P.

Syed Shahabuddin M(LS)

A.B. Vajpayee MP.

I.K. Gujral

SAIFUDDIN CHOUDHARY-EX-M.P. Saifuddin Choudhury

سید شہاب الدین
ایڈووکیٹ ممبر پارلیمنٹ
सैयद शहाबुद्दीन, सांसद
Syed Shahabuddin, M.P.

14, Janpath,
New Delhi-110001
Tel. : 3782128
Fax : 3782059

28.10.94

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter of October 28, 1994.

I regret that I shall be leaving for Bihar on October 31, 1994 and it shall not be possible for me either to join the protest march or the congregation. However, as you know, I fully support you cause and I have no doubt that justice will be done ultimately to the sikh community.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri G.S. Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
NEW DELHI.

No/832/P/FM/90

वित्त मंत्री
भारत
नई दिल्ली
FINANCE MINISTER
INDIA
NEW DELHI

सत्यमेव जयते

April 26, 1990.

Dear Shri Babbar,

This has reference to your letter of April 19, 1990, inviting me to address public meeting being arranged by All India Sikh Conference (Babbar) on April 25, 1990, at Vithalbhai Patel House, Rafi Marg, New Delhi.

I would have very much liked to participate in the meeting but for my other commitments find it difficult to do so.

With regards,

Yours sincerely,

(MADHU DANDAVATE)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-110009.

SYED SHAHABUDDIN
Member of Parliament
(Lok Sabha)

Tel. : 384746
14, Janpath,
New Delhi-110001

29-08-1988

Dear Shri Buta Singh,

As you are aware the Delhi High Court granted an ex-parte stay against the Joint - Bannerjee Committee which was set up to monitor the cases relating to November, 1984 disturbances. However, the Delhi Administration is yet to move for the vacation of this stay. In the mean time no prosecution has been launched against those involved in the killing of thousands of persons in those disturbances. Some of the accused continue to hold positions of responsibility. The least that can be done is to remove them from those positions, in the face of public accusations. The riot widows have been demanding a raise in the pension from Rs.400/- per month to Rs.1,000/- in view of the rising cost of living. I would request the Government to consider their demand sympathetically. Secondly, those among them who are qualified should be given a suitable Govt. job failing which one of their eligible dependents should receive priority consideration.

Finally, those widows whose were rendered homeless should receive free allotment of accommodation.

I would request that the administration should appeal against the stay order so that the Jt. Banerjee Committee can resume its work.

With kind regards,

Yours sincerely,

(S. SHAHABUDDIN)

Shri Buta Singh,
Minister for Home Affairs,
Govt. of India,
NEW DELHI.

Copy to: XXXXXXXXXXXXXXXXXX
Shri Gurcharan Singh Babbar,
Gen.Secretary
All India Sikh Conference
N-31, Mukharjee Nagar,
Delhi-110009.

(S. SHAHABUDDIN)

चन्द्रशेखर
CHANDRA SHEKHAR

May 5, 1998

Dear Shri Gurbachan Singh,

Please refer to your letter regarding the ban imposed on your book. I have not seen your book so far and hence I am not in a position to express any opinion about it. I have no hesitation to say that the victims of 1984 riots could not get justice so far. This is an agonishing experience.

I could gather from your letter that a public interest litigation is pending in the High Court. It will be better to wait for the outcome. No doubt our legal process is cumbersome, yet we have to pul up with it.

With regards,

Yours Sincerely,

(CHANDRA SHEKHAR)

Shri Gurbachan Singh Babbar,
Journalist,
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI-110009.

3, साउथ एवेन्यू लेन, नई दिल्ली-110 011 टेलीफोन 301-2587, 301-2163
3, South Avenue Lane, New Delhi-110 011 Tele 301-2587, 301-2163

GOVERNMENT OF INDIA
DOORDARSHAN KENDRA : NEW DELHI

....

12/4/85

NO.NR/13/85 | 4599 Dated 15.4.85

Shri Gurcharan Singh Babbar,

Convener,
All India Sikh Conference,
Gurudwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Line, G.T.B.Nagar,
Delhi-110009.

Dear Sir,

Thank you for your letter No.AISC/1668 of March 31. Doordarshan aims at a fair and balanced presentation of news items. Doordarshan is guided solely by news value of an item and there is no effort at discrimination. We have noted your criticism and we respect all views even though we may not agree with them.

Incidentally the news item stated to have been enclosed to your letter was not received here. We, therefore, could not take a decision about its news value.

Thanking you,

Yours faithfully,

A K Chatterjee

(A.K.CHATTERJEE)
CHIEF EDITOR(NEWS)

GOBINDA MUKHOTY
Barrister-at-Law
Senior Advocate
Supreme Court of India
New Delhi

213, Jor Bagh.
New Delhi-110003
Telephone : 4622027
690887

1st May, 1992.

President,
Confederation of Indian Consumer Organisations (CICO)

Member, Advisory Board
SOS-Torture (Geneva).

&

Adviser,
People's Union for Democratic Rights.

Shri Gurcharan Singh Babbar,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
Delhi-110009.

Dear Shri Babbar,

I have at hand your letter of April 22, 1992 and the press release of April 24. I totally agree with you that if the criminals of 1984 carnage are not brought to book, the Punjab problem will be very difficult to solve. The massacre of innocents in 1984 has hurt the Sikh Psyche tremendously. Not only the Sikhs but every right thinking Indian has been hurt for the atrocities committed on the innocent citizens of this country way back in 1984.

PUDR and PUCL brought out a very exhaustive Report 'Who are the Guilty'. In addition, Citizens for Democracy also brought out a similar Report. In addition, Citizens' Justice Committee headed by no less a person than Shri S.M. Sikri, ex-Chief Justice of India brought out a similar Report. Inspite of all these Reports brought out from respectable citizens, Govt. of India still fails to take action against the guilty police officials and the politicians, then, I will be agreeing with you that future of our country is bleak.

With kind regards.

Yours sincerely,

(Gobinda Mukhoty)

कृषि भवन, नई दिल्ली
Krishi Bhawan, New Delhi

क्रम संख्या
W/C No. 711 /Dy. PM & AM/90
दिनांक
Dated 15-2-90

भारत सरकार के उप प्रधान मंत्री के
निजी सचिव
की सद्भावनाओं सहित प्रेषित

Forwarded with the compliments of
Private Secretary to the
Deputy Prime Minister
Government of India
New Delhi

सेवा में
To

The PS to Home Minister,

Govt. of India, New Delhi.

प्रेषित पत्र
Papers Forwarded :-

Letter from Shri Gurcharan Singh Babbar, Gen. Secretary, All India Sikh Conference(Babbar), N-31, Mukerji Nagar, Delhi-110009 regarding enquiry into his whole affair by an independent agency as suggested by Addl. Commissioner of Police, for appropriate and necessary action

Copy to Shri Gurcharan Singh Babbar.

Phone : 385355
387706

लोक दल

لوک دل

Lok Dal

केन्द्रीय कार्यालय :
3, पंडित पंत मार्ग,
नई दिल्ली-110001

مرکزی آفس
۳-پنڈت پنت مارگ
نئی دہلی۔۱

Central Office :
3, Pt. Pant Marg,
New Delhi-110001

H.N. BAHUGUNA,
PRESIDENT

क्रमांक/Ref. No. LD/92-46/2/88 दिनांक/Dated 11/10/88

My dear Babbar

Thanks for your letter and enclosure thereof.

My very best wishes are with you in the task of helping the oppressed and the persecuted.

With good wishes,

Yours sincerely,

(H.N. BAHUGUNA)

Sardar Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-13, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

SIKANDER BAKHT
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

BSB/262

Tele: 3782775
AB-79, Shahjahan Rd,
New Delhi.

Dec 24, 1991.

Dear Sardar Gurcharan Singh Babbar Sahib,

Thank you very much for your Circular letter No. AISC/91/8, dated 12th December, 1991. Yes sir. we are passing rather through a critical phase in our national life. Forces of disintegration are at work in different parts of the country. Every effort to ensure the unity amongst the people of this country as well as the geographical unity of this country is praiseworthy. I hope your efforts for the unity of the country will succeed.

With regards,

Yours sincerely,

(Sikander Bakht)

Sardar Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary
All India Sikh Conference(Babbar),
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI- 110009.

No. 47(4)/90-RN/614/3028

उपराज्यपाल
दिल्ली
LIEUTENANT GOVERNOR
DELHI

राज निवास
दिल्ली-११००५४
RAJ NIWAS
DELHI-110054

February 22, 1990.
26

Dear Justice Narula,

I am in receipt of your letter dated 13th February, 1990 regarding the case of Shri S. Gurcharan Singh Babbar.

I am having the matter looked into.

With regards,

Yours sincerely,

Arjan Singh

(Arjan Singh)

Mr.Justice R.S.Narula,
Retire Chief Justice,
C-215, Defence Colony,
New Delhi-110024.

ਸਿਖ ਫ਼ੋਰਮ

THE SIKH FORUM

(Registered Under Societies Registration Act XXI of 1860)

Telephone : 619294
3. MASJID ROAD. JANGPURA
NEW DELHI-110014

President :
Lt Gen Jagjit Singh
Aurora (Retd)
M.P.

Sr. Vice President :
Dr. Amrik Singh

Vice Presidents :
Prof. Harkishan Singh
Delhi
Lt Col Balbir Singh
[illegible]
Mohan Singh Sethi
Meerut
Jaspal Singh Kohli
Bombay

General Secretary :
Dr. Maheep Singh

Secretaries :
Gurmukh Singh Jeet
Wg Cdr RS Chhatwal
(Retd)
G. S. Chadha

Jt. Secretary :
Santokh Singh Sarang

Treasurer :
Jangsher Singh

27 August 1989

PRESS RELEASE FOR FAVOUR OF PUBLICATION/CIRCULATION:

Harassment by Delhi Police

We, of the Sikh Forum are surprised and dismayed that the Delhi Police is continuing to adopt illegal harassing measures to intimidate the social workers like Sardar Gurcharan Singh Babbar who has been fearlessly championing the cause of the widows and other victims of the Nov '84 killings. What makes this even more reprehensible is inspite of the High Court instructions to the contrary the harassment continues. Such tactics only result in greater loss of faith in the police as an instrument for providing security and protection to the common man against the wrong doers. The Delhi Police has yet to live down its total failure in this regard in November 1984.

Jagjit Singh Aurora

(JAGJIT SINGH AURORA)
President

संसद सदस्य
(लोक सभा)

(TRUE COPY)

NO. V.2622/90.HMP

HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI -- 110001.

20th July, 1990.

Dear Shri Acharya,

I have received your letter dated 7th July, 1990 forwarding a letter from All India Sikh Conference (Babbar), Delhi regarding an enquiry by an independent agency into the complaint against the Delhi Police. I am having the matter looked into.

With regards,

Yours sincerely,

Sd/-

(MUFTI MOHAMMED SAYEED)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
New Delhi - 110001.

Phones: 384806
3785957

BASUDEV ACHARYA
Member of Parliament
(Lok Sabha)
CHAIRMAN
COMMITTEE ON PUBLIC UNDERTAKINGS

CPI(M) PARLIAMENTARY OFFICE
12, Windsor Place,
New Delhi-110001.

D.O.NO.BA/1981/F-20/90.

Dated 7th July, 1990

My dear Mufti Saheb,

I am forwarding herewith a letter dated 4.7.90 from All India Sikh Conference (Babbar), Delhi wanting an inquiry by an independent agency into his complaint against the Delhi Police for attempting to involve him in false criminal case and alleged attempt to obtain confession from him forcibly in connection with terrorist activities. He says that because he has been crusading for the cause of the Nov'84 riot victims the police at the instance of Cong(I) leaders tried to implicate him in false cases.

His request merits favourable consideration.

With regards,

Encl-1.

Yours sincerely,

Sd/-

(Basudev Acharya)

Shri Mufti Mohd. Sayeed,
Minister of Home Affairs,
Govt.of India,
New Delhi-

cc G.S.Babbar, Gen Secy All India Sikh Conference(Babbar)
N-31, Mukherjee Nagar, Delhi-110009

(Basudev Acharya)

A. B. Vajpayee
M. P.

June 22, 1989.

Dear Shri Harjit Singh Giani,

Thank you for your letter of June 5, 1989.

I have noted its contents.

With kind regards,

Yours sincerely,

(Atal Bihari Vajpayee).

Shri Harjit Singh Giani,
Chairman,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110009.

6, RAISINA ROAD, NEW DELHI-110 001 Phone : 385166

SECRET/IMMEDIATE

No. 26530 /Comlt.(S-4) dated New Delhi, the 29/8/1990.

To

Sh. Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-9.

Memo./

Please refer to your letter dated 20th August 1990 addressed to CP/Delhi and copy endorsed to Addl.CP/Law & order, Delhi, regarding threat to your life and obnexious calls.

In this connection I have already spoken to you. It is requested that the specific instances which posed or caused threat to your life may be intimated to this office, immediately, for further necessary action. Inspr. Jagtar Singh, has also been directed to contact you personally in this connection.

(T.S. BHALLA) ACP

For DEPUTY COMMISSIONER OF POLICE : SPECIAL CELL (SB) DELHI.

Phones : 3012692
3019080
3019762
3019601
Off. L.E. : 61 10 89
N.C.U.I. : 66 51 46
Res. : 3017206
3017166

ALL INDIA CONGRESS COMMITTEE (I)

24, AKBAR ROAD, NEW DELHI - 110 011.

DILIP SINGH BHURIA, M.P.
Joint Secretary

58, Lodhi Estate,
New Delhi - 110003

7532

Dated the 6th April, 1989

Respected Shri Bhandari ji,

I am enclosing herewith a letter dated 5th April,1989 of Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference(Babbar) N-31, Mukherjee Nagar, Delhi regarding the problems of victims of Nov.84 carnage.

Shri Babbar had met with the Hon'ble Prime Minister, yesterday requesting to solve the problems mentioned in their memorandum, immediately.

I would request you to kindly enquire into the matter personally and do the needful. I shall be grateful if you could kindly send me a report of this case for the information of the hon'ble Prime Minister.

With kind regards,

Yours sincerely,

Encl: As above

(DILIP SINGH BHURIA)

Shri Romesh Bhandari,
Lt.Governor Delhi,
Raj Niwas,
Delhi

No 227/AICC/PM/89 Dt. 7/4/89

Copy to Shri Gurcharan Singh Babbar,General Secy.
All India Sikh Congerence(Babbar),N-31,
Mukherji Nagar, Delhi-110009

(DILIP SINGH BHURIA)

Founder : JAYAPRAKASH NARAYAN

people's union for civil liberties

V. M. TARKUNDE
Advisor

President : Rajinder Sachar
Vice-Presidents : Aloo Dastur
Asghar Ali Engineer
K. G. Kannabiran
Nayan Tara Sehgal
General Secretaries : Dalip S. Swami
Yash Pal Chhibbar
Organising Secretaries : Balbir Singh Saini
Henri Tiphagne
P. K. Bal
Executive Secretary : N. Kotishwar Singh

B-17, Maharani Bagh
New Delhi - 110065
Phone : 6835048

Aug. 19, 1989.

To

Shri Vijay Karan
Commissioner of Police
Police Headquarters
Indraprastha Estates
New Delhi - 110 002.

Dear Shri Vijay Karan,

I was greatly surprised to learn that the police have issued a handbill in which a photograph of Shri Gurcharan Singh Babbar has been published as a "wanted"person. Such a publication is highly defamatory because it implies that Shri Gurcharan Singh Babbar has committed some serious offence and that he is absconding in order to avoid apprehension by the police. To my knowledge, Gurcharan Singh Babbar has never been absconding and there was no justification whatever for publishing his photograph as a "wanted" person.

I have therefore to request you to kindly withdraw the handbill and also give due publicity to the fact that Shri Gurcharan Singh Babbar has not been absconded and is not a "wanted" person.

Kindly send me a line in reply.

With regards,

Yours sincerely,

(V.M. Tarkunde)

Copy to: Shri Gurcharan Singh
Babbar,
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

GEORGE FERNANDES

Phone : ~~66 83 73~~
~~6/105 Kaushalya Park~~
~~Hauz Khas~~
~~New Delhi 110016~~

Dec 22, '91

From: Bombay

Dear Gurcharan Singh

Your letter of Dec 12 on the Awaken India yatra. I wish you every success in your endeavours.

As I will be out of Delhi on Dec 25, I'm indeed sorry I cannot make it to the Boat Club.

Regards

George Fernandes

BASUDEV ACHARYA
Member of Parliament
(Lok Sabha)

Phone: 3B4806
3785957
12, Windsor Place,
New Delhi-110001

Chairman,
Committee on Public Undertakings
BA/1819/F-20/90

28-6-1990

My dear Mufti Saheb,

Enclosed herewith copies of communications addressed to the Addl. Commissioner of Police (Adm n) Delhi Police Hdqrs, New Delhi from Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi.

He has been complaining that he is being threatened with dire consequences due to his consistent demand for action against culprits responsible for Nov'84 riots in Delhi. Unfortunately the police are not taking any action onhis complaints. His plea for a meeting with the Police Commissioner was also not conceded. All these have given credence to his fears that police are acting on the behest of the culprits.

However, I request you to kindly cause a thorough investigation into Shri Babbar's case.

With regards,

Yours sincerely,

Encl-as above.

Sd/-

(BASUDEV ACHARYA)

Shrimufti Mohammed Sayeed,
Minister of Home Affairs,
Govt.of India,
New Delhi.

cc Gurcharan Singh Babbar,
Genl. Secy
AllIndia Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110009

(BASUDEV ACHARYA)

सैयद शहाबुद्दीन
संसद सदस्य
(लोक सभा)

14, जन पथ,
नई दिल्ली-110001
फोन : 384654/384746

13.11.92

Dear Shri Chavan,

Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) has drawn my attention to the withdrwal of his PSO <u>on your instructions.</u> This would restrict his free movement and the activities of his organisation which is playing a useful role.

Since an attempt was made to kidnap and physically harm him as recently as 9 March, 1992. I would request you to restore his PSO.

With regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri S. B. Chavan,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi.

Mr. G. S. Babbar, New Delhi

All communications should be addressed to the Registrar, Supreme Court, by designation, NOT by name.
Telegraphic address:- "SUPREMECO"

No.4240/SC/PILC/89.

SUPREME COURT
INDIA

FROM : A.L. Jain,
Assistant Registrar(PIL.CELL).

To : The Commissioner of Police,
Police Head Quarter,
I.P. Estate,
NEW DELHI.

Dated New Delhi, the June 16, 1989

Sir,

I am directed to forward herewith a petition dated 30-5-1989 (along with annexures) sent by Shri Gurcharan Singh Babbar to the Hon'ble the Chief Justice of India.

You are requested to take such action thereon as may be deemed fit in the matter.

Yours faithfully,

Sd/-

ASSISTANT REGISTRAR.

Encls: as above.

Copy for information to: Shri Gurcharan Singh Babbar
Genl. Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110 009.

ASSISTANT REGISTRAR.

गृह मंत्री
भारत
नई दिल्ली-११०००१
HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI-110001

Dated the 19th May, 1987.

Sardar Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
Gurdwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Line, G.T.B. Nagar,
DELHI - 110009.

Dear Sir,

With reference to your memorandum dated 19th May, 1987, presented to me today by a delegation led by you, I have to inform you that the problems listed out in your memorandum will be taken up with Delhi Administration within this week and you will be informed about the action taken.

Yours faithfully,

Buta Singh

(BUTA SINGH)

सत्यमेव जयते

G. C. MEHTA.

अतिरिक्त निजी सचिव
विदेश मन्त्री
भारत
ADDITIONAL PRIVATE SECRETARY TO
EXTERNAL AFFAIRS MINISTER
INDIA

G/1811/90(EAM

New Delhi-110011.
April 24, 1990.
25

Dear Sir,

I am desired to acknowledge receipt of your letter dated 19th April, 1990 regarding a public meeting convened for April 25, 1990 at 3.00 pm at Speaker's Hall, Vithalbhai Patel, Rafi Marg. Since Shri I.K.Gujral, Minister of External is on tour abroad, it is regretted that he will not be able to attend.

With kind regards,

Yours faithfully,

(G. C. MEHTA)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference(Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-9.

1,तीनमूर्ति मार्ग
नई दिल्ली-110 011

18 जून, 1996

प्रिय गुरुचरण सिंह बब्बर,

आपका 23 जून 1996 का निमंत्रण पत्र के लिए धन्यवाद। अभी हम स्वास्थ्य की बजह से कोई कार्यक्रम नहीं ले पा रहे हैं।

आपका

(विश्वनाथ प्रताप सिंह)

श्री गुरुचरण सिंह बब्बर
ए-7-बी अन्सल भवन
मुकर्जी नगर दिल्ली।

SYED SHAHABUDDIN
Member of Parliament
(Lok Sabha)

Tel. : 384746
14, Janpath,
New Delhi-110001

05-10-1988

Dear Shri Babbar,

I appreciate your moral gesture in undertaking an indefinite fast to highlight the sense of insecurity in the Sikh community all over the country, highlighted by the recent communal incidents in Bidar (Karnataka). There is no doubt that the failure to punish the culprits of November, 1984 carnage and the general callousness towards social violence in the country have contributed to the present sense of insecurity. The problem is not limited to the Sikh community alone, but covers other minorities as well as other depressed sections of the nation such as, Harijans and the Tribals.

I, therefore, feel that the matter should be taken up by all communities as an endeavour to save the nation from discrimination and fratericide. I, therefore, on one hand, appeal to you to break your fast as well as assure you of my solidarity and cooperation in promoting the common cause of the physical security as well as dignity and equality of the minority communities and weaker sections all over the country. I have no doubt that together we can assert our right to security, equality and dignity.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri G.S. Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukherji Nagar,
DELHI-110 009.

P. UPENDRA
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)
Leader, Telugu Desam
Party In Parliament.

77, Lodi Estate,
New Delhi.
October 31, 1988

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter dated October 28, 1988.

I will try to address your gathering on November 4, 1988 at the Boat Club. In case I am held up in Parliament, one of the MPs of our party will meet all of you.

With kind regards,

Yours sincerely,

(P. UPENDRA)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
H-31, Mukerji Nagar,
Delhi - 110 009.

मदन लाल खुराना
संसद सदस्य (लोक सभा)
अखिल भारतीय मन्त्री
भारतीय जनता पार्टी

Dia. 4275/mpsn/92

फोन : 594445
533096
एफ-104, कीर्ति नगर
नई दिल्ली-110 015

Dated 6-4-1992.

Dear Shri Markandey Singh Ji,

I am forwarding herewith a representation from S. Harjit Singh, Chairman, All India Sikh Conference (Babbar), N-31, Mukherji Nagar, Delhi-9 regarding constant threat to him as well as to S. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary and S. Jasbir Singh Secretary from the elements involved with Nov.' 84 riots. The representation is self-explanatory.

I shall be grateful if you kindly alert the concerned authorities to afford them adequate protection for the safety of their lives.

With kind regards,

Yours sincerely,

(MADAN LAL KHURANA)

Shri Markandey Singh,
Lt. Governor of Delhi.
Delhi.

Copy forwarded for necessary information to:- Shri Harjit Singh, N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110009.

I K Gujral
G-13, Maharani Bagh
New Delhi - 110065
Tel. : 6834002, 6834003

18th July 1988

22nd aug.

My dear Bahar Jee

You will kindly recall that on 15th Jnuary 87 The Punjabi Group had convened a meeting of all parties and non-parties to evolve a consensus on the vexed Punjab crisis. Unfortunately our success was rather limited.

We believe this effort has to be repeated again and for this purpose we are convening a meeting of the leaders of various parties and groups on Friday, 2nd September 88 at 9.30 AM in the private dining room of India International Centre, New Delhi.

I shall be grateful if you kindly attend the meeting which is likely to last the whole day.

With warm regards,

Yours sincerely,

(I.K.GUJRAL)

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

Bangalore
Nov 7, '85

Dear Mr. Babbar,

I saw your letter & the card last night on returning from Bihar & as you can see am now in the South. I wish your needless to say, every success.
programmes every success.

One person whose contribution during Nov '84 seems to have escaped your notice is Ms Jaya Jaitly. I think she, more than most people, provided strength and succour to the afflicted at great personal sacrifice.

Best wishes
Yours
George Fernandes

संसद सदस्य
(लोक सभा)

PRIME MINISTER

New Delhi
July 18, 1990

Sub: Letter dated 7th July, 1990 enclosing a representation of All India Sikh Conference (Babbar), Delhi.

Dear Shri Acharya,

I have received your letter on the above subject. I regret to say that it does not appear to be possible to meet the delegation because of my preoccupied engagements. You may kindly advise them to seek an appointment with the Home Minister.

Regards,

Yours sincerely,

sd/-

(Vishwanath Pratap Singh)

Sri Basudev Acharya, MP
12, Windsor Place
New Delhi.

Phones: 384806
3782218

SAMAR MUKHERJEE
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)
LEADER
CPI(M) GROUP INPARLIAMENT

CPI(M) PARLIAMENTARY OFFICE:
12, WINDSOR PLACE
NEW DELHI-110001.

DONO. SM/3043/F-1/90,

Dated 12-9-1990

My dear Shri V.P.Singh,

Enclosed herewith a Press release dated 10.9.90 issued by All India Sikh Conference(Babbar), Delhi-9, demanding speedy actions against those accused of fomenting the Ghastly Nov'84 riots that took a very heavy toll of lives of innocent Sikhs in Delhi, as promised by the NF Govt.

I personally feel that the follow up actions of NF Govt in this regard is very very slow indeed. This will given an impression among the patriotic sikhs that there is an attempt to let the culprits to go scot free. The above organisation has justifiably remarked that Nov'84 riots provided grist to the mill of the anti-national forces to step up their activities and to gain public sympathy among the Sikhs. Therefore the culprits who were responsible for fomenting that terrible riots should be dealt with in a more severest manner. This alone will restore the confidence and will of Sikh community to join the mainstream of people struggling to preserve the national unity.

With regards,

Yours sincerely,

Enc.-1.

Sd/-

Shri V.P.Singh,
Prime Minister,
India, New Delhi.

(Samar Mukherjee)

cc Sh, Gurcharan Singh Babbar, General Secy
All India Sikh Conference, N-31, Mukherjee Nagar,
N DELHI-110009

(Samar Mukherjee)

سید شہاب الدین
ایڈووکیٹ ممبر پارلیمنٹ

सैयद शहाबुद्दीन, सांसद
Syed Shahabuddin, M.P.

14, Janpath,
New Delhi-110001
Tel.: 3782128

- 2 -

I, therefore, support their demand that immediate action be taken against these officials in order to establish its credibility in the Delhi Administration in respect of its commitment to punish the guilty of 1984.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri S.B. Chavan,
Minister of Home,
Govt. of India,
NEW DELHI.

c.c. Sh. G S Bobber
A.I. S.ikh Conf.
New Delhi

प्रधान मन्त्री कार्यालय
PRIME MINISTER'S OFFICE

नई दिल्ली-110011
NEW DELHI-110011

No. 1/3/90-PMP-I / 10906

28 JUL 1990

Dear Sir,

I am desired to acknowledge the receipt of your letter dated 23.7.90 to the Prime Minister and to say that it is being forwarded for appropriate action to the Secretary to Lt. Governor, Delhi.

Yours faithfully,

(D.R. Ratra)
Section Officer

Shri Gurcharan Singh Babbar,
All Indåa Sikh Conference
(Babbar),

N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110 009.

BASUDEV ACHARYA.
Member of Parliament
(Lok Sabha)
Chairman
Committee on Public Undertakings

Phones: 384806
3715957
Office: 12, Windsor Place,
New Delhi-110001.

S. DUTTA
JOINT SECRETARY

Tel: 3014979

D.O.No.U-14035/134/90-Delhi
MINISTRY OF HOME AFFAIRS
NEW DELHI-110001
October 15, 1990

Dear Shri Acharya,

Kindly refer to your letter dated 23rd July, 1990 to the Home Minister regarding the families squattingatTilak Vihar opposite Cremation Ground, New Delhi 110018

2. The Delhi Administration has reported that 670 families have been provided alternative developed plots at Sector-15, Rohini by the Delhi Development Authority (Slum Wing). A committee has also been constituted by the office of the D.C. Delhi to go into the allegation that some persons have been left out of allotment. Till now, 600 people have registered their names with the Committee but only 310 have given their statements alongwith supporting documents so far. Their cases are under scrutiny.

With regards,

Yours sincerely,
Sd/-

(S. DUTTA)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

/Copy/

SM/3617/20/90 22-10-1990

CC Sh Gurcharan Singh Babbar, All India Sikh Conference(Babber)
N-31, Mukherjee Nagar, Delhi-110009

(XXXX BASUDEV ACHARYA)

سید شہاب الدین
ایڈوکیٹ، ممبر پارلیمنٹ
सैयद शहाबुद्दीन, सांसद
Syed Shahabuddin, M.P.

14, Janpath,
New Delhi-110001
Tel.: 3782128

4.5.1992

Dear Shri Chavan,

The All India Sikh Conference (Babbar) has stated in a Press Release, dated April 22, 1992 that the following police officials who were identified for having committed grave lapses during the anti-Sikh riots in October,-November, 1984 and charge-sheeted continue to enjoy full benefits:-

1.	Sheodeen Singh Yadav	Who was SHO Janakpuri in Nov.84 is now ACP Tilak Nagar.
2.	Rajinder Singh Dehaiya	Who was SHO Mangolpuri in Nov.84 is now ACP Sabzimandi.
3.	Jaipal Singh	Who was SHO Mehrauli in Nov.84 is now ACP Traffic.
4.	S.M. Bhaskar	Who was SHO Krishan Nagar in Nov. 84 is now ACP Rashtrapati Bhawan.
5.	O.P. Yadav	Who was SHO Srinivaspuri in Nov. 84 is now ACP Rashtrapati Bhawan.
6.	Jagdish Chander	Who was SHO Tilak Nagar in Nov.84 is now ACP Vigilance.
7.	Survir Singh Tyagi (He is on anticipatory bail)	Who was SHO Trilok Puri in Nov.84 is now posted in the same rank at IGI Airport (FRRO).
8.	Mahavir Singh	Who was ACP Ashok Vihar in Nov.84 is now DCP Security.
9.	Chander Prakash	Who was DCP (East) in Nov. 84 has been promoted DIG and is on delegation in a Southern State.

These officers who are on active duty continue to build influence and are in a position to tamper with the process of justice, receive patronage and ~~gixa~~ extend support to the politicians involvement in the November, 1984 riots.

...2/-

Tel : 284 5768
2022627
Ext : 261/301

Weekly
LOKPRABHA Express Towers, Nariman Point, Mumbai 400 021 (India)

18.4.98

Shri. Gurucharan Singh Babbar
N-31, Dr. Mukharjee Nagar.
Delhi - 110009.

Received your letter. I was shock and surprise by reading your letter.. If possible please send copy of your book "SARKARI QUTL-E-AAM" (English Edition) I will pay for it. Alongwith the book please send your photographs also. So that we can give a publicity to book as well as your cause.

I hope very soon Government will realize their mistake and lift the ban.

With regards.

(PRADEEP VARMA)
Executive Editor, LOKPRABHA

Fax No. : 022-2852108 / 2022139 / 2026382 ▲ Telex : 82276
E-Mail : iemumbai @ express.indexp.co.in

वीरेन्द्र वर्मा
(एम॰ पी॰)

दूरभाष : 384090
12, ताल कटोरा रोड,
नई दिल्ली - 110001

सत्यमेव जयते

दिनांक September 8,88

क्रम॰ सं॰

Dear Shri Buta Singh,

Kindly find herewith a copy of the complaint made by Shri Gurcharan Singh Barbbar, General Secretary, All India Sikh Conference, to the Commissioner of Police, New Delhi, which is self-explanatory.

Shri Singh, while alleging that he is being threatened and harassed by the persons involved in November, 1984 riots in Delhi, has complained that no action on his complaint has been taken by the Commissioner of Police.

If what has been stated by Shri Singh is true, you will agree with me that on a complaint of such a serious nature made by a citizen it becomes incumbent on the authorities concerned to inquire into the matter and if the facts are established, to provide necessary protection to the person concerned from such elements irrespective of their political affiliation or influence.

In this connection it would not be out of context to say that action against the persons involved in 1984 riots should be taken without further delay on the basis of the Ranganathan Mishra Commission's recommendations.

I am bringing the matter to your notice and hope that it will receive your personal attention for such action as may be deemed necessary under the circumstances.

With regards,

Yours sincerely,
Virendra Verma
(VIRENDRA VERMA)

Shri Buta Singh
Minister of Home Affairs
Govt. of India
NEW DELHI.

CC: Shri Gurcharan Singh Babbar, Gen. Secy.
All India Sikh Conference, N-31, Mukherjee Nagar.

Verma

सं0 .... मं (व)/ए पी एस/90
No. 3415 M (T)/APS/90

अपर निजी सचिव
वस्त्र मन्त्री
भारत
नई दिल्ली-११००११

ADDL. PRIVATE SECRETARY TO
MINISTER OF TEXTILES
INDIA
NEW DELHI-110011

सत्यमेव जयते

11.7.90
~~जून, 1990~~

प्रिय श्री गुरूचरण सिंह,

मान्नीय वस्त्र एवं खाद्य संस्करण उद्योग मंत्री श्री शरद यादव को सम्बोन्धित आवेदन पत्र श्री दिजय करण, दिल्ली पुलिस आयुक्त, दिल्ली को न्यायपूर्ण शीघ्र समुचित कार्यवाही के लिए भेज दिया गया है ।

समय-समय पर गतिविधियों से अवगत करवाते रहा करे ।

सधन्यवाद,

आपका,

(ए.पी.जैदी)

श्री गुरूचरण सिंह[redacted] बब्बर,
एन-31 मुकर्जी नगर, दिल्ली

सं० 3975 M (T)/AIS/90 सं (ब)/ए पी एस/90

No.

अपर निजी सचिव
वस्त्र मन्त्री
भारत
नई दिल्ली-११००११

ADDL. PRIVATE SECRETARY TO
MINISTER OF TEXTILES
INDIA
NEW DELHI-110011

10-8-90

प्रिय श्री गुरुचरण सिंह जी,

माननीय वस्त्र एवं खाद्य संस्करण उद्योग मंत्री श्री शरद यादव ने आपके पत्र में उल्लेखित सुझाव पढ़ लिये है और आपके प्रति निजी आभार प्रकट किया है ।

समय समय पर गतिविधियों से अवगत करवाते रहा करें ।

सधन्यवाद,

आपका ही,

(एस.पी. जैदी)

श्री गुरुचरण सिंह बब्बर,

एन-31, गुरुजी नगर,

दिल्ली-9

Phones : 3713330
3713363

SAMAJWADI JANATA PARTY

16, Dr. Rajendra Prasad Road,
New Delhi - 110001

November 7, 1994.

Dear Shri Gurcharan Babbar,

I could receive your letter of 28th October, 1994 only today informing me of a big congregation from 2nd November to 6th November, 1994 to commemorate the 10th anniversary of the crucification of over 5000 innocents brutally done to death in the year 1984 and demanding punishments to the guilty. I fully support your cause that the Government should hold speedy trials and give justice to the victims of the 1984 riots.

With regards,

Yours Sincerely,

(CHANDRA SHEKHAR)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr.Mukherjee Nagar,
DELHI-110009.

सैयद शहाबुद्दीन
संसद सदस्य
(लोक सभा)

14, जन पथ,
नई दिल्ली-110001
फोन : 384654/384746

21.6.89

My dear Shri Vijay Karan,

I ha e received a letter from Shri H.S.Giani and Shri G.S.Babbar, Chairman and General Secretary, respectively of the All India Sikh Conference Delhi, that when they approached you to draw your attention to the threats received by them, they did not recei e due response.

May I request you to kindly deal with the threats against them seriously and take necessary precautionary measures in view of the fact that in their campaign for securing justice to the sufferers of the Delhi riots in October November, 1984, They have incurred the hostility of many highly placed persons.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri Vijay Karan,
Commissioner of Police,
New Delhi.

cc: Shri H.S.Giani.
President AISC.
N-31 Mukherji Nagar
Delhi 110009

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

Calcutta
Sept 5, 88

Dear Mr. Babbar,

Your letter of Aug. 4 & Aug. 16 reached my office on Aug. 28. The exercise in Opposition unity are not proceeding smoothly, but I think they will get back on the rails soon.

I'm taking up the matter of the threats received by you with the concerned authorities, and also writing about it.

Best wishes.

Yours

George Fernandes

SAMAR MUKHERJEE

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

Phones: 384806
3782218
Office: 12, Windsor Place,
New Delhi.

S. DUTTA
JOINT SECRETARY
Tel.No. 3014979

D.O.No.U. 14035/171/90-Delhi
GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HOME AFFAIRS

NEW DELHI
the 1st Nov 1990.

Dear Shri Mukherjee,

Kindly refer to your letter dated 12.9.1990 to the Prime Minister regarding 1984 riots in Delhi.

2. I am desired to inform you that the Government set up 3 exclusive special Courts in January this year to ensure speedy action against those responsible for 1984 riots in Delhi,. Besides, the Delhi Administration appointed on 22nd March, 1990, a Committee consisting of Shri P. Subramonian Poti, retired Chief Justice of Gujarat High Court as Chairman and Shri P.A. Rosha, retired officer of the Indian Police Service as Member, to recommend to the Administrator, where necessary, registration of cases and their investigations.

With regards,

Yours sincerely,
Sd/-

(S. DUTTA)

Shri Samar Mukherjee,
M.P.
12 Windsor Place,
NEW DELHI.

No. SM/3798/F-1/90 Dt. 7-11-1990

cc Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secy All India Sikh Conference, N-31, Mukherjee Nagar, DELHI-110009

(SAMAR MUKHERJEE)

सत्यमेव जयते

सं० 4634 मं (व)/ए पी एस/90
No. 4634 M (T)/APS/90

अपर निजी सचिव
वस्त्र मन्त्री
भारत
नई दिल्ली-११००११
ADDL. PRIVATE SECRETARY TO
MINISTER OF TEXTILES
INDIA
NEW DELHI-110011

30 सितम्बर, 1990

प्रिय श्री बब्बर,

माननीय वस्त्र एवं खाद्य संसाधन उद्योग मंत्री श्री शरद यादव जी ने आपके पत्र में उल्लिखित सुझाव पढ़ लिए हैं और आपके प्रति निजी आभार प्रकट किया है ।

माननीय मंत्री जी को समय समय पर गतिविधियों से अवगत करवाते रहा करें ।

सधन्यवाद,

आपका ही,

(ए0 पी0 वैदी)

श्री गुरचरन सिंह बब्बर,
महासचिव-आल इंडिया सिक्ख कॉन्फेंस (बब्बर),
एन-31 मुखर्जी नगर,
दिल्ली-110009

प्रधान मंत्री कार्यालय
नई दिल्ली 110 011
PRIME MINISTER'S OFFICE
NEW DELHI 110 011

A.K. TEWARY
Deputy Secretary

No. 805/21/C/2/90-Pol. 5th February, 1990

Dear Shri Babbar,

I have been directed to acknowledge the receipt of your letter dated January 15, 1990 and to say that the matter is being referred to the Home Ministry.

Yours sincerely,

(A.K. Tewary)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-110 009.

इन्द्रप्रस्थ विश्व हिन्दू परिषद (पंजी०) दिल्ली

INDRAPRASTHA VISHWA HINDU PARISHAD (Regd.) DELHI

(Registered Under Society Registration Act XXI, 1980
Registration No. S-15075 Delhi 1984)

निकट झण्डेवाला देवी मन्दिर, नई दिल्ली-110055

दूरभाष : 779333

Ref. No..................

Date 21.12.91.

Dear Shri Babbar,

This refers to the telephonic conversation our office secy. Sh. Balwant Singh had with you, over the subjects to be raised during the "Awaken India" (Yatra), to dispel the malicious lie being spread out to disrupt the bond of unity and brotherhood amongst the various sects of Hindu Community i.e. Sikhs, Buddhists and Jains, by the Govt.

It was agreed to strike hard against the imminent forces, responsible for the present critical situation in the country. Initially the atrocities on Hindus and Sikhs and the innocent other sects, in Punjab, J&K, Assam etc. as a sequence of appeasement policy of the Congress(I) and the tenets of Congress culture, in order to keep glued to the power, are to be fully exposed. The Pseudo-religious politicians and the leftists are too not to be spared.

The killings of innocent persons and terrorism in the country, whether in J&K, Punjab or elsewhere, is to be condemned outright.

Abrogation of Art 370, which is discriminatory is to be demanded and people are to be explained the envisaged dangers to the unity, integrity and sovereignty of the Nation.

I hope you to please confirm it.

Sh. Gurcharan Singh Babbar
General Secy.,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar
Delhi - 110009

Yours sincerely

for Chandra Prakash Awasthi
(BANSI LAL VERMA)
- General Secy.,
Indra Prastha Vishwa Hindu Parishad

कालका दास
संसद सदस्य
(लोक सभा)

दूरभाष : 5751990

1665, नाईवाला, गली नं० 35,
करोल बाग, नई दिल्ली - 5

क्रमांक 683/KD/KB/90

दिनांक 12-7-90 ......

Dear Shri Singh,

I am enclosing herewith two representation in from Shri Gurcharan Singh Babbar N-31, Mukerji Nagar New Delhi requesting for justice to Sikh community of Delhi.

I shall be thankful if you kindly look into the matter and do the needful.

With regards,

Yours Sincerely

(KALKA DASS)

Sh. Arjan Singh
Lt. Governor Delhi
Raj Niwas Delhi-54

Copy to Sh. Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
N-31, Mukerji Nagar
Delhi

(KALKA DASS)

निवास 9, डा० विशम्भर दास मार्ग, निकट गोल डाकखाना, नई दिल्ली-110001 दूरभाष : 3712536

P. UPENDRA
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)
Leader, Telugu Desam
Party in Parliament.

77, Lodi Estate,
New Delhi
June 21, 1989

Dear Shri Vijay Karan,

I send herewith a copy of the letter dated June 3, 1989 addressed to you by Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference(Babbar), Delhi complaining about some threats meted out to him. I would request you to take appropriate action in the matter.

With kind regards,

Yours sincerely,

(P. UPENDRA)

Encl : As above

Shri Vijay Karan,
Commissioner of Police,
Police Headquarters,
New Delhi.

Copy to : - Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary, All India Sikh Conference
(Babbar) N-31, Mukerji Nagar, Delhi - 9

'SECRET'

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

S.B.CHAVAN
HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI-110001.

D.O.No.VI-23014/509/92-GPA.III

Dated 23rd June'93.

Dear Shri Samar Mukherjee,

Please refer to your letter dated No.SM/1202/F-20/93 dated 20th April, 1993 regarding security arrangements for Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference(Babbar) Delhi.

We have got the matter reviewed in consultation with Central Security Agencies and they have not recommended any special security arrangements for Shri Babbar for the present.

With regards,

Yours sincerely,

Sd/-
(S.B.CHAVAN)

Shri Samar Mukherjee,
Member of Parliament(RS)
12, Windsor Place,
New Delhi.

/True copy/

SM/2412 /F-20/93 Dt:- 1/7/93

(SAMAR MUKHERJEE)

BASUDEV ACHARYA
Member of Parliament
(Lok Sabha)
CHAIRMAN
PUBLIC UNDERTAKINGS COMMITTEE

Phones: 3B4806
3785957

12, Windsor Place,
New Delhi-110001

BA/1982/F-1/90.

7-7-1990

My dear Shri V.P. Singh,

I enclosoherewith a communication dated 6.7.90 from All India Sikh Conference (Babbar), Delhi seeking personal hearing from you in connection with the problems of Nov'84 riot victims. Many of their problems stillremain unsettled despite assurances given by NF Govt. and by you personally.

I feel that a meeting with the delegation of above organisation who have been crusading against the inaction of the previous govt. to settle riot victims' cases and for victims' rehabilitation, will be fruitful.

I hope you will be in a position to spare some time to meet them.

With regards,

Encl-1.

Yours sincerely,

Sd/-

Shri V.P. Singh,
Prime Minister, India,
New Delhi.

(Basudev Acharya)

cc Harjit Singh, Chairman A.I Sikh Conference (Babbar)
No.31, Mukherjee Nagar, Delhi-110009

(Basudev Acharya)

Rajni Kothari

G-1/10, Lajpat Nagar
New Delhi-110024
Phone: 231190 / 2517131 (Off)

Date 3/12/92

Dear Pancharan Singh Ji

I was shocked to learn from your letter dated Nov. 11, '92 both on the withdrawal of security provided to you as well as the attempt that was made to kidnap and physically harm you in the Mangolpuri area — but that the case registered in the FIR has not been investigated.

Your increased vulnerability is certainly a cause for concern. But shouldn't you be thinking again about the faith you had earlier reposed in the [illegible] — your acceptance of their bona fides etc.

Rajni Kothari

Shri Pancharan Singh Babbar

RAM JETHMALANI,
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

11, Harishchander Mathur Lane,
New Delhi-110 001,
October 14, 1988.

Dear Mr. Babbar,

From the newspaper reports I have learnt that you went on hunger strike regarding the tragic events of Bidar (Karnataka). While I fully appreciate your sentiments and will gladly participate in any effort to undo the wrong, I must draw your attention to something even more important, ie. the threatened execution of Kehar Singh, one of the accused in the Indira Gandhi murder case. I regard him as innocent and his execution will be a case of judicial murder. I am wondering why the Sikh community is totally silent on that issue? I am also wondering why you are silent on that issue?

I have to request you urgently to stir yourself and your workers and bring pressure to bear upon the government and the President before the innocent man is hanged.

With regards,

Yours sincerely,

(RAM JETHMALANI)

To

Mr. Gurcharan Singh Babbar,
Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukherjee Nagar, Delhi-9.

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

August 8, 1988.

Dear Mr.Babbar,

Your letter of August 1. I share your agony and anxiety over the Punjab situation. In the prevailing situation I doubt if any person outside of the government can really do much to resolve the Punjab crisis. Only in the defeat the Congress-I in the country and the installation of a non-Congress government will any genuine initiative be possible.

With regards,

Yours sincerely,

George Fernandes

Mr.G.S.Babbar
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

JANATA DAL
7, Jantar Mantar Road,
New Delhi - 110001

Phone : 3321833

August 6, 1991

Dear friend,

I am extremely serry yeur letter ef the 31st July remained unrespended te as I was busy with heavy prier cemmitments. I hepe the Dharna went ef very well and will serve its purpese.

Thanking yeu,

Yeurs sincerely,

(S.R. BOMMAI)

Shri Gurucharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Cenference(Babbar)
N-31 Mukerji Nagar
Delhi-110009

बैकुंठ लाल शर्मा 'प्रेम'
संसद सदस्य
173, नार्थ एवेन्यू, नई दिल्ली-110001
फोन : 3792376

B. L. Sharma 'Prem'
Member of Parliament
173, North Avenue, New Delhi-110 001
Tel. : 3792376

क्रमांक
Ref. : BLSP/53048/92

दिनांक
Date 3.5.1992

Dear Shri Chavan Ji,

Namaskar,

Please find enclosed a copy of Statement dated 22nd April, 1992 sent to me by the General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) for your kind perusal. The Statement is self explanatory.

I shall be thankful, if you please look into the matter and inform me whether the details given in the latter is correct and what steps the Govt. of India is taking to infuse confidence in the Sikh Community.

With kind regards,

Yours sincerely,

(B.L.SHARMA 'PREM')

Shri S.B.Chavan,
Minister of Home Affairs
Govt. of India,
New Delhi.

CC to :- Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), N-31, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi-110 009--He is requested to apprise me of the views of his body on the killings of innosent people of Punjab, very early? Whether his body ~~condems~~ condemns this henious crime of Terrorists in Punjab, Tarai belt of U.P. and Bomb Blasts in Delhi?

(B.L.SHARMA 'PREM')

Member of Parliament
(Lok Sabha)

ASHOK NATH
JOINT SECRETARY

D.O.No. 14035/10(16)/90-UTP

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HOME AFFAIRS
NEW DELHI-110001.

Dated the 13th Feb1990.

Dear Shri Acharya,

Kindly refer to your letter dated 16.1.90 forwarding therewith representation of Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary ASIC(Babber) regarding alleged arbitrary attitude of Police authorities towards him.

2. We have forwarded a copy of your letter to the Chief Secretary, Delhi Administration for immediate appropriate action. He has also been requested to inform you about the action taken.

With kind regards,

Your sincerely,

(ASHOK NATH)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

GOBINDA MUKHOTY
Barrister-at-Law
Senior Advocate
Supreme Court of India
New Delhi

213, Jor Bagh,
New Delhi-110003
Tele phone : 4622027
690887

19th August, 1991.

Member, LAWASIA
Human Rights Standing Committee

Advisory Board, SOS-Torture

&

People's Union for Democratic Rights.

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110009.

Dear Shri Babbar,

Thanks for your letter of July 30, 1991 informing me about Dharna at Boat Club. Your letter reached me very late and as a result I could not participate in the Dharna at Boat Club on August 5, 1991. But the cause definitely is a great cause and lot of people are suffering because of 1984 carnage.

With kind regards.

Yours sincerely,

(Gobinda Mukhoty)

संसद सदस्य
(लोक सभा)

NO.V.2587/90.HMP

HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI 110001

13 JUL 1990.

Dear Shri Acharya,

I have received your letter dated 28th June, 1990 enclosing copies of communications addressed to the Addl. Commissioner of Police (Admn), Delhi Police from Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi regarding alleged threats being received by him. I am having the matter looked into.

With regards,

Yours sincerely,
sd/-
(Mufti Mohammed Sayeed)

Shri Basudev Acharya, MP,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

SYED SHAHABUDDIN, M.P.
सैयद शहाबुद्दीन, संसद सदस्य
سید شہاب الدین
ایڈوکیٹ ممبر پارلیمنٹ

14, Janpath,
New Delhi-110001
Phone : 384654

18.8.1989

Dear Shri Buta Singh,

May I draw your attention to the handbill issued by the Delhi Police declaring Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi as a 'Wanted' person. In view of the fact that there is no case pending against him, no warrants have been issued against him, nor has he been declared a proclaimed absconder and taking into account the fact that he has been involved in the welfare of the victims of the October, 1984 disturbances and in that connection had the honour of being received by the President of the Republic, the Prime Minister, yourself as well as the Governor of Delhi, such a publication is indeed shocking to my legal and moral conscience.

I would be grateful if you would kindly have this handbill withdrawn and let me know the circumstances in which it was issued.

With regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri Buta Singh,
Minister of Home,
Govt. of India,
NEW DELHI.

Copy to: Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar, Delhi-110009.

(SYED SHAHABUDDIN)

बैंकुठ लाल शर्मा 'प्रेम'
संसद सदस्य
173, नार्थ एवेन्यु, नई दिल्ली-110001
फोन : 3792376

B. L. Sharma 'Prem'
Member of Parliament
173, North Avenue, New Delhi-110 001
Tel. : 3792376

क्रमांक
Ref. : BLSP/51658/92

दिनांक
Date 25.3.1992

Dear Shri Chavan,

Namaskar,

Please find enclosed a copy of letter dated the 20th March, 1992 sent to me by the All India Sikh Conference (Babbar), Mukerji Nagar, Delhi, for appropriate action.

With kind regards,

Yours sincerely,

(B.L.SHARMA 'PREM')

Shri S.B.Chavan,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi.

CC to :-

The Chairman,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110 009.

George Fernandes

Member of Parliament
(Lok Sabha)

3, Krishna Menon Marg
New Delhi - 110 011

11th March, 1993

Dear Gurucharan Singh,

You had invited me for your rally on February 23. I am sorry it was not possible for me to make it. I hope you had a good programme, even though with the police, in their efforts to prevent the BJP rally, may have caused you all sorts of trouble.

I do hope that the problems of the widows of the 1984 holocaust will be resolved without any further delay.

Best wishes.

Yours sincerely

George Fernandes

Mr.Gurucharan Singh Babbar,
Gen. Secy,
All India Sikh Conference
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
Delhi - 9.

GEORGE FERNANDES

5991/DC/89
Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

March 27, 1989

Dear Gurcharanji,

Your letter of March 22. I will not be in Delhi on March 27. You will kindly excuse my inability to join you for the rally. You have my support in your campaign on the issues relating to the Thakkar Commission report and the Punjab question.

Regards.

Yours sincerely,

George Fernandes

George Fernandes

Mr Gurcharan Singh Babbar,
All India Sikh Conference(Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi - 110 009.

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

/True Copy/

New Delhi
September 18,90

Sub:- Letter dated 12th Sep.1990 enclosing a representation of Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secy, All India Sikh Conference (Babbar).

Dear Shri Mukherjee,

Your letter on the above subject has been received. It is being sent to the Min. of Home Affairs for appropriate action.

Regards,

Yours sincerely,
Sd/-

(VISHWANATH PRATAP SINGH)

Shri Samar Muakherjee,
M.P.,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

KRISHAN LAL SHARMA
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

Phone : 3714954
4, Ferozeshah Road
New Delhi-110001

2nd April,1992

KLS-3/112

Dear Shri S.B. Chavan Ji,

Please find enclosed a representation dated 20th March,1992 from All India Sikh Conference (Babbar) regarding safety of S. Gurcharan Singh Babbar and other Office bearers of All India Sikh Conference (Babbar).

I shall be grateful if you look into this and take suitable measurers.

With regards,

Yours sincerely,

Klsharma

(Krishan Lal Sharma)

Shri S.B. Chavan,
Home Minister,
Govt. of India,
New Delhi.

/Rawat/

Copy to: SH. Harjit Singh, Chairman,All India Sikh Conference (Babbar),N-31, Mukerji Nagar, Delhi-110009.

2 R$

A F F I D A V I T

I, Gurcharan Singh Babbar S/o S. Jaswant Singh, R/o N-1, A K rjas N gar, Delhi, aged 48 years, do hereby solemnly affirm and declare as under:-

1. That I am the G neral Secretary of ALL INDIA SIKH CONFERE CE having its Head Office at Gurdwara Shri Guru Singh Sabha, Outram Line, G.T.B. Nagar, Delhi.

2. That our organisation is only for major social activities for Novemuer 84 Victims.

3. That many Novemuer 84 victims of trans yamuna area like 32 Block, Trilok Puri, Bhajan Pura, Gamri etc. etc. came toour office & narrate me the story that the riots of November 84 was very well organised by the Cong. I, leaders.

4. That few peopels belongs to Sik families has been clean shaved & mixed up with killer of Sikhs with Cong. I workers & after that they told us that Union Minister Mr. H.K.L.Bhagat was saying to the said Gong. I workers that the Home Minister Mr. P.V.NARSIMHA RAO told to me that which community (i.e. sikh) has been killed the Prime Minister Smt. Indira Gandhi, you also finished that community, and Mr.P.V.NARSIMHA RAO also told to Mr. H.K.L. Bhagat that we have independently leave you for that mission.

5. That Union Minister Mr. H.K.L.Bhagat also told the workers that the Home Minister Mr. P.V.NARSIMHA RAO is with us and we leave you independent for killing & loot mar.

(NOTARY M.S. MEHTA, Apptt. by Delhi Admn.)

G.S Babbar

DEPONANT

VERIFICATION:-

Verified at Delhi on this 31-7-1987 that the contents of the above affidavit are true and correct to the best of my knowledge and believe and nothing has been concealed therefrom.

ATTESTED

NOTARY DELHI

31 JUL 1987

G.S Babbar

DEPONANT

RAJENDRA MOHAN

अर्ध सरकारी पत्र संख्या

D.O. No. 11869/X-III

अतिरिक्त आयुक्त पुलिस (प्रशासन),
दिल्ली पुलिस मुख्यालय,
इन्द्रप्रस्थ एस्टेट,
ADDL.COMMISSIONER OF POLICE (ADMN.)
DELHI POLICE HEADQUARTERS
INDRAPRASTHA ESTATE

दिनांक, नई दिल्ली

Dated, New Delhi, the 19th January, 1990

Dear Shri Gurcharan Singh Babbar

In reference to your letter dated 4.1.90 addressed to the Commissioner of Police, Delhi, and also letter dated 15.1.90 addressed to the Hon'ble Lt.-Governor, Delhi, it may be clearly stated that there is no such conspiracy at all to cause any physical harm to you. In case you strongly feel there is one like that, we can refer it to the Govt. of India, Ministry of Home Affairs, for an enquiry by an independent agency.

2. Since you have mentioned about threatening calls at your telephone, a request can be made with your approval to the Telephone Department for keeping your telephone under observation for sometime in order to detect the telephone caller. In such cases, it is the subscriber who has to request for such an arrangement.

3. The Commissioner of Police, Delhi, is extremely busy in connection with the Republic Day arrangements and the meetings connected with it. You are most welcome to see me in my office on any working day and I assure you that we will try to sort out whatever be the problems.

best wishes!

Yours sincerely

19/1

(Rajendra Mohan)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

Soli J. Sorabjee

134, Sunder Nagar
New Delhi 110003
PHONE : 694909, 690882

March 31, 1989

Dear Shri Babbar,

I entirely agree with you that the writ petition filed in the Delhi High Court in which stay has been granted against the function of the Jain-Bannerji Committee is politically motivated. There can be no doubt about the collusion of the Delhi Administration in this matter.

However I must express my strong sense of sorrow about the imputations made against Justice G.C.Jain. They were needless and unwarranted with the unhappy consequences of non-availability of a good and strong judge on the Bench.

With regards,

Yours sincerely,

S. J. Sorabjee

Mr. G. S. Babbar,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

Maneka Gandhi

A-4, MAHARANI BAGH,
NEW DELHI - 110 065

Dear Shri Babbar,

I am sorry I cannot attend the Bhog of Shri Ranjit Singh I feel deeply for his parents Unfortunately I am not well As soon as I feel better I will come to see them

Maneka Gandhi
9/7/89

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

October 5, 1986
12/10/86

Dear Mr Babbar,

While I fully sympathise with the purpose behind your indefinite fast, I don't think that the fast will serve the purpose. The problems of the Sikhs in particular and of the minorities in general are far too complex to be resolved through individual sacrifices.

I would request you to give up your fast and make common cause with all those who support the issues raised by you.

With kind regards,

Yours sincerely,

George Fernandes

Mr Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference
A-31 Mukerji Nagar
Delhi 110009

PREM BHATIA

D-364, Defence Colony
New Delhi-110 024
☎ 693525

December 23, 1991

Dear Mr Gurcharan Singh Babbar,

I am writing this to acknowledge with thanks your kind letter marked AISC/91/B dated December 12, 1991, and send you my warm good wishes for the success of your movement, being launched on December 25. Much as I would have liked to be present at the Boat Club, I am afraid this is not going to be possible because I shall be away from Delhi. You have, however, my full support in your noble cause.

Please accept my regards and good wishes and convey them also to your Chairman, Mr Harjit Singh.

Yours sincerely,

(Prem Bhatia)

Mr Gurcharan Singh Babbar,
Gendral Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Dr Mukherjee Nagar,
DELHI-110 009.

पत्रांक 2574/FM/R/90
No.

नई दिल्ली, दिनांक
New Delhi, Dated

June 26 ,1990.

प्रो॰ मधु दंडवते
वित्त मंत्री
भारत सरकार
की
सद्भावनाओं सहित

With best compliments of
Prof. MADHU DANDAVATE
Finance Minister
Government of India

सेवा में
To

Shri Mufti Mohd. Sayeed,
Minister of Home Affairs,
NEW DELHI.

प्रेषित पत्र/Paper(s) Forwarded

Letter from Shri Gurucharan Singh Babbar, General Secretary, Delhi dated June 18, 1990 regarding independent inquiry and threat to his wife. (L-4-)

CC to: Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference(Babbar), N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110 009.

(M.V.JOSHI)
ADDL. PS TO FM

੧ ਓ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ॥

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਸਕੱਤਰ ਸਾਬਕਾ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

317-ਭਵਾਨੀ ਨਗਰ,
ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅਕਤੂਬਰ 26, 1991

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸ੍ਰ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ,

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ।।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ ।।

ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਨਾ ਪਕੜਨ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਉਕਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਸਮੇਂ ਪੁੱਜਣ ਹਿੱਤ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਮਿਤੀ 23-10-91 ਅਤੇ 29-10-91 ਤੋਂ 4-11-91 ਤੀਕ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੁਜੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਬਖਸ਼ਣ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁਜਕੇ ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

· ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਖਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ਣ।

ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ,
ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ,

(ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ)

ਸ੍ਰ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੱਬਰ,
ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ
ਐਨ-31, ਮੁਕਰਜੀ ਨਗਰ,
ਦਿੱਲੀ-110009.

P. UPENDRA
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

11, Akbar Road
New Delhi - 110 011
Ph. No. 301 7686

Dt. December 19, 1991.

Dear Shri Babbar,

Thank you very much for your letter No. AISC/91/8, dated December 12, 1991, inviting me to participate in the 'Awaken India' movement being launched on December 28 at Boat Club. I am leaving for Hyderabad on December 22 and I regret my inability to participate in your campaign.

I wish your programme all success.

With best wishes,

Yours sincerely,

P. Upendra

(P. UPENDRA)

Sh. Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar
DELHI - 110 009

SAMAR MUKHERJEE
MEMBER OF PARLIAMENT
RAJYA SABHA

Phone: 384806
12, Windsor Place,
New Delhi 110001

Leader, CPI(M) Group
in Parliament

D.O.NO. SM/1416/F-20/92 Dated 4-5-1992.

Dear Shri Chavan,

Enclosed herewith a memorandum dated 22-4-1992 from All India Sikh Conference (Babbar) Delhi.

They have expressed concern over extremely lenient attitude towards those police officials who were found accused in Nov 1984 riot cases. Rather some of them were even promoted, it is reported.

If such soft attitude towards Nov'84 accused officials continue the Sikhs would definitely lose faith in the Govt and its promise to punish the Nov'84 accused. No wonder Sikhs would feel isolated from the mainstream and discriminated.

It is high time firm action is taken against the accused police officials that would instil confidence among the Sikhs in Delhi and elsewhere.

With regards,

Yours sincerely,

Encl-as above.

Shri S.B.Chavan,
Minister of Home Affairs,
Govt.of India,
New Delhi.

(SAMAR MUKHERJEE)

cc Gurcharan Singh Babbar, Genl Secy
All India Sikh Conference(Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi 110009

(SAMAR MUKHERJEE)

ਫੋਨ: { 43431
43355

੧ ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ ॥

ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ

ਪਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪੱਤਰ ਨੰ: ੨੨੫੬੦

ਅਕਤੂਬਰ 30, 1992.

ਪਿਆਰੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬੱਬਰ',

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ॥
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹਿ ॥

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕਿਰਪਾ ਪੱਤਰ ਮਿਤੀ 16-10-1992, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਹਿੱਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਕਰਨਾ ਜੀ।

ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ,

ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ,

(ਦਲਮੇਘ ਸਿੰਘ)

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬੱਬਰ',
ਐਨ-31 ਮੁਕਰ ਜੀ ਨਗਰ,
ਦਿੱਲੀ- 110009.

R. S. NARULA

C-215, DEFENCE COLONY
NEW DELHI-110024

13.2.1990

Sub: S. Gurcharan Singh Babbar.

My dear Governor,

While thanking you for your kind D.O. letter No. 47(4)/90 RN/374/2522 dated 5/8 February, 1990, on the above subject, I have to quote below the relevant passage from the letter dated January 19, 1990, now received by Shri Babbar from Shri Rajendra Mohan, Additional Commissioner of Police (Admn.) Delhi Police Headquarters:-

> "In case you strongly feel there is one (enquiry) like that, we can refer it to the Govt. of India, Ministry of Home Affairs, for an independent agency."

Babbar has already stated in his reply requesting for the suggested enquiry being held.

I am writing these few lines just to support his request so that justice is not only done but also appears to be done. Since the police and Babbar are both on the same wavelength regarding the enquiry in question there should, I feel, be no difficulty in a reference being made to the Ministry of Home Affairs on the lines indicated in the above-mentioned letter of the Addl. Commissioner of Police.

With regards,

Yours sincerely,

Sd

(R. S. Narula)

Air Chief Marshal Airjan Singh (Retd).
Lt. Governor
Raj Niwas
Raj Niwas Marg
Delhi-110 054.

Endst.No. M/GBS/3/777 13.2.1990

Copy, along with a photocopy of the Lt. Governor's letter dated 5/8 February, 1990, forwarded to Shri Gurcharan Singh Babbar, N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110 009, for information and record. Regards.

(R. S. Narula)

GOBINDA MUKHOTY
Barrister-at-Law
Senior Advocate
Supreme Court of India
New Delhi

213, Jor Bagh,
New Delhi-110003
Tele phone : 4622027
690887

31st October, 1991.

Member, LAWASIA
Human Rights Standing Committee

Advisory Board, SOS-Torture
&
People's Union for Democratic Rights.

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

Dear Shri Babbar,

I have at hand your Ref. No.AISC (B)/91, dated October 23, 1991. I take note that you will have a week-long seventh commemorative anniversary of November 1984 genocide from October 29 to 4th November, 1991.

This gruesome incident cannot be allowed to be forgotten. As Germany must remember as to what it did to the Jews at a particular period, the Secular India also must remember as to what it did in its capital seven years ago. I would have been readily agreeable to address anyone of these meetings, during this period, but, unfortunately, I am going to Calcutta today and shall not be returning before 8th November. As a result, I shall not be able to address any of these meetings, for which I regret.

With kind regards.

Yours sincerely,

(Gobinda Mukhoty)

RALLY WITH THE FORCES OF REVOLUTIONARY DEMOCRACY
FOR A UNITED, DEMOCRATIC, PROSPEROUS INDIA

Indian People's Front

Central Office : GALI NO. 2, SADATPUR COLONY, DELHI-110094

President :
Nagbhusan Patnaik

General Secretaries :
Akhilendra Pratap Singh
[illegible] Barooah
Dipankar Bhattacharya
Kumudini Pati
P. Satyanarayana
R. Narayanan
Rajaram
Ramji Rai
~~[illegible]~~
Swapan Mukherjee
[illegible]

Office Secretary :
Raja Ram Singh

Ref. No. ________

Dated 11/11/88

To

Gurucharan Singh Babbar

Dear Friend,

It is to inform that the following resolution was taken in our Central working Committee meeting at Patna between 26th Oct. to 28 Oct. 1988.

The central working committee of IPF strongly condemns the heinous killing of six students at Bidar in Karnatka which can not but viewed as an alarming development taking place as it did in as far away a State from the Punjab-haryana-Delhi belt as Karnatka and that too under a non-congress Government rule. We demand immediate punishment of the guilty and call upon the Hindus and Sikhs in Bidar and all over India to unitedly frustrate the designs of Congress Government and various communal elements to create rift between the two communities. In this context the C.W.C also reiterates the I.P.F.'s consistent demand for re-investigation into the November'84 riots, and meeting out exemplary punishment to all those guilty elements who are still entrenched in high places.

Sincerely Yours,

Raja Ram Singh

(RAJA RAM SINGH)

Central Office Secretary, IPF.

सत्यमेव जयते

संख्या रा० मं० (प०व०)/......................./90
No. MOS (E&F)/........17......../90 |841|

MANEKA GANDHI

पर्यावरण एवं वन राज्य मंत्री
भारत सरकार
पर्यावरण भवन, सी.जी.ओ. कोम्पलेक्स
लोदी रोड, नई दिल्ली-110003

MINISTER OF STATE
ENVIRONMENT & FORESTS
GOVERNMENT OF INDIA
PARYAVARAN BHAWAN, CGO COMPLEX
LODI ROAD, NEW DELHI-110003

3rd February, 1990.

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter dated 15-1-1990 regarding conspiracy hatched by former Union Ministers and former Governor of Delhi, whose contents have been noted with interest.

Maneka Gandhi

(Maneka Gandhi)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110009.

M-3, Bhagat Singh Market,
NEW DELHI 110 001
Phones : 35 13 11, 25 18 377
Dated : 21.08.89

PRESS RELEASE FOR FAVOUR OF PUBLICATION

Joint statement by Prof. Rajni Kothari and Mr. Inder Mohan

We have been shocked at the way the Delhi police has set upon maligning, harassing and intimidating Mr. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary of the All India Sikh Conference (B).

Many have already vouched for the integrity, courage of conviction and uprightness of Mr. Babbar. We endorse these feelings whole heartedly.

Mr. Babbar has been an activist of long standing. Since November 1984 onwards, when a carnage was organised against thousands of innocent members of Sikh community, Mr. Babbar emerged and has continued to be a persistent fighter for justice and rehabilitation for the victims. He has organised and led several demonstrations of suffering widows and orphaned children. He has been demanding punishment for all the guilty including certain VIPs functioning under the present tottering regime.

At the same time Mr. Babbar has been categorically raising his voice against terrorism, be it on the part of the State or individual groups.

Any intrigue or attempt to brand Mr. Babbar either as a wanted person or as a terrorist is not only preposterous but also a challenge to all those who stand for fundamental human rights.

While assuring Mr. Babbar of full support, we demand that totally uncalled for harassment being caused to Mr. Babbar should be put to an end forthwith. We also demand a public apology from Delhi police for playing into the hands of certain ruling party politicians.

Rajni Kothari

Inder Mohan

Inder Mohan

JANATA DAL
7, Jantar Mantar Road,
New Delhi-110001

Phone : 3321833

26th November, 1992.

Dear Shankar Raoji,

Enclosed is a letter dt.11.11.1992, I have received from Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) N-31, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi, which speaks for itself. Kindly look into it and oblige. I shall be thankful to have a word in reply.

With regards,

Yours sincerely,

(S.R.BOMMAI)
President.

Shri S.B. Chavan,
Home Minister,
Govt. of India,
New Delhi.

cc : Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
Delhi 110 009.

No. 7(904)/85-PMO

प्रधान मंत्री कार्यालय
नई दिल्ली 110 001
PRIME MINISTER'S OFFICE
NEW DELHI 110 001

November 8, 1985

R. VASUDEVAN
Joint Secretary

Dear Shri Babbar,

Kindly refer to your letter dated 2nd November, 1985 addressed to PM on behalf of the All India Sikh Conference. L.G. Delhi has been requested to have the matter looked into on a priority basis. You may also kindly get in touch with him to explain the problems.

Yours sincerely,

R. Vasudevan

(R. Vasudevan)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
Convener,
All India Sikh Conference,
Gurudwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Line, G.T.B. Nagar,
DELHI - 110 009

R. Krishna Iyer
(Former Judge, Supreme Court)

Phone: 360088
"SATGAMAYA"
M. G. ROAD, ERNAKULAM
KOCHI - 682 011

24th November 1992

Dear Shri Chavan,

I have received a letter from Shri Gurcharan Singh Babbar who seems to be a leading figure in the ALL INDIA SIKH CONFERENCE (BABBAR). He writes to say that he was unjustly included among the list of 'wanted' persons, and so, the security which had been accorded to him by the Govt. of India has been withdrawn. This step he considers ominous and malafide. He has also sent to you a telegram in this connection. It appears he was falsely included in the 'wanted' list of terrorists and when he came to know that this was the preliminary step to liquidate him, he moved the High Court and so, the Police changed its version and retraced the step. May I request you in all humility that reckless action by the Police and support for it by Government may only worsen the situation and embitter persons who may well be prepared to play a lawful role in Punjab politics ?

I have no request to make except to suggest that it may be useful to instruct the Police Chief or the Chief Minister that political vengeance against Gurcharan Singh Babbar may not be resorted to. The fact that there is terrorism somewhere does not justify bullet reprisals elsewhere.

I gather that the situation in the Punjab is improving and the country, I hope, will sigh relief

... 2.

: 2 :

eventually. It is important that political dialc
must now commence and the terrorists of yesterda ay be
the creative dissenters under the Constitution to orrow.
Democracy is our goal, not necessarily conformity

With warmest wishes,

Yours sincerely,

(V.R. KRISHNA IYER)

To

Shri S.B. Chavan,
Hon'ble Minister for Home Affairs,
Govt. of India,
NEW DELHI.

Copy to: Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
ALL INDIA SIKH CONFERENCE (BABBAR),
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI 110 009.

MR/T/147/90

George Fernandes

रेल मंत्री, भारत
Minister For Railways
India

New Delhi

Dec. 31, 1989.

Dear Shri Singh,

I am in receipt of your letter and have taken note of the issues raised by you.

Wishing you a very happy new year,

Yours sincerely,

GEORGE FERNANDES

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary
All India Sikh Conference
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi.

सैयद शहाबुद्दीन
संसद सदस्य
(लोक सभा)

14, जन पथ,
नई दिल्ली-110001
फोन : 384654/384746

Dated: 12-8-88

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter of the 10th August, 1988. I am sorry I could not be present at the Boat Club to receive the memorandum. I would be grateful if you kindly send me a copy.

With regards,

Yours sincerely,

(S. SHAHABUDDIN)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-9.

तारा चन्द खण्डेलवाल
ससद सदस्य
(लोक सभा)

509, कूचा पाती राम
बाजार सीताराम,
दिल्ली-110006
फोन : 734660

TC/2559/10/92 3.5.1992

Shri Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference(Babbar)
M-31 Dr. Mukherjee Nagar
Delhi-9

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter dated 22.4.1992 regarding contents of Press Conference held on 22.4.1992.

I have gone through the contents of your letter and would do whatever is possible at my end.

With good wishes,

Yours sincerely,

(Tara Chand Khandelwal)

प्रधान मन्त्री कार्यालय
PRIME MINISTER'S OFFICE

नई दिल्ली-110011
NEW DELHI-110011

AUG 1988

No.1/3 /88-PMP-I

(In all replies, please quote this letter number and date)

Dear Sir/~~Madam~~,

I am desired to acknowledge the receipt of your letter dated 03.08.1988 to the Prime Minister and to say that it is being forwarded for appropriate action to the Lt. Governor of Delhi.

Yours faithfully,

(B.P. KAISTHA)
Section Officer

Shri Gurcharan Singh Babbar
General Secretary,
All India Sikh Conference
N-31, Mukherji Nagar,
DELHI - 110 009.

Kidar Nath Sahani
General Secretary

भारतीय जनता पार्टी
Bharatiya Janata Party

Ref. : BSP/CO-3789/90 Date : 21 June, 1990

Dear Shri Babbar Ji,

I thankfully acknowledge the receipt of your letter dated 18 June, 1990 regarding the denial of an independent inquiry.

With best wishes,

Yours sincerely,

Kidarnath Sahani

(Kidar Nath Sahani)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference(Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi - 110009

11, ASHOK ROAD, NEW DELHI - 110 001 ● Phones : 383349, 386586

प्रधान मंत्री कार्यालय
नई दिल्ली - 110011
PRIME MINISTER'S OFFICE
NEW DELHI - 110011.

Director

March 18, 1986

Dear Sir,

I am desired to acknowledge the receipt of your letter dated March 12, 1986, addressed to the Prime Minister.

Yours faithfully,

(H.C.Bakshi)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
Convener,
All India Sikh Conference,
Gurudwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Line, G.T.B. Nagar,
Delhi-110009.

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 ~~83 73~~
6/105 ~~Kaushalya Park~~
Hauz Khas
New Delhi 110016

March 18, 92

Dear Gurcharan,

Yours of March 12 along with the enclosure. I have taken up the matter with the Home Minister.

Best wishes.

प्रो॰ विजय कुमार मल्होत्रा एम.ए., पीएच.डी
संसद सदस्य (लोक सभा)

Prof. Vijay Kumar Malhotra
M.A.Ph.D.
Member Parliament (Lok Sabha)

सत्यमेव जयते

C-1/5, PANDARA PARK,
NEW DELHI-110003
PHONE : 385070

सी-१/५, पंडारा पार्क
नई दिल्ली-११०००३
दूरभाष : ३८५०७०

Date: 13th Feb.,1990.

Dear Shri Babbar,

I received your letter of February 6 and a copy of your letter to Shri Rajendra Mohan, Additional Commissioner of Police. I will take up the matter with the Lt. Governor and try to get the needful done.

Thanking you,

Yours sincerely,

(VIJAY KUMAR MALHOTRA)

Shri Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
<u>DELHI-</u>110009.

President : Rajinder Sachar
Vice-Presidents : Aloo Dastur
Asghar Ali Engineer
K. G. Kannabiran
Nayan Tara Sehgal
General Secretaries : Dalip S. Swami
Yash Pal Chhibbar
Organising Secretaries : Balbir Singh Saini
Henri Tiphagne
P. K. Bal
Executive Secretary : N. Kotishwar Singh

Founder : JAYAPRAKASH NARAYAN
people's union for civil liberties
V. M. TARKUNDE
Advisor

B-17, Maharani Bagh
New Delhi - 110065
Phone : 6835048

Aug. 19, 1989.

Copy.

To

Shri Vijay Karan
Commissioner of Police
Police Headquarters
Indraprastha Estates
New Delhi - 110 002.

Dear Shri Vijay Karan,

I was greatly surprised to learn that the police have issued a handbill in which a photograph of Shri Gurcharan Singh Babbar has been published as a "wanted" person. Such a publication is highly defamatory because it implies that Shri Gurcharan Singh Babbar has committed some serious offence and that he is absconding in order to avoid apprehension by the police. To my knowledge, Gurcharan Singh Babbar has never been absconding and there was no justification whatever for publishing his photograph as a "wanted" person.

I have therefore to request you to kindly withdraw the handbill and also give due publicity to the fact that Shri Gurcharan Singh Babbar has not been absconded and is not a "wanted" person.

Kindly send me a line in reply.

With regards,

Yours sincerely,

(V.M. Tarkunde)

Copy to: Shri Gurcharan Singh
Babbar,
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

BASUDEV ACHARYA
संसद सदस्य
(लोक सभा)
CHAIRMAN
COMMITTEE ON PUBLIC UNDERTAKINGS

Phones: 384806
3782218

CPI(M(PARLIAMENTARY OFFICE
12, Windsor Place,
New Delhi

BA/2235/F-20/90. 23-7-1990

Dear Mufti Saheb,

You may be aware that about 1300 families all of them victims of Nov'84 anti-sikh riots in Delhi are squatting at Tilak Vihar, Opp. Cremation Ground and are living a miserable life under Sun, rain and severe winter days together.

The previous Cong(I) regime callously failed to implement their oft repeated assurance of rehabilitating these victims. However, these people had high hopes of National Front Govt that at last they would be rehabilitated and their dignity restored. But inspite of PM's assurance so far nothing has advanced in the directionof their rehabilitation. This inaction has frustrated these victims. They have therefore decided to sit on indefinite hunger strike before Lt. Governor's residence from 24th of this month to draw Govt's attention towards their plight.

I request you to intervene immediately and save these people who are already suffering from further suffering through hunger strike ordeal by taking urgent steps to rehabilitate them. At least a firm assurance with definite period of their rehabilitation shouldbe extended to them.

With regards,

Yours sincerely,
S/-

Shri Mufti Mohammed Sayeed,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India, New Delhi.

(Basudev Acharya)

Copy to: Gurcharan Singh Babbar, All India Sikh Conference(Babbar), N-31, Mukherji Nagar, DELHI-11000

(Basudev Acharya)

Member of Parliament
(Lok Sabha)

(TRUE COPY)

S. DUTTA
JOINT SECRETARY

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HOME AFFAIRS
NEW DELHI-- 110001.

D.O.NO.14035/10(230)/90-UTP

July 31, 1990.
17 August

Dear Shri Acharya,

Kindly refer to your letter dated the 28th June, 1990 regarding alleged threats received by Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference, Delhi.

2. We have forwarded a copy of your letter to the Chief Secretary, Delhi Administration for appropriate action. He has also been requested to inform you about the action taken.

With regards,

Yours sincerely,

Sd/-

(S. DUTTA)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
New Delhi - 110001.

'ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ 'ਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਤਲ'

ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਜਾਂਚ–ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸ਼ਰੇਆਮ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਣਾਏ **Riot Cell** ਵਲੋਂ ਵੀ ਲਗਭਗ 72 ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਤਿਆਰੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਦਉਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਖੋ–ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਐਫੀਡੇਵਿਟ ਦੇ ਕੇ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ, ਨਾਂਗਲੋਈ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਸਾਗਰਪੁਰ ਅਤੇ ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੇ

ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਕਰੂਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ । ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਲਾਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਬਲਾਕ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 700 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ । ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਲੇਕਿਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਵਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

ਸੰਨ 1997 ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਵਾਰਡ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਵਕਤ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਹੱਤਿਆਰੇ, ਲੁਟੇਰੇ, ਬੇ ਈਮਾਨ, ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਲਿਸਟ ਹੈ ।

'ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣ, ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਲੁੱਟਵਾਉਣ, ਸਾੜਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤਾਂ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੌਣ ਲਿਖਦਾ?'

ਜਦ ਬਚਾਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਮਾਰਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ 'ਇਨਸਾਫ਼ ਕੌਣ' ਦੇਵੇਗਾ?

ਜਦ ਰਕਸ਼ਕ ਹੀ ਭਕਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਸੁਣਵਾਈ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ?

ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ

ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਸੀ । ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਨਵੰਬਰ "84" ਕੱਤਲੇਆਮ ਨੂੰ "ਦੰਗਾ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕੜਵਾਹਟ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਰ ਵਕਤ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਟੀ. ਵੀ., ਰੇਡੀਓ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਰ–ਬਾਰ ਨਵੰਬਰ "84" ਕੱਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਦੰਗਾ ਲਿਖਦੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਾ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਦੰਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਾਰ–ਕੁਟਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ–ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਇੱਕ–ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਜਲਾਂਦੇ ਹੋਣ ਵਗੈਰਾ–ਵਗੈਰਾ ।

ਲੇਕਿਨ ਇਝ ਤਾਂ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ, ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਲਾਏ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ ਨਹੀਂ ਜਲਾਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ।

ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੰਬਰ "84"ਵਿੱਚ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਪੀੜਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀੜਤਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲੱਗਾ ।

ਨਵੰਬਰ "84" ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ । ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਬੀਤੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਸੀ ਫਲਾਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਨਵੰਬਰ "84" ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਫੈਕਟਰੀ, ਦੁਕਾਨ ਜਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ । ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟੀ ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਬਲਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ (ਜਾਂ ਤੁਸੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨ) ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ, ਕਰੋੜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ।

ਸਿਰਫ਼ ਜਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਈ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ, ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਘਰ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਜਲਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਂਦੇ–ਬਚਾਂਦੇ ਖੁਦ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ।

ਅਗਰ ਉਸ ਵਕਤ ਬਚਾਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕੱਤਲੇਆਮ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 5,000 ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਲਗਭਗ 50,000 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ

ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕੱਤਲੇਆਮ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸੀ।

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ।

ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਨਵੰਬਰ "84" ਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿਚ ਦੰਗਾ ਹੋਇਆ?

ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ–ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਹ ਪਾਪ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੈਕੂਲਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦੰਮ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ, ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਥਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਰਿੰਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਨੈਣਾ ਸਾਹਨੀ ਕਾਂਡ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ, ਮਿਲਾਪ ਚੰਦ ਜੈਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਤੇ ਲਾਠੀ–ਚਾਰਜ ਵਗੈਰਾ–ਵਗੈਰਾ।

ਲੇਕਿਨ 5,000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ–ਖਰਬਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨਵੰਬਰ "84" ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਪੀੜਤ ਕੈਂਪ ਨਹੀਂ ਲਗਵਾਇਆ। ਕਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਮੈਮੋਰੰਡਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੀ ਨਵੰਬਰ "84" ਲਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਿਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਵੰਬਰ "84" ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਸੈਕੂਲਰ ਹੈ?

"ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਿਰਤੀ"

ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਵਕਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਊਧਮ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਮੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਕਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਕਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੈਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾਂ–ਕਿੰਨਾਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਵੰਬਰ "84" ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੀਡੀਆ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ (ਸ਼ਬਦ) "ਦੰਗਾ" ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਵਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਰਿਣ (ਕਰਜ਼, ਅਹਿਸਾਨ) ਚੁਕਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨ।

PARTICULARS OF POLICE OFFICERS/MEN INVOLVED IN NOVEMBER 1984 RIOT IN DELHI

Sl.	Name with rank	Posted in 1984 As indicated By Dad	Present Posting	Present Position	Date of Birth
1.	Shri H.C. Jatav	East	Home Guard		2.3.34
2.	Shri Sewa Dass	East	PTS	DCP	17.9.45
3.	Shri Chander Prakash	East	Dig/Arunachal Pradesh		22.11.41
4.	Shri U.K. Katna	West	Dig/Raw		15.12.48
5.	Shri Ajay Chadha	South	M/O Urban Development		30.8.53
6.	Shri R.C. Kohli	Railway	Home Guard		8.6.42
7.	ACP Mahabir Singh	North Add. DCP/Security	DCP	10.3.50	
8.	ACP Roop Chand	North	ACP/Security	ACP	1.2.39
9.	ACP Raghubir Singh Malik	North	Retd. DCP	Retd. DCP	6.9.30
10.	ACP S.M. Bhaskar	East	R.P. Bhawan	ACP	22.1.45
11.	ACP R.S. Dahiya	West	ACP/Subzi Mandi	ACP	30.7.45
12.	ACP O.P. Yadav	South	ACP/R.P. Bhawan	ACP	11.9.45
13.	ACP Durga Prasad	North	ACP/PCR	ACP	2.3.44
14.	ACP Raghunath Singh	North	ACP/IGI Airport	ACP	20.12.59
15.	ACP R.D. Malhotra	East	Retd. ACP	Retd. ACP	17.5.30
16.	ACP Purshottam Dass	East	Ist Bn. DAP	ACP	12.6.50
17.	Sheodeen Singh, ACP	West	ACP/Tilak Nagar	ACP	5.8.45
18.	ACP Jai Pal Singh	South	ACP/Traffic	ACP	10.7.44
19.	ACP Jagdish C. Sharma	West	ACP/Vig.	ACP	8.1.38
INSPECTOR					
20.	Inspr. Shoorvir Singh Tyagi	East	Frro	Inspr. No. D.I/281	10.7.53
21.	Inspr. Hari Ram Bhatti	West	IGI Airport	Inspr. No. D.I/566	1.6.37
22.	Inspr. Jai Singh	East	A.C. Branch	Inspr. No. D.I/39	10.6.42
23.	Inspr. Ram Chander	West	North.West	Inspr. No. D.I/356	11.5.48
24.	Inspr. Ram Pal Singh	West	A.C. Branch	Inspr. No. D.I/115	7.1.36
25.	Inspr. Ram Mehar	East	FRRO	Inspr. (Retd.)30.6.88	27.6.30
26.	Inspr. T.P. Sharma	Cr. & Rly.	Spl. Branch	Inspr. No. D.I/333	10.1.37
27.	Inspr. Sadhu Singh	Cr. & Rly.	IGI Airport	ACP (Retd.)	9.10.32
28.	Inspr. Jai Bhagwan Malik	North	P.C.R.	Inspr. No. D.I/204	1.4.46
29.	Inspr. R.C. Thakur	East	Traffic	Inspr. No. D.I/251	6.1.44
30.	Inspr. Hawa Singh	West	Traffic	Inspr. No. D.I/344	10.11.40
31.	Inspr. Bhim Singh	East	Traffic	Inspr. No. D.I/137	27.2.35
32.	Inspr. R.P. Singh	East	North.West	Inspr. No. D.I/57	18.2.42
33.	Inspr. Rohtash Singh	South	P.C.R.	Inspr. No. D.I/315	10.3.43

SUB.INSPECTOR				
34. SI Sri Chand	East	IGI Airport	SI (Retd.)	15.11.31
35. SI Manphool Singh	East	P.T.S.	Inspr. No. D.1/26	22.11.40
36. SI Som Prakash	East	East	SI (Pre. Mat. Retd.)	1.8.34
37. SI Babu Lal	West	West	SI No. D/1836	30.7.53
38. SI Ram Chandra	West	PTS	Inspr. (Retd.)	15.7.30
39. SI Shakti Singh	South	North.East	Inspr. No. D.1/231	5.7.47
40. SI Ishwar Singh	South	PCR	SI No. D/862	7.1.49
41. SI Sat Prakash	North	2nd Bn. DAP	Inspr. No. D.1/580	24.2.48
42. SI Surinder Dev	East	PCR	SI (Retd. 30.9.89)	9.9.31
43. SI Tulsi Dass	East	PCR	SI (Retd.)	3.5.30
44. SI Mani Ram	East	3rd Bn. DAP	Inspr. No. D.1/535	1.11.58
45. SI Jagdish Prashad	East	North East	SI No. D/381	10.7.34
46. SI Laxmi Chand	South	10th Bn. DAP	SI No. D.1168	1.4.47
47. SI Bhawar Singh	South	Cr. & Rlys.	SI (Expired)	9.12.34
48. SI Iqbal Singh	North	North	SI (Retd.)	15.11.29
49. SI Satpal Kapoor	East	FRRO	Inspr. No. D.896	8.4.46
50. SI Ram Singh	North	North	Inspr. No. D.1/114	1.1.46
51. SI C.L. Jatav	East	Security	Inspr. No. D.1/543	3.1.45
52. SI Om Parkash	Central	South.West	SI No. D.1313	1.8.52
53. SI V.P. Rana	South	FRRO	SI No. D.1313	1.8.52
54. SI Ganesh Tiwari	South	Spl. Branch	SI No. 934.D	3.8.38
55. SI Jai Bhagwan	North	PTS	Inspr. No. D.1/541	1.4.46
56. SI Sadhu Ram	East	New Delhi	ASI No. 1544.ND	13.5.49
ASST. SUB.INSPECTOR				
57. ASI Amar Nath	North	North.West	SI No. 152/D	8.5.40
58. ASI Mange Ram	North	6th Bn. DAP	SI No. 2040/D	10.7.37
59. ASI Raja Ram	North	North.West	SI No. 1393/D	11.7.42
60. ASI Attar Singh	West	West	SI(Vol.Rtd.)No.1308/D	10.2.38
61. ASI Rameshwar Nath	Central	Security	SI 413/D	4.7.40
HEAD CONSTABLE				
62. HC Jai Chand, m6/W	West	PCR	SI No. 906/D	2.7.46
63. HC Rajbir Singh, m26/E	East	FRRO	ASI No. 2933/D	14.1.43
64. HC Hargopal Singh, 117/E	East	Retd.	HC No. 117/E	19.11.29
65. HC Gautam Shipkar, 136/E	East	IGI Airport	ASI No. 2768/D	4.5.49
CONSTABLE				
66. Ct. Munshi Rammil, m126/E	East	East	HC No. 216/E	3.2.52
67. Ct. Khazan Singh, m 340/W	West	West	Ct. No. 340/W	12.1.36
68. Ct. Mohindra Singh, 977/C	Central	2nd Bn. DAP	HC No. 51/Crime	9.9.57
69. Ct. Ishwar Singh, No. 984/E	East	1st Bn. DAP	HC No. 46./ND	18.11.46
70. Ct. Jeeraj Singh, No. 826/E	East	West	HC No. 357/W	10.1.35
71. Ct. Raj Kumar, No. 693/E	East	PCR	HC No. 453/PCR	20.9.56
72. Ct. Gajraj Singh, 429/E	East	1st Bn. DAP	Ct. No. 6088/DAP	30.1.47

Misery and illness at Boat Club

By A Staff Reporter

Misery and illnesses stalk Boat Club Lawns as the hunger strike by the November 1984 riot victims enters its fourth day today. Over 52 people have already been moved to the hospitals and striking residents of Tilak Vihar riot victims camp are set to either get their demands of a decent accommodation agreed to or die on the lush green lawns of Boat Club in New Delhi.

The All India Sikh Conference (Babbar) president, Mr Gurcharan Singh Babbar who is also one of the people on hunger strike said that stomach ailments and vomiting has started at great number now. Even as DELHI MIDDAY watched a number of aged women were collapsing with

HUNGRY BUT DETERMINED: Victims of November '84 riots from Tilak Vihar on hunger strike at Boat Club

fatigue and hunger but were adamant that they would prefer to die here rather than in the Tilak Vihar camp. Wails of sick and ailing people increase by the hour but their determination to do Mahatma Gandhi has kept them going for over three days now. Mr Babbar said " This is the government that came to power with our assistance and see now they are not even willing to save our lives.

In 1986 when the Rajiv government was in power, opposition leaders (now in power) had visited the Tilak Vihar camp and raised issues of rehabilitation of the 1360 odd families in the camp that comprises mainly of jhuggis. The then chief minister of Karnataka, Mr Ramakrishna Hegde,

(Contd. on p.9)

ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਸਾਹਸ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ :–

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਰਜਨੀ ਕੋਠਾਰੀ, ਗੋਵਿੰਦ ਮੁਖੋਟੀ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਸੱਚਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਯਰ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਜਸਟਿਸ ਵੀ. ਐਮ. ਕੈਲਾਸ਼ ਸੱਤਿਆਰਥੀ, ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ, ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ, ਰਾਮ ਵਿਲਾਸ ਪਾਸਵਾਨ, ਵਿਨੋਦ ਤਿਵਾੜੀ, ਐਨ. ਡੀ. ਪੰਚੋਲੀ, ਬਜਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਰਾਹੁਲ ਬੇਦੀ, ਆਲੋਕ ਤੋਮਰ, ਰਾਮ ਬਹਾਦਰ ਰਾਏ, ਜਾਰਜ ਫ਼ਰਨਾਂਡੀਜ਼, ਰਾਮਜੇਠਮਲਾਨੀ, ਅਰੁਨ ਸ਼ੋਰੀ, ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ, ਅਨਿਲ ਨਰੇਂਦਰ, ਅਰੁਨ ਜੇਟਲੀ, ਸੁਰੇਂਦਰ ਮੋਹਨ, ਮਦਨ ਲਾਲ ਖੁਰਾਣਾ, ਵਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਚੌਧਰੀ ਵੀਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਦੀਪਕ ਕੁਮਾਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਜਿਦ, ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ, ਪ੍ਰੋਮਿਲਾ ਦੰਡਵਤੇ, ਅਰਵਿੰਦੋ ਘੋਸ਼, ਜਯਾ ਜੇਟਲੀ–ਮੱਧੂ ਕਿਸ਼ਵਰੀ, ਪ੍ਰਵੀਲ ਰਿਖੀ, ਜਯਾ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ, ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ., ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ., ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਤੇ ਓ. ਪੀ. ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀਰਾਮ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦੇ ।

Sarkari Qatl-e-Aam

CRYING FOR JUSTICE' Widows of November 1984